

LES DONES EN LA PREHISTÒRIA

LES DONES EN LA PREHISTÒRIA

LES DONES EN LA PREHISTÒRIA

Museu de Prehistòria de València

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President

FERNANDO GINER GINER

Diputat de Cultura

VICENTE FERRER ROSELLÓ

MUSEU DE PREHISTÒRIA

Directora

HELENA BONET ROSADO

Cap de la Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions

SANTIAGO GRAU GADEA

Coordinació

BEGOÑA SOLER MAYOR

Equip d'edició

MÀRIA JESÚS DE PEDRO MICHÓ
JUAN ANTONIO ALCÁNTARA BENAVENT
CLARA MARCILLA PEIDRO

Disseny i maquetació

LUCAS CREATIVOS

Traducció al valencià

UNITAT DE NORMALITZACIÓ LINGÜÍSTICA

Relacions externes

PEPA UREÑA

Impressió

IMPRESA ROMEU S.L., VALÈNCIA

Gestió administrativa

JOSEP MARI I MOLLÀ

Aquesta edició ha estat subvencionada per la Subdirecció General d'Estudis i Cooperació de l'Institut de la Dona del Ministeri de Treball i Assumptes Socials

© 2006, dels textos:

YOLANDA AXELA, Mª JESÚS DE PEDRO, PALOMA GONZÁLEZ, PERE GUILLEM, RAFAEL MARTÍNEZ, TERESA OROZCO, JOSEP LLUIS PASCUAL, Mª ÀNGELES QUEROL, ENCARNA SANAHUJA, MARGARITA SÁNCHEZ, BEGOÑA SOLER

© 2006, de les imatges: ARXIU SIP VERIA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM, MUSEU DE LA VALLTORTA, Mª ÀNGELES QUEROL, MARGARITA SÁNCHEZ, JORGE SOLER, MÀRIA PAZ DE MIGUEL

© 2006, de la present edició:
Diputació Provincial de València
Museu de Prehistòria
Corona, 36
46003 València

Depòsit Legal: V - 2514 - 2006
ISBN: 84-7795-415-1

- 11 INTRODUCCIÓ**
HELENA BONET ROSADO
- 15 DONES I PREHISTÒRIA: VIURE EL PRESENT, PENSAR AL PASSAT**
PALOMA GONZÁLEZ MARCÉN
- 27 DONES I CONSTRUCCIÓ DE LA PREHISTÒRIA: UN MÓN DE SUPOSICIONS**
M. ÁNGELES QUEROL FERNÁNDEZ
- 37 LA IMATGE DE LES DONES EN LA PREHISTÒRIA
A TRAVÉS DE LES FIGURETES FEMENINES PALEOLÍTIQUES I NEOLÍTIQUES**
CRISTINA MASVIDAL FERNÁNDEZ
- 51 ON SÓN LES DONES. UNA APROXIMACIÓ A LA DISTRIBUCIÓ DE LES FIGURES FEMENINES
D'ESTIL LLEVANTÍ EN EL PARC CULTURAL VALLTORTA-GASSULLA**
RAFAEL MARTÍNEZ VALLE
PERE MIQUEL GUILLEM CALATAYUD
- 63 DONES, HOMES I OBJECTES D'ADORN**
BEGOÑA SOLER MAYOR
JOSEP LLUÍS PASCUAL BENITO
- 79 DONES, HOMES I AIXOVARS FUNERARIS**
M. ENCARNA SANAHUJA YLL
- 91 LES DONES EN ELS CONTEXTOS FUNERARIS PREHISTÒRICS.
APORTACIONS DES DE L'OSTEOARQUEOLOGIA**
M^a PAZ DE MIGUEL IBÁÑEZ
- 105 EL GRUP DOMÈSTIC I LES ACTIVITATS DE MANTENIMENT
EN UN LLOGARET DE L'EDAT DEL BRONZE. LA LLOMA DE BETXÍ (PATERNA, VALÈNCIA)**
MARIA JESÚS DE PEDRO MICHÓ
- 119 MATERNITAT I PREHISTÒRIA: PRÀCTIQUES DE REPRODUCCIÓ, RELACIÓ I SOCIALITZACIÓ**
MARGARITA SÁNCHEZ ROMERO
- 139 REFLEXIONS SOBRE LES EINES DE PEDRA**
TERESA OROZCO KÖHLER
- 151 LES DONES DES DE L'ANTROPOLOGIA. UNA REVISIÓ DES DE LA PRODUCCIÓ ETNOGRÀFICA**
YOLANDA AIXELÀ CABRÉ
- 162 GLOSSARI DE TERMES**

El Museu de Prehistòria de la Diputació de València presenta l'exposició "Les Dones en la Prehistòria" a fi de difondre les investigacions i els debats més recents que s'han anat desenrotllant en els últims anys sobre les dones, precisament a través d'un corrent actual i innovador: l'Arqueologia de Gènere.

Si bé a l'inici del segle XXI ja ningú qüestiona el paper de la dona com a suport indiscutible dels pobles i les cultures des de la més remota antiguitat, no sempre ha sigut així, i al llarg de la història encara que les dones han participat de tots els processos econòmics i socials, massa vegades han quedat relegades a un segon pla o inclús totalment ignorades. Així ha vingut ocorrent també amb les dones de la Prehistòria.

El Museu de Prehistòria mostra a través d'este llibre que en eixe període de temps –el més llarg de la història de la humanitat– les dones tingueren un paper essencial en el desenrotllament dels grups humans ocupant-se de tasques essencials per a la seua supervivència. De fet, les restes arqueològiques recuperades indiquen que, des del Paleolític fins a l'Edat dels Metalls, la dona no sols realitzava tasques de reproducció, manutenció i producció sinó que també participà en treballs fora de l'àmbit domèstic com són la caça, la recol·lecció o el cultiu de la terra arribant en algunes ocasions a aconseguir un fort poder social, apreciable en el món religiós i de la mort.

Assenyalar que la publicació d'este llibre, que complementa l'exposició itinerant de "Les Dones en la Prehistòria", ha sigut possible gràcies a l'aportació desinteressada de les especialistes que en ell han participat i a l'ajuda a l'edició de l'Institut de la Dona del Ministeri de Treball i Assumptes Socials.

VICENTE FERRER ROSELLÓ

Diputat Àrea de Cultura
Diputació de València

INTRODUCCIÓ

HELENA BONET ROSADO

Directora del Museu de Prehistòria de València

La iniciativa de fer una exposició itinerant sobre «Les dones en la Prehistòria», a més de l'edició d'aquest llibre, sorgeix com a resposta a una assignatura pendent que té el Museu de Prehistòria de sumar-se a les actuals tendències sobre l'Arqueologia de Gènere, l'últim fi de la qual és ressaltar, mitjançant noves lectures de la cultura material i del registre arqueològic, la importància que tingué la dona tant en la vida privada com en la vida pública al llarg de milers d'anys. Es tracta de valorar d'una forma objectiva la seua posició social a més dels papers que tingueren en la vida quotidiana els homes i les dones de les diferents comunitats i cultures del nostre passat més remot.

El títol de l'exposició emmarca clarament en el temps el període d'estudi —la Prehistòria—, parant el discurs expositiu en les albors de la protohistòria sense arribar a abordar, per tant, la situació de la dona en societats molt més complexes i jerarquitzades que van començar a gestar-se en la Península Ibèrica a partir del segle VIII aC fins a culminar amb la Cultura Ibèrica.

Efectivament, per al món grec i romà tenim el gran avantatge de disposar d'una gran riquesa iconogràfica i amb les fonts escrites, cosa que ha permés a l'arqueologia clàssica tradicional situar la dona en el seu context social. Però, a pesar d'això i de comptar amb una llarga tradició investigadora, ha estat l'Arqueologia de Gènere la que ha revolucionat, d'acord amb els seus temps, els estudis sobre la dona i ha despertat en totes nosaltres un especial interès per conèixer les nombroses facetes en les quals participà la dona en l'Antiguitat.

En aquesta línia de treball caldria situar, també, els estudis de gènere en el món ibèric, l'alta cultura que introdueix les nostres terres en la Història. Per a aquesta etapa, malauradament, no podem traduir la llengua en què s'escrigueren els textos i les escasses referències que donen els autors clàssics sobre els pobles ibers estan, com totes les fonts escrites de l'Antiguitat, carregades d'ideologia masculina. A pesar d'això, l'imaginari ibèric és molt ric i ens ofereix, per mitjà de la pintura, l'escultura, la joieria, etc., una àmplia informació sobre l'aspecte de la dona ibera i el seu estatus social. Avui sabem quines representacions de l'imaginari ibèric corresponen a deesses i quines a dames de les elites ciutadanes i fins i

tot tenim representades les dones oferents o orants. Però tota aquesta informació, fins i tot els excel·lents resultats que estan obtenint-se dels estudis sobre les restes antropològiques a les necròpolis, ens il·lustren sobre les dones d'alt rang, les elits d'aquesta societat fortament jerarquitzada i ja urbana.

També el registre arqueològic és més generós amb les classes altes, posseïdores de sòlides cases, ben condicionades i amb abundants estris domèstics que permeten interpretar la funcionalitat dels espais i les diferents tasques que es feien a la llar, com són la mòlta, el teixit, la cuina, l'emmagatzematge, les àrees de culte i reunió, etc. Però el personal estudiós d'aquesta cultura es fa noves preguntes, com ara quines eren les relacions socials i de parentiu entre els homes i les dones, ¿era la situació social de la dona ibera similar a la de la dona grega, o tenia més llibertat, com la dona etrusca?, ¿on estan, o com és l'empremta que deixa en el registre arqueològic, la dona de les classes més humils que no apareix representada en la iconografia ibèrica, ni té dret a ser incinerada i soterrada a les necròpolis?

El personal investigador que excava el món dels hàbitats, i per tant els àmbits domèstics en el sentit més ampli, es troba interessat especialment en la vida quotidiana, a veure el conjunt de la societat, no solament els alts personatges representats en l'art i recognoscibles per mitjà dels estris rics, sinó els personatges invisibles, és a dir, la majoria de la població la identificació de la qual és difícil d'apreciar en l'excavació. I si això resulta difícil per a les etapes històriques, encara més ho ha de resultar per als contextos prehistòrics que es remunten a milers i milers d'anys. D'aquí el repte de fer una exposició sobre les dones en la Prehistòria, sobretot quan va destinada al gran públic.

Es tracta, per tant, de buscar vies noves de lectura de la troballa arqueològica i el seu context, indagar i intentar comprendre la mentalitat dels homes i de les dones que feren possible l'aventura humana. Partim del fet real, assumit per qualsevol investigadora o investigador, que el registre arqueològic és un registre parcial, però això no impedeix que ens preocupe cada vegada més saber qui hi ha darrere de cada utensili, i fins i tot qui hi ha darrere dels objectes i de les activitats que no deixen l'empremta. En definitiva, on són les dones de la Prehistòria que poblaren la terra i quin fou el seu paper en l'evolució i el desenvolupament de la humanitat, quins eren els hàbits, els mitjans de subsistència, els ritus, la forma de relacionar-se i comunicar-se de totes elles.

Aquestes i moltes més qüestions són tractades en aquest llibre per reconegudes especialistes del món de l'arqueologia l'esforç de les quals per sexuar el passat és digne d'encomi perquè només d'aquesta forma és possible que la dona deixi de ser ignorada i de rebre un tracte discriminatori pels historiadors, i assolir així el trencament de molts estereotips que encara són presents en la nostra societat. A més, «Les dones en la Prehistòria» és, sobretot, una posada al dia de les últimes investigacions en l'Arqueologia de Gènere, pel fet que la seua temàtica abasta des d'aspectes teòrics i etnoarqueològics fins als treballs de camp més recents sobre el món funerari, sobre la imatge de la dona i la seua simbologia en l'art rupestre, els seus adorns i els útils de treball, el seu espai vital i, al capdavant, l'inqüestionable paper social de la dona en les tasques de manteniment del grup humà.

Com a treballadora i investigadora del Servei d'Investigació Prehistòrica des de fa vint anys, volguera fer una pinzellada sobre la presència i l'aportació de la dona en el Servei d'Investigació

Prehistòrica, si bé és veritat que després de fer un ràpid repàs a la història de la institució, aquesta reflexió caldria fer-la dins d'unes dècades, perquè el S.I.P. fins a fa ben pocs anys ha estat una institució essencialment masculina, terme que en cap moment considere pejoratiu sinó reflex d'una realitat històrica, ja que estem parlant d'un centre d'investigació que es crea l'any 1927 al si de la Diputació de València, i per tant amb prop de 80 anys d'història.

Sense entrar a valorar en aquestes línies l'alt nivell científic de la labor desenvolupada pel S.I.P. i de les magnífiques col·leccions que alberga el seu museu, tenim l'exemple d'una institució que mostra de forma immillorable aquesta lenta participació i incorporació de la dona arqueòloga als centres d'investigació. Així, les grans figures que van fer possible la creació del S.I.P., el seu reconeixement nacional i internacional, mitjançant les seues rigoroses excavacions i publicacions, han estat sempre homes. Homes de la talla d'Isidro Ballester, Domingo Fletcher, Enrique Pla i Bernat Martí que han dirigit el Museu de Prehistòria des de l'any 1927 fins a dates ben recents —mitjan anys 90 del segle passat— amb un tarannà humà i una filosofia del treball en equip que han marcat diverses generacions.

També els grans col·laboradors i agregats del S.I.P. que van treballar intensament entre els anys 1928 i finals dels 60, tant en la direcció d'excavacions i prospeccions, com en calcs de pintures rupestres, van ser homes, reconeguts investigadors com ara Lluís Pericot, Francisco Jordá, Julián San Valero, Fernando Porcar, Mariano Jornet, Gonzalo Viñes, Emili Gómez Nadal, José Alcácer, Manuel Vidal, etc.

Sens dubte, devem a tots ells que el S.I.P. i el Museu de Prehistòria de València siguen avui uns dels millors museus i centres d'investigació a nivell peninsular, però ¿quan comença a col·laborar i a incorporar-se la dona arqueòloga al S.I.P.? En les primeres dècades, l'única dona que hi figura en «La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su museo» com a agregada del S.I.P., és Josefa Chaume Aguilar que col·labora, entre els anys 1931 i 1935, amb Mariano Jornet en els calcs i els dibuixos de la Bastida de les Alcusses de Moixent. També és esporàdica la col·laboració femenina els anys 40 i 50 amb només dues dones, María Ángeles Vall i Carmen Sentandreu, becàries i col·laboradores des dels anys 1954 i 1955, respectivament.

Ja caldrà esperar als anys 60, amb una major presència de les dones a la Universitat, perquè quatre investigadores, formades en la càtedra de Miquel Tarradell, prosseguiren aqueixa estreta col·laboració que sempre hi va haver entre el S.I.P. i el Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València. Així, Gabriela Martín, com a professora de la càtedra d'Arqueologia, i col·laboradora del S.I.P., dirigeix en 1964 les excavacions a la factoria romana de la Punta de l'Arenal de Xàbia. A ella seguiran les professores Milagro Gil-Masarell, que desgraciadament ens deixà prematurament, Carmen Aranegui i Rosa Enguix —grans dones, mestres i amigues— que van col·laborar activament al S.I.P. a partir dels 70, excavant i publicant pràcticament tots els períodes històrics, des de l'Edat del Bronze fins a l'Època Romana. I fou per mitjà d'elles, dels seus ensenyaments i del seu tarannà feminista i progressista que les següents generacions de dones anàrem introduint-nos, primer en la biblioteca del S.I.P. i posteriorment en la col·laboració i la direcció d'excavacions arqueològiques.

La història de la nostra institució és, per tant, un fidel reflex de l'evolució de la societat valenciana al llarg del segle xx. Un ofici, com el d'arqueòleg, tan íntimament lligat a les tasques de camp no era en absolut apropiat per a la dona dels anys 30 i 50, on calia realitzar treballs tradicionalment vinculats a l'home com ara dirigir peons, cavar, pujar muntanyes, excavar en coves o conviure amb homes. Tot això resultava molt difícil, o més aviat impossible, a l'hora de compaginar-ho amb la vida familiar, tret que es tractara d'una dona soltera (encara així estava mal vist) o fóra dona d'arqueòleg (amb la qual cosa sempre estava en un segon pla).

Només a partir de finals dels anys 60 amb les reivindicacions feministes i el moviment d'alliberament de la dona es podia plantejar que una dona dirigira una excavació, i en aquest sentit tant la Universitat de València com el S.I.P. van donar suport en tot moment les iniciatives d'aquestes dones universitàries. També caldrà esperar l'any 1974 perquè entre en la plantilla del Museu de Prehistòria la primera dona, Maria Victòria Goberna, bibliotecària-historiadora que es responsabilitzarà de la biblioteca especialitzada, mentre que serà en 1986 quan una dona, la que subscriu aquestes paraules, entre a formar part de l'equip de tècnics arqueòlegs del S.I.P. Efectivament, com passa a la resta del país, la incorporació de la dona a la investigació arqueològica ha anat en constant augment i així apareix reflectit en l'actualitat en moltes institucions científiques i en llocs clau de l'Administració, museus, universitats, ajuntaments, etc. També la plantilla del Museu de Prehistòria, a partir de la dècada dels 90, visqué un canvi transcendental i en l'actualitat compta amb més dones que homes en les àrees de Biblioteca, Restauració, Administració, Difusió i Didàctica, mentre que la proporció s'inverteix entre els conservadors de Museu i els tècnics arqueòlegs, on és més del doble la presència d'homes que de dones, encara que mostra el contrapunt que la direcció del S.I.P. i del Museu estan a càrrec d'una dona.

Avui dia, des de la direcció del S.I.P. i del Museu, el nostre compromís amb la societat és múltiple, car a més de continuar amb la labor investigadora i museística hem de ser conscients que som un centre educatiu per on passen cada any més de 180.000 visitants, la majoria d'ells escolars, i que per mitjà del llenguatge expositiu dels plafons i els objectes, a més de les activitats didàctiques, estem transmetent no sols la història del nostre remot passat sinó també ideologia. En aquest sentit, un tractament correcte del paper de la dona és fonamental, tant en el discurs dels textos com en les representacions, amb la finalitat de no transmetre un tracte desigual d'homes i dones. No cal dir que el nostre compromís i obligació, com a dona, és aprofundir en aquesta línia de treball i saber difondre a les generacions futures la importància que tingueren les dones en la Prehistòria. Esperem que aquesta exposició i llibre hi contribuïsquen.

DONES | PREHISTÒRIA: VIURE EL PRESENT, PENSAR AL PASSAT

PALOMA GONZÁLEZ MARCÉN
Universitat Autònoma de Barcelona

Encara que de forma habitual el punt d'arrancada de la investigació sobre les dones en la Prehistòria s'associe als treballs de Sally Linton (1971), hi ha una tradició molt anterior de qüestionament del paper de les dones en la Prehistòria que es remunta a la fi del segle xx (Arwill-Nordbladh, 1989). En aquell moment històric van coincidir dos moviments, l'un científic —l'evolucionisme social— i l'altre polític —el primer moviment feminista de les sufragistes—, que convergien, des de les seues respectives perspectives, en plantejar-se el paper de les dones en els orígens de la humanitat com problema.

No obstant això, efectivament no és fins a principi de la dècada dels 70 del segle xx quan, coincidint amb l'així anomenada segona onada de feminisme, comencen a formular-se, en el camp de l'antropologia social (Strathern, 1972; Rosaldo i Lamphere, 1974), models explicatius alternatius a la conceptualització i l'estudi de les dones que haurien de tenir un impacte significatiu en el paradigma de la investigació prehistòrica, molt especialment l'anglosaxona i l'escandinava.

No resulta casual que l'aparició de les dones com a tema de reflexió i investigació en Prehistòria haja anat de la mà dels moviments reivindicatius per a la millora de les seues condicions legals, econòmiques i socials. Certament, la percepció, valoració i acció de les dones en tots els àmbits de la societat s'ha transformat de forma radical en un procés que es va iniciar fa ja més de quatre dècades i això ha conduït a una major presència femenina en els cercles científics i acadèmics. Per això, i a diferència d'altres perspectives teòriques que es troben presents en el debat epistemològic i ontològic de les ciències socials, i per tant també de l'arqueologia prehistòrica, la presència de les dones com a subjectes i objectes de la investigació està directament relacionada amb posicionaments ideològics i polítics referents a la situació en el present, i les seues implicacions superen, en molts casos, els estrets marcs disciplinars.

Freqüentment, aquesta clara vinculació entre investigació i posicionament ideològic i/o polític s'ha esgrimit com a debilitat científica de la investigació sobre les dones en la (pre)història, com un pecat original que enterboleix la validesa dels seus resultats. No obstant això, hi ha una àmplia bibliografia que

aprofundeix en els fonaments epistemològics des dels quals es parteix en la investigació sobre dones. Tal com ha plantejat Alison Wylie (1997), aquests s'allunyen, de forma explícita o implícita, dels enfocaments més ortodoxos del positivisme o de l'empirisme i s'acosten, amb gradacions, a les postures defensades per teòriques de la ciència com ara Sandra Harding (1990) o Donna Haraway (1995).

En qualsevol cas, des de la diversitat d'enfocaments que abasta la investigació sobre les dones en la Prehistòria i a pesar que aquesta Prehistòria sobre i de dones mostra una incidència dissimètrica en diferents àmbits acadèmics, comença a perfilar-se com un posicionament que exigeix a la pràctica convencional de la investigació el reconeixement dels seus biaixos androcèntrics i que, en conseqüència, estableix la necessitat d'un replantejament profund de les bases epistemològiques, ontològiques i metodològiques de l'arqueologia prehistòrica (Conkey i Spector, 1984; Bertelsen *et alii* 1987; Conkey i Gero, 1997; Conkey, 2003).

Un tret distintiu d'aquesta pràctica investigadora recau en el fet que, lluny de presentar-se exclusivament com un corrent teòric o com una escola dins de la disciplina, la Prehistòria de les dones es vincula, com ja s'ha dit, al qüestionament de la posició i situació de les dones en la societat contemporània. De fet, es tracta d'un viatge intel·lectual d'anada i tornada; es mira el passat des del present i s'escondriya de nou el present a la llum de la mirada sobre el passat. D'aquesta manera, una part essencial de la investigació de les dones en la Prehistòria s'ocupa a disseccionar les imatges que sobre el passat i, específicament, sobre la Prehistòria, han anat creant-se al llarg de la història de la investigació. Aquests relats del passat, aquestes narratives dels orígens, com les denominaven Margaret Conkey i Sarah Williams en un magnífic article de 1991, s'han esgrimit històricament com arguments legitimadors de les situacions de discriminació, explotació i desvalorització de les dones i han quedat incrustades en l'imaginari col·lectiu com arquetips naturalitzats (Gifford-Gonzalez, 1993; Moser, 1998).

Probablement per això, la Prehistòria de les dones concep de forma consubstancial a la seua dimensió investigadora la seua dimensió social i divulgadora, externa al quefer acadèmic (Holcomb, 1998; Jones i Pay, 1999). La Prehistòria, més que no qualsevol altre període de la història de la humanitat, es perfila com una etapa situada entre el mite i la història, entre la ficció i la ciència; en definitiva, una arma poderosa per a la construcció i deconstrucció de les ideologies. És en la Prehistòria més profunda quan sorgeix la nostra espècie i es defineixen les seues pautes de comportament biològic i cultural; però també és en la Prehistòria quan apareixen tots aquells components, materials i socials, que conformen les bases de la vida social tal com la coneixem ara: el poder, l'explotació econòmica, l'Estat, la transformació del medi natural, però també la vida en societat, l'art, les tecnologies...

Òbviament aquest llarg camí de la humanitat és un trajecte compartit entre dones i homes i la història, en tant que obra humana, és, per tant, col·lectiva. Donada aquesta obvietat, ¿quina necessitat hi ha de buscar les dones de la Prehistòria com a objecte específic, si el mateix enunciat d'«allò humà», o si es prefereix d'«allò social», les inclou? I si, efectivament, hagueren de buscar-se, ¿resulta possible abordar-ne l'estudi des de la investigació arqueològica?

La Prehistòria no és (només) cosa d'homes

No és d'estranyar que fóra l'estudi del procés d'evolució humana amb les concepcions que comporta-va sobre les categories d'home/dona i la seua plasmació interpretativa el tema que es va erigir, en primera instància, com a àmbit de denúncia i d'investigació preferencial sobre el paper que s'atorgava a les dones en la Prehistòria. L'adscripció de tasques als sexes i la subsegüent articulació d'aquests comportaments adscripts a models evolutius en els quals les tasques i les aptituds del sexe masculí resultaven els motors del progrés evolutiu i de la consecució de la categoria d'«humà», quedava reflectit de forma explícita en la successió d'imatges que, des del simi encorbat al baró alçat, ens mostrava sense el menor gènere de dubtes els únics protagonistes del procés. Ens mostrava, no ja l'home, sinó els gens masculins com a artífexs de la nostra espècie.

La teoria de Sally Linton (1971) sobre la importància de la recol·lecció per a la subsistència d'hominíds i humans i la seua vinculació a les activitats femenines, en contraposició a la caça adscribida com a tasca als barons, generà tot un seguit d'estudis, rèpliques i contrarèpliques a l'entorn de la importància de la famosa *Woman the Gatherer*, la dona recol·lectora (Dahlberg, 1981). Certament una part de les teories i les dades que sustentaven tant els treballs de Sally Linton com els de les que van seguir el seu model als anys 70 i 80 (Tanner i Zihlman, 1976; Zihlman, 1978 i 1981) ha estat posteriorment rebatuda i modificada. No obstant això, resulta indiscutible que la investigació sobre el procés d'evolució humana, en concret, i de la Prehistòria, en general, s'ha vist obligada a reconsiderar les seues perspectives interpretatives, a reconèixer els biaixos ideològics de les seues representacions gràfiques i narratives i a ampliar el ventall del registre arqueològic i de tècniques emprades en el seu estudi analític com a conseqüència d'aquest debat (Liesen, 1998).

Si a hores d'ara ja ningú hauria de dubtar de la càrrega ideològica inherent a la investigació sobre el procés d'hominització i dels models de comportament social que se li associen, resulten menys evidents, però igualment esbiaixats, els discursos històrics relatius a les etapes més recents de la Prehistòria, les pautes interpretatives de la qual es desprenen d'una determinada concepció del procés històric i de les variables que l'estructuren.

Ja des de la formulació de la periodització fundacional de la Prehistòria —el Sistema de les Tres Edats— a principis del segle XIX per Christian Thomsen, es van crear les bases d'una interpretació històrica basada en aquells canvis tecnològics considerats globals. Per aqueixa mateixa època, el paral·lelisme metodològic que va establir la investigació prehistòrica amb la naixent ciència de la geologia va traspasar a les interpretacions sobre el passat llunyà una idea de temporalitat profunda i un concepte de canvi proper al manejat tradicionalment en les ciències naturals, vinculat de forma directa als canvis mediambientals com a demarcadors dels canvis en la dinàmica dels grups humans (Groenen, 1994). Aquesta noció ha quedat impregnada en la investigació sobre la Prehistòria, que ha volgut reconèixer en aquest esquema temporal de llarg termini la seua particular idiosincràsia disciplinària (Hodder, 1987; Bailey, 1987). D'aquesta manera, hi troben fàcil encaix les anàlisis de canvis tecnològics o els estudis d'arqueologia mediambiental que han caracteritzat la investigació prehistòrica

des dels anys 60. La pregunta, sens dubte, és per què i fins a quin punt aquest esquema temporal és responsable de l'absència de les dones de la Prehistòria com a objecte d'estudi. ¿No participen i es veuen afectades, per ventura, les dones en les variables que marquen les continuïtats i les ruptures de llarg termini?

Per descomptat que sí, però la crítica que es formula des de l'arqueologia feminista és que al costat dels canvis tecnològics d'ampli espectre, al costat dels condicionaments que signifiquen les condicions mediambientals i al costat de les estructures geopolítiques que sorgeixen en la Prehistòria més recent, hi ha i va haver-hi altres variables que marcaren la dinàmica històrica dels grups humans de la Prehistòria. L'organització social de la reproducció —biològica i cultural—, l'estructura i característiques dels espais quotidians, les tecnologies relacionades amb el consum, la salut i la cura i les condicions de vida que generen, la mateixa concepció cultural de les diferències de sexe i de gènere i la seua concreció social en termes d'accés als recursos o als àmbits de poder; totes elles variables fonamentals no sols per a entendre la supervivència, sinó per a explicar la vida en societat i les diverses experiències que han teixit aqueixa obra humana que anomenem història.

De fet, la Prehistòria no ha considerat les dones en la seua investigació perquè no ha considerat rellevant el cost humà dels grans canvis tecnològics i socioeconòmics i perquè tampoc ha atorgat valor històric a les condicions i als mecanismes que van fer possible o van resistir l'arribada de noves formes econòmiques i socials. Per contra, ha fet abstracció de l'agència humana i ha formulat la dinàmica social exclusivament en termes del poder masculí que regeix el nostre present: el control de la macroeconomia, el control polític i el control de les tecnologies de producció.

Per això no és d'estranyar, tal com esmenta Margaret Conkey (2003: 870), que la investigació de les dones de la Prehistòria s'haja centrat, en gran mesura, en aquestes altres variables que s'expressen en "la microescala, en el nivell de la unitat domèstica (*household*) o de l'esdeveniment, on les pràctiques quotidianes, l'espai estructurat, el saber i la producció locals [...] resulten accessibles". Des d'una perspectiva metodològica, aquesta escala espaciotemporal es correspon, a grans trets, amb l'anomenada *Household Archaeology* en l'àmbit anglosaxó (Wilk i Rathje, 1982; Allison, 1999) i amb l'arqueologia etnològica francesa sorgida de les propostes d'André Leroi Gourhan (Leroi Gourhan i Brézillon, 1972). Aquesta arqueologia dels assentaments permet proposar models de relacions intragrups en termes socials ja que parteix d'una lectura del registre en termes d'accions reiterades que configuren els models de comportament social normalitzat. Es tractaria, en suma, del que podríem denominar rastre material d'aquelles accions que conformen la base de convivència de les comunitats humanes, o, en altres paraules, de les pautes de la quotidianitat.

En treballs recents (Foxhall, 2000; Hodder i Cessford, 2004) es destaquen dos aspectes complementaris que es mostren en aquests estudis de petita escala: d'una banda, la necessitat de contextualització i caracterització de les accions recurrents i reiterades que es mostren en el registre arqueològic i que, generalment, tendeixen a ser interpretades esbiaixadament en termes de les variables que estructuren el temps llarg dels períodes, i d'altra, la centralitat de les accions quotidianes

en la reproducció de formes socials i culturals. En ambdós casos se suggereix a més que els components temporals, espacials i socials de la quotidianitat són complexos i diversos i que són susceptibles d'estudiar-se i disseccionar-se més enllà del suposat estatisme que els adjudica la investigació prehistòrica.

¿On són les dones de la Prehistòria?

L'estudi de les dones de la Prehistòria s'ha confrontat, des dels seus inicis, al desafiament metodològic que representa l'obtenció de dades susceptibles d'incorporar-se a línies interpretatives en el sentit que acabem de comentar. El rebuig a una única escala temporal —el llarg termini— com a definidora del marc interpretatiu de la investigació prehistòrica obri la porta a rellevar els contextos arqueològics específics i els objectes materials que els conformen no com a pas intermedi entre l'empíria i la generalització, sinó com a donadors, en si mateixos, d'indicis directes per a la interpretació històrica.

Objectes amb sexe

La recurrent premissa que el registre arqueològic manca de sexe ha estat posat en dubte, de forma implícita i explícita, els últims anys per la investigació realitzada per dones i sobre dones de la Prehistòria. El registre arqueològic de què disposem i la diversitat de fonts i documentació que donen cos a les interpretacions que en fem, mostren, si ho volem veure, tot un seguit de dades sexuades que permeten enriquir la investigació prehistòrica *amb la diversitat dels seus protagonistes*.

Si partim del fet que el sexe és una característica, en primera instància biològica, associada al cos dels éssers humans, en la investigació prehistòrica el nostre acostament als cossos el realitzem a partir dels morts, de cossos sense vida. Encara que al principi podria semblar que aquest fet comporta una dificultat afegida en l'anàlisi dels vius, la veritat és que comptem amb nítids indicadors materials per a conèixer tant històries de vida com la gestió social del cos humà. Els cossos humans o, millor dit, aquells elements conservats de cossos humans trobats en sepultures, permeten accedir de forma directa a la materialitat dels agents de la història que investiguem: l'edat, el sexe, l'aspecte físic. Al costat d'això, en aquests cossos humans han quedat gravats rastres de la vida que van dur a terme, que podem estudiar gràcies a les anàlisis paleoantropològiques.

Aquest camp d'evidències es presenta així com un dels més fructífers i directes per a l'estudi de vida de les persones concretes que van viure en època prehistòrica i, amb això, per a la valoració de diferències, similituds, afinitats i mobilitat en els quals es desenvoluparen dones i homes en un context històric concret (Cohen i Bennett, 1993). A grans trets, les línies principals que s'han desenvolupat en la investigació paleoantropològica han anat encaminades a caracteritzar amb major precisió les condicions i les formes de vida de les poblacions prehistòriques mitjançant l'obtenció de perfils demogràfics de poblacions concretes, així com índexs de mortalitat, natalitat i esperança de vida (p.e. Wilson, 1997), la determinació de patologies, mancances nutricionals o les erosions patides per activitats reiterades i la seua representació diferencial per sexes i grups d'edat (p.e. Molleson, 1994; Sofaer-Derevenski, 2000)

o la determinació de pautes d'alimentació i de mobilitat a partir de mostres procedents d'esquelets (p.e. Schulting i Richards 2001).

Els cossos del passat no suren en el buit sinó que estan ancorats a la terra i als elements materials que aquesta conté. Les tombes i el seu contingut, cossos i objectes, es conformen així en *contextos amb sexe*. Ja des de la dècada dels 60, la cultura material funerària (contenedor i contingut) va adquirir valor explicatiu per a la caracterització socioeconòmica de la societat que l'havia utilitzada (Binford, 1971). Partint d'aquestes premisses, avui resulta quasi inconcebible l'estudi de necròpolis i sepultures sense la inclusió del sexe i l'edat de les restes humanes com a variables en la interpretació socioeconòmica i, afortunadament, són abundants els treballs realitzats en aquest camp que s'iniciaren fa més de 20 anys amb l'anàlisi de Susan Shennan (1975) de la necròpoli eslovaca de Branc.

Els últims anys, també s'ha reconegut el valor dels conjunts funeraris com a indicadors d'identitats socials específiques, assumides i sancionades per la comunitat que dipositava en la tomba les ofrenes (Parker Pearson, 1999). En aquesta línia interpretativa, Marie Louise Stig Sørensen (2000) ha apuntat recentment a l'abundant documentació que pot trobar-se en els aixovars funeraris sobre la construcció material de la identitat de gènere a partir de l'adorn, el vestit i els instruments dipositats amb els cossos femenins i que es fa extensible, en relació a les mateixes variables, a les representacions iconogràfiques trobades dins o fora de les sepultures.

De fet, un altre gran camp de documentació arqueològica sobre les dones de la Prehistòria el trobem no ja en el cos mateix, sinó en la seua representació en figuretes o dibuixos i gravats en una amplíssima varietat de suports. Des del Paleolític Superior poden resseguir-se sense solució de continuïtat les representacions de la figura humana i més concretament i abundantment de la figura del cos femení, fins als períodes denominats històrics. Les representacions de figures femenines d'època prehistòrica han estat objecte de nombroses anàlisis i propostes interpretatives sobre el paper social i ideològic de les dones en diferents llocs i moments històrics i de les diverses formes de pràctiques sociosimbòliques (Masvidal i Picazo, 2005). Però sens dubte, ha estat l'obra de Marija Gimbutas (1982; 1991) sobre les figuretes femenines de la Prehistòria recent europea la que ha desbordat, per bé i per mal, els límits de la investigació arqueològica. L'indubtable coneixement exhaustiu d'aquests materials arqueològics i les suggestives hipòtesis inicials de Gimbutas han donat pas, no obstant això, a la seua reinterpretació simplista de cultes a la Deessa Mare per part de moviments socials i culturals, més o menys esotèrics, enquadrats en la denominada *new age* i amb vagues llaços de connexió amb l'ecofeminisme (Meskell, 1998; Conkey i Tringham, 1999).

Tot i que les arqueòlogues reconeixen l'aportació de Marija Gimbutas com a pionera en els estudis de les representacions de dones des d'un enfocament alternatiu al de la investigació tradicional, actualment es rebutgen les interpretacions generalitzadores com a indicatives de societats matrilocals/focals i es tendeix a un estudi contextualitzat de les representacions femenines de la Prehistòria (Soffer *et alii*, 2000).

La construcció material de la vida social

No tots els contextos arqueològics contenen objectes directament sexuals; de fet, una gran (per no dir la major) part dels jaciments arqueològics no s'associen a enterraments on trobar cossos de dones i homes, xiquetes i xiquets, ni a objectes o suports on apareguen representades figures humanes. ¿Vol dir açò que només resulta possible investigar les dones de la Prehistòria a partir d'un tipus i un nombre limitat de contextos arqueològics? ¿Els poblats, les cases, els tallers resulten opacs a una metodologia d'investigació interessada a destriar la diversitat sexual i social dels grups humans del passat llunyà?

L'atribució de certes activitats a la pràctica de les dones no està exempta de debat i, en certa mesura, s'ha tendit a vincular-la amb posicionaments essencialistes o conservadors que situen les dones en un àmbit d'acció social limitat i limitador (Magallón, 1999). Paral·lelament, el reconeixement de la diversitat de fórmules culturals en l'organització material dels sistemes de gènere ha apuntat a la prudència necessària a l'hora d'abordar caracteritzacions d'ordre universalista del col·lectiu de dones i de les seues situacions (Moore, 1988). Per això, la investigació de les dones de la Prehistòria només pot prendre dos camins: per un s'avança en la deconstrucció d'arquetips sobre l'adscripció de certes activitats considerades centrals en la interpretació de les societats prehistòriques —com ara la caça, la producció d'instruments lítics o la metal·lúrgia— exclusivament als barons; per l'altre camí s'aprofundeix en l'estudi d'aquells àmbits d'acció social en els quals, com ja s'ha comentat, necessàriament estigueren presents les dones; com ara la gestió domèstica, les relacions interpersonals o la cura i socialització de la infància.

L'aprofundiment en el potencial informatiu de les fonts etnogràfiques ha resultat fonamental en la crítica als models establerts sobre la divisió sexual de les activitats dels grups prehistòrics (Spector, 1983). D'aquesta manera, anà qüestionant-se l'absència de les dones en activitats com ara la caça (Estioko-Griffin i Griffin, 1981), la producció lítica (Gero, 1991) o metal·lúrgica (MacLean, 1998). La vinculació de dades arqueològiques i dades etnogràfiques té una llarga trajectòria disciplinar en els estudis prehistòrics que es remunta al segle XIX, encara que actualment no resulta acceptable defensar aquelles analogies etnogràfiques directes com a prova de comportaments en el passat. No obstant això, sí que ha resultat possible demostrar, gràcies a aquesta documentació, la inconsistència d'aquells models que naturalitzaven l'adscripció de certes activitats a un o altre sexe... encara que, desgraciadament, no s'haja produït l'esforç divulgatiu necessari per a fer desaparéixer aquests arquetips de l'imaginari social!

La caracterització de les formes de vida d'una comunitat va inexorablement unida, des de l'arqueologia, a l'estratègia metodològica de la determinació de la seua organització espacial (Kent, 1990). De fet, pot considerar-se que l'espai denotat i delimitat per les restes arqueològiques, l'articulació dels seus diferents elements, els recorreguts que van de l'un a l'altre, com ara l'expressió material d'una determinada lògica en l'organització de les activitats, una organització concreta i no abstracta, que conforma, i alhora és conformada, per les constants i canviants relacions que es generaren en aquells espais

(Nevett, 1994). Així doncs, els espais arqueològics no són espais abstractes, reduïbles a patrons o esquemes formals, són espais que contingueren vida humana i que es crearen per ella.

Els conjunts arqueològics en sentit ampli, és a dir, la cultura material en context d'ús o abandó dels espais habitats, conformen un camp d'evidència fonamental per a l'estudi de les dones en la Prehistòria en quatre sentits bàsics. En primer lloc, per les propietats dels artefactes arqueològics com a instruments de les tecnologies domèstiques o de manteniment (Hendon, 1996); en segon lloc, per la seua funció com a mediadors en les pràctiques socials (Spector, 1993); en tercer lloc, per la disposició d'objectes i activitats en l'espai (Hastorf, 1991); i, finalment, per l'associació de tot això amb accions reiterades i concretes, és a dir, amb l'escala bàsica de temporalitat social, la quotidianitat (Picazo, 1997).

De manera esquemàtica, el patró bàsic de les activitats que tenen el seu escenari preferencial en el nivell dels assentaments i de les cases inclou els treballs relacionats amb l'alimentació, la salut, el recer, la socialització i la curació i higiene. Però també amb un bagatge de coneixements especialitzats i unes pràctiques tecnològiques i simbòliques específiques que poden proposar-se des d'un registre arqueològic exhaustiu i detallat, com el realitzat per Mirjana Stevanovic (1997) en els poblats neolítics del Sud-est d'Europa, on resulta versemblant interpretar la construcció i destrucció intencionada de les seues cases com accions simbòliques relacionades amb una determinada concepció cultural de la vida i la mort de l'espai habitat.

L'estudi de les tecnologies femenines és un camp que només recentment ha començat a ocupar un lloc en les investigacions sobre història de la tècnica (Lerman *et alii*, 2003). No obstant això, la majoria d'estudis es centren en la participació/aportació de les dones en els desenvolupaments i aplicacions tècniques en el món industrial i postindustrial sense que la tecnologia domèstica s'hi haja analitzat en profunditat. Des de la discussió conceptual, Oldenziel (1996) remarca que això es deu al fet que l'estudi (i la concepció) convencional de la tecnologia ha estat centrat en dues variables que han redundat en l'absència de les pràctiques tecnològiques femenines: en primer lloc, la categorització de la tecnologia en funció de la producció en detriment de la categorització en funció de les pràctiques de consum i ús, i, en segon lloc, l'èmfasi en els artefactes de gran envergadura i que requereixen una gran inversió de capital en detriment de sistemes de baixa tecnologia i d'ús diari. Tal com conclou aquesta investigadora, aquesta categorització respon a un sistema que separa el productiu del no productiu, el tècnic del no tècnic, el món masculí del món femení (McGaw, 1996).

Aquests pressupòsits han influït també de forma clara en el tipus de tecnologies investigades tradicionalment per la Prehistòria i les que no ho han estat. Aquestes últimes (el teixit, la preparació d'aliments, els sistemes de curació, entre altres) constitueixen, precisament, les que han estat objecte d'una atenció preferencial per part de les arqueòlogues, partint sempre d'una perspectiva contextual en les seues anàlisis, i reforçada, en molts casos, per informació textual i iconogràfica (Brumfiel, 1991; Wright, 1996; Meyers, 2003). Aquests estudis no solament mostren el saber tecnològic, altament especialitzat, de les dones prehistòriques, sinó també les condicions i les estratègies de resistència desenvolupades

per elles en períodes d'intensificació de la producció i de creixent control econòmic o ideològic sobre les seues activitats productives i reproductives.

Precisament, Elisabeth Barber (1994) planteja una possible explicació per a l'associació, quasi universal, de les dones a una tecnologia específica: el teixit. Barber manté que el teixit i, especialment, el filat, comporta una activitat fàcilment compatible amb l'atenció i la vigilància de criatures de poca edat, donats els escassos instruments necessaris per a portar-la a terme i la possibilitat d'interrompre-la i reprendre-la sense que quede afectada la labor que es realitza. La indiscutible vinculació social i històrica de les dones amb les criatures ha comportat que en els últims anys s'haja consolidat una nova línia d'investigació encaminada a l'estudi de la infància, tant per si mateixa, com a grup social infrarepresentat en les interpretacions històriques, com per la seua relació directa amb l'experiència històrica de les dones en la seua funció de mares i socialitzadores (Lillehammer, 1989; Moore i Scott, 1997; Sofaer-Derevenski, 2000; Kamp, 2001; Schwartzman, 2005). Junt amb un acostament paleoantropològic i funerari que busca identificar les condicions de vida i mort de les criatures, el tractament diferencial en funció de sexe o grup familiar i el simbolisme específic que caracteritza els enterraments infantils (Rega, 2000), en la investigació sobre la infància prehistòrica adquireix un pes específic l'estudi de les formes i els contextos d'aprenentatge i de transmissió de sabers. Per això, l'anàlisi dels processos tècnics de manufactura dels útils lítics tallats ha estat ja destacat com un indicador de contextos i processos d'aprenentatge infantil (Karin, 1992), igual que comença a plantejar-se per a la producció ceràmica (Smith, 2005).

Dones de la Prehistòria, dones d'ací i d'ara

La investigació prehistòrica sobre les dones mostra encara una escassa presència en el panorama científic i acadèmic espanyol, tot i que els últims anys comencen a ser cada vegada més freqüents les trobades, els cursos i les publicacions organitzats i promoguts per arqueòlogues i prehistòriadores (Colomer *et alii*, 1999; González Marcén, 2000; Sánchez Romero, 2005; González Marcén *et alii*, 2005; Prats i Ruiz, 2006), així com els assaigs monogràfics sobre dones, prehistòria i arqueologia (Hernando, 2002; Sanahuja, 2002; Querol i Lavrin, 2005). No hi ha dubte que, d'aquesta manera, s'inicia una cadena que facilitarà, en un futur que ja és ací, la formació de noves investigadores i la seua incorporació a centres d'investigació i museus —en els quals encara és lluny la paritat, i molt especialment en els llocs de decisió!— on, amb noves idees i més recursos, hauran d'incrementar, en quantitat i qualitat, aquests primers passos cap a l'enriquiment de la nostra visió del passat més llunyà i, amb això, d'una mirada més crítica cap a la història que fem i vivim.

Els objectes i rastres de les dones de la Prehistòria no parlen per si mateixos sinó que requereixen ser reconeguts, descodificats i mostrats. Els últims 30 anys, moltes dones i alguns homes s'han dedicat a aquesta tasca. Així, aqueixes lleus empremtes, condemnades durant mil·lennis a un doble oblit, serveixen avui per a il·lustrar-nos del paper fonamental i fundacional que tingueren les dones de la Prehistòria en ser avui el que som.

Bibliografia

- ALLISON, P. M. (ed.) (1999): *The Archaeology of Household Activities*. Londres-Nova York: Routledge.
- ARWILL-NORDBLADH, I. (1999, orig. 1989): «Oscar Montelius y la liberación de las mujeres. Un ejemplo de arqueología, ideología y el primer movimiento de mujeres suecas». En L. Colomer et alii (eds.) *Arqueología y teoría feminista. Estudios sobre mujeres y cultura material en arqueología*. Barcelona, Icaria: 357-374
- BARBER, I. W. (1994): *Women's work. The first 20000 years*. Norton, Londres-Nova York.
- BERTELSEN, R.; LILLEHAMMER, A.; NÆSS, J.R., eds. (1987): *Were they all men? An examination of sex roles in prehistoric society*. Stavanger: Arkeologisk Museum i Stavanger.
- BINFORD, L. (1971): «Mortuary practices: their study and their potential». En J. Brown (ed.) *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Washington DC: Memoir of the Society for American Archaeology 25: 6-29
- BRUMFIEL, I. (1991): «Weaving and cooking: Women's production in Aztec Mexico». En J. Gero i M. Conkey (eds.), *Engendering Archaeology. Women in Prehistory*: 224-251. Oxford, Blackwell.
- COHEN, M. N.; BENNETT, S. (1993): «Skeletal evidence for sex roles and gender hierarchies in prehistory». En B. Miller (ed.), *Sex Roles and Gender Hierarchies*: 273-96. Cambridge University Press, Cambridge.
- COLOMER, L.; GONZÁLEZ MARCÉN, P.; MUNT, S.; PICAZO, M., comp. (1999): *Arqueología y teoría feminista. Estudios sobre mujeres y cultura material en arqueología*. Icaria, Barcelona.
- CONKEY M. W.; TRINGHAM, R. (1998): «Rethinking Figurines: A Critical View from Archaeology of Gimbutas, the 'Goddess' and Popular Culture». En *Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence*. L. Goodison i C. Morris, eds.: 22-45. Londres: British Museum Press.
- CONKEY, M. W.; WILLIAMS, S. (1991): «Original Narratives: The Political Economy of Gender in Archaeology». En *Gender at the Crossroads of Knowledge: Anthropology in the Postmodern Era*, M. dígues Leonardo, Berkeley: University of California Press: 102-139
- CONKEY, M. W. (2003): «Has feminism changed archaeology?» *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 28 (3), pàgs. 867-880.
- CONKEY, M. W.; GERO, J. M. (1997): «Programme to practice: gender and feminism in archaeology». *Annual Review of Anthropology* 26, pàgs. 411-37.
- CONKEY, M. W.; SPECTOR, J. (1984): «Archaeology and the Study of Gender». *Advances in Archaeological Method and Theory* 5: 1-38.
- DAHLBERG, F. (1981): *Women the gatherer*. Yale University Press, New Haven.
- ESTIOKO-GRIFFIN, A.; GRIFFIN, P.B. (1981): *Woman the Hunter: The Agta*. En *Woman the Gatherer*, F. Dahlberg (ed.), pàgs. 121-131. Yale University Press, New Haven.
- FOXHALL, L. (2000): «The running sands of estafe: archaeology and the short-term». *World Archaeology* 31 (3), pàgs. 484-498.
- GERO, J. (1991): «Genderlithics: women's role in stone tool production». En J. Gero i M. Conkey (eds.), *Engendering Archaeology. Women in Prehistory*: 163-193. Oxford, Blackwell.
- GIFFORD-GONZALEZ, D. (1993): «You ca hide, but you ca't run: representation of women's work in illustrations of palaeolithic life». *Visual Anthropology Review* 9:3-21.
- GIMBUTAS, M. (1991): *Diosas y dioses de la vieja Europa 7000-3500 aC*. Madrid: Istmo.
- GIMBUTAS, M. (1996): *El lenguaje de la diosa*. Oviedo: Dove.
- GONZÁLEZ MARCÉN (coord.) (2000): «Espacios de género en arqueología». *Arqueología Espacial* 22, Terol.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P.; MONTÓN, S.; PICAZO, M., eds. (2005): «Dones i activitats de manteniment en tempos de carni». *Treballs d'Arqueologia* 11, Bellaterra.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P.; PICAZO, M., (1998): *El tiempo en arqueología*. Madrid: Arco-Libros.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P.; PICAZO, M., (2005): «Arqueología de la vida cotidiana». En M. Sánchez Romero (ed.), *Arqueología y género*. Granada, Universidad de Granada, pàgs. 141-158.
- GROENEN, M., (1994): *Pour une histoire de la prehistoire*. Grenoble: Jerome Millon.
- HARAWAY, D., (1995) (orig. 1991): *Ciencia, cyborgs y mujeres. La reinención de la naturaleza*. Cátedra, Madrid.
- HARDING, S. (1990): *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from women's lives*. Cornell University Press, Nova York.
- HASTORF, C. A. (1991): «Gender, space and food in Prehistory». En J. M. Gero i M. V. Conkey (eds.), *Engendering Archaeology. Women in Prehistory*. Oxford: Blackwell, pàgs. 132-162.
- HENDON, J. A. (1996): «Archeological approaches to the organization of domestic labor: Household Practice and Domestic Relations». *Annual Review of Anthropology* 1996, pàgs. 45-61.
- HERNANDO, A. (2002): *Arqueología de la identidad*. Madrid, Akal.
- HODDER, I. (1987): «The contribution of the long-term». En I. Hodder (ed.), *Archaeology as long term history*. Cambridge: Cambridge University Press, pàgs. 1-8.

- HODDER, I.; CESSFORD, C. (2004): «Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük». *American Antiquity* 69 (1), pàgs. 17-40.
- HOLCOMB, B. (1998): «Gender and Heritage interpretation». En D. Uzell i R. Ballantyne (eds.) *Contemporary Issues in Heritage and Environmental Interpretation*: 37-55. Londres, The Stationary Office.
- JONES, S.; PAY, S. (1999, orig. 1989): «El legado de Eva». En L. Colomer *et alii* (eds.), *Arqueología y teoría feminista. Estudios sobre mujeres y cultura material en arqueología*: 323-340. Barcelona, Icaria.
- KARLIN, C. (1992): «Connaisances et savoir-faire: comment analyser un processus technique en Préhistoire». En R. Mora *et alii* (eds.), *Tecnología i cadena operatives lítiques*: 99-124. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.
- KATHRYN A. KAMP. «Where Have All the Children Gone? The Archaeology of Childhood», *Journal of Archaeological Method and Theory*, volum 8, 1 ed, març 2001, pàgs. 1-34.
- KENT, S. (ed.). *Domestic Architecture and the Use of Space*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LERMAN, N.; OLDENZIEL, R.; MOHUN, A., eds. (2003): *Gender & Technology. A Reader*. Baltimore: Johns Hopkins University.
- LEROI-GOURHAN, A.; BREZILLON, M., (1972): «Fouilles de Pincevent. Essai d'anlyse ethnographique d'un habitat magdalénien. La section 36». *Ville Supplément à Gallia Préhistorique*. Paris, CNRS.
- LIESEN, L. T. (1998): «The legacy of Women the Gatherer: the emergence of evolutionary feminism». *Evolutionary Anthropology* 7/3: 105-113.
- LILLEHAMMER, G. (1989): *A Child is Born. The Child's World in an Archaeological Perspective*. *Norwegian Archaeological Review*, 22:90-105.
- MACLEAN, R. (1998): «Gendered Technologies and Gendered Activities in the Interlacustrine Early Iron Age». En S. Kent (ed.), *Gender in African Prehistory*: 163-178. Walnut Creek, AltaMira Press.
- MAGALLÓN, C. (1999): «Privilegio epistémico, verdad y relaciones de poder. Un debate sobre la epistemología del feminista standpoint». En M. J. Barral, C. Magallón, C. Miqueo i M. D. Sánchez (eds.). *Interacciones ciencia y género. Discursos y prácticas científicas de dones*, pàgs. 63-80. Barcelona: Icaria.
- MASVIDAL, C.; PICAZO, M. (2005): *Modelando la figura humana: reflexiones en torno a las imágenes femeninas de la Antigüedad*, Quaderns Crema, Barcelona.
- MCGAW, J. (1996): «Reconceiving Technology. Why Feminine Technologies Matter». En R. Wright (ed.) *Gender and Archaeology*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, pàgs. 52-78.
- MESKELL, L. (1998): «Oh My Goddess!» *Archaeological Dialogues*, 5 (2): 126-142.
- MEYERS, C. (2003): «Material Remains and Social Relations: Women's Culture in Agrarian Households of the Iron Age». En W. G. Dever i S. Gitin (eds.) *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbors from the Batega Bronze Age through Roman Palestine*. Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns: 425-44.
- MOLLESON, T. (1994): «La lección de los huesos de Abu Hureyra». *Investigación y Ciencia*, 217: 60-65
- MOORE, H. L. (1988): *Feminism and Anthropology*. Oxford: Polity Press.
- MOORE, J.; SCOTT., I., eds. (1997): «Invisible People and Processes». *Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, pàgs. 150-168. London and Nova York: Leicester University Press.
- MOSER, S. (1998): *Ancestral Images. The Iconography of Human Evolution*. Cornell University press: Ithaca, N.I.
- NEVETT, L. (1994): «Separation or seclusion? Towards an archaeological approach to investigating women in the Greek Household in the fifth to third centuries». En M. Parker Pearson i C. Richards (eds.), *Architecture & Order. Approaches to Social Space*. Londres i Nova York: Routledge, pàgs. 98-112.
- OLDENZIEL, R. (1996): *Objections: Technologie, Culture and Gender*. En Kingery, W.D. (ed.). *Learning from things. Method and Theory of Material Culture Studies*. Washington i Londres: Smithsonian Institution, pàgs. 55-72.
- PARKER PEARSON, M. (1999): *The archaeology of Death and Burial*. Stroud: Sutton.
- PICAZO, M. (1997): «Hearth and home: the timing of maintenance activities». En J. Moore i I. Scott (eds.). *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*. Londres: Leicester University Press, pàgs. 59-67
- PRADOS, L.; RUIZ, C., eds. (2006): *1er Encuentro Internacional de Arqueología y Género*. Universidad Autónoma de Madrid, Madrid.
- QUEROL, M.ª A.; LAVRIN, A., coords., (2005): *Historia de las mujeres en España y América Latina. (De la Prehistoria a la Edad Media)*. València, Càtedra, vol. 1.
- REGA, I. A. (2000): «The gendering of children in the early Bronze Age cemetery at Mokrin». En Hurcombe, L. i McDonald, M. (eds.). *Gender and Material Culture*. Nova York: Macmillan.
- ROSALDO, M. Z.; LAMPHERE, L., eds., (1974): *Women, Culture and Society*. Stanford: Stanford
- SANAHUJA, M.ª I. (2004): *Cuerpos sexuados, objetos y Prehistoria*. València, Càtedra.
- SÁNCHEZ ROMERO, M., ed. (2005): *Arqueología y género*. Granada, Universidad de Granada.
- SCHULTING, R.; RICHARDS, M. (2001): «Dating women and becoming farmers. New palaeodietary and AMS dating evidence from Breton Mesolithic cemeteries of Tévéc and Hödiec» *Journal of Anthropological Archaeology*. 20: 301-344

- SCHWARTZMAN, H. B. (2005): «Materializing Children: Challenges for the Archaeology of Childhood». *Archeological Papers of the American Anthropological Association*, vol. 15, núm. 1, pàgs. 123-131
- SHENNAN, S. I. (1975): *The social organization at Branc*. *Antiquity* 49: 279-87
- SMITH, P. I. (2005): «Children and Ceramic Innovation: A Study in the Archaeology of Children». *Archeological Papers of the American Anthropological Association*, vol. 15, núm. 1, pàgs. 65-76
- SOFAER-DEREVENSKI, J. (ed.). «Children and Material Culture», pàgs. 3-16. London i Nova York: Routledge.
- SOFAER-DEREVENSKI, J. (2000): «Sex Differences in Activity-Related Osseous Change in the Spine and the Gendered Division of Labour at Ensay and Wharram Percy, UK». *American Journal of Physical Anthropology*, 111 (3): 333-354
- SOFFER, O.; ADOVASIO, J. M.; HYLAND, D. C. (2000): «The "Venus" figurines. Textils, Basketry, Gender, and Status in the Upper Paleolithic». *Current Anthropology*, 41/4: 511-525
- SORENSEN, M. L., Stig (2000): *Gender Archaeology*. Polito Press, Cambridge.
- SPECTOR, J., (1993): *What this awl means. Feminist archaeology at Wahpeton Dakota Village*. St. Paul, Minnesota Historical Society Press.
- SPECTOR, J. (1983): «Male/Female Task Differentiation among the Hidatsa: Toward the Development of an Archaeological Approach to the Study of Gender». En P. Alberts i B. Medicine (eds.). *The Hidden Half. Studies of Plains Indian Women*. Washington: University Press of America, pàgs. 77-99
- STEVANOVIC, M. (1997): «The Age of Clay: the social dynamics of house destruction». *Journal of Anthropological Archaeology* 16: 334-395
- STRATHERN, M. (1972): *Women in Between: Female Rols in a Male World, Mount Hagen*. London: Seminar Press.
- TANNER, N.; ZIHLMAN, A. (1976): «Women in evolution, Part I: Innovation and sselction in human origins». *Signs* 1. 585-608
- TRINGHAM, R. (1991): «Household with faces: the challenge of gender in prehistoric architectural remains». En J. Gero & M. Conkey (eds.), *Engendering Archaeology. Women in Prehistory*: 93-131. Oxford, Blackwell.
- WILK, R.; RATHJE, W.L. (1982): «Household Archaeology». *American Behavioral Scientist* 26(6), pàgs. 617-639
- WILSON, D. (1997): «Gender, Diet, Health and Social Status in the Mississippian Powers Phase Turner Cemetery Population». En Ch. Claasen i R. A. Joyce (eds.), *Women in Prehistory. North America and Mesoamerica*: 119-135. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- WRIGHT, R.P. (1996): «Technology, gender, and Class: Worlds of Difference in Ur III Mesopotamia». En R. P. Wright (ed.) *Gender and Archaeology*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 79-110
- WYLIE, A. (1997): «The Engendering of Archaeology: Refiguring Feminist Science studies». *Osiris* 12: 80-99
- ZIHLMAN, A. (1978): «Women in evolution, Part II: Subsistence and social organisation among early Hominids». *Signs* 4: 4-20
- ZIHLMAN, A. (1981): «Women as shapers of the human adaptation». En F. Dhalberg (ed.) *Women the gatherer*. Yale University Press, New Haven: 75-120.

DONES | CONSTRUCCIÓ DE LA PREHISTÒRIA: UN MÓN DE SUPOSICIONS

M. ÁNGELES QUEROL

Universidad Complutense de Madrid

Introducció

És molt freqüent trobar, en les diverses i cada vegada més abundants produccions educatives o turístiques relacionades amb la Prehistòria, presentacions al públic de museus, de jaciments o fins i tot de paisatges, en què s'empren dibuixos o construccions virtuals d'escenes socials. Són escenes en què un medi ambient determinat –i normalment ben documentat, amb flora i fauna adequades, amb hàbitats i ceràmiques conegudes– és “decorat” amb les figures d'homes i dones de variades edats en actituds socials i, per tant, interactuants i significants.

En molts casos, les instruccions de caràcter “arqueològic”, donades als que dibuixaran aqueixes escenes, tenen a veure precisament amb aqueixa flora i aqueixa fauna, amb aqueixos murs, carrers i ceràmiques, amb l'existència o no de forns de pa, de forges o d'estables. I en molt pocs casos hi ha indicacions explícites sobre quines persones –homes o dones– i de quina edat s'hi han de representar fent o no fent les distintes labors, en primer o en segon pla, en quines actituds, com a protagonistes o com a secundàries.

No obstant això, si hi ha una cosa important per a les criatures que visitaran aqueixos centres, o per a la ciutadania comuna que també els visita i que no coneix molt sobre la naturalesa de la ciència arqueològica, són precisament aqueixes persones i el que estan fent. Que la ceràmica aparega més o menys exvasada, que els carrers siguin rectes o un poc tortuosos, que els murs estiguen dibuixats amb rajoles o amb pedres, importa poc perquè no sol haver-hi arguments o coneixements per a establir una actitud crítica enfront d'això. Però que en un poblat, per exemple, només hi haja homes als carrers, o que una anciana aparega agenollada fent una dura labor de mòlta, o que uns xiquets i xiquetes carregen aigua o llenya, o, per descomptat, que un home en la plenitud de l'edat porte un nadó al braç, són qüestions que importen, que es miren i de les quals es comenta: o “quina barbaritat” o “que curios” o “mira que eren salvatges” o “com maltractaven la infància” són comentaris molt més freqüents que “la ceràmica no era tan roja” o “en aquells temps no hi havia forja de ferro” o “les carreteres no es pavimenten fins a època romana”.

A més, el públic visitant estableix uns llaços de “creença” amb allò que li és mostrat per la ciència arqueològica: per descomptat, creuen que si se'ls presenten els carrers tortuosos, és que eren així, i que si les dones dibuixades estan en l'interior de les seues cuines, agenollades davant dels foguers o de les pedres de moldre, mentre que els homes fan tasques molt més interessants i positives –des de l'actualitat, que és des d'on es mira– com ara caçar, pescar, llaurar, sembrar o construir cases, és perquè en el passat prehistòric això era així. De cap manera es poden imaginar que l'Arqueologia, una ciència, els estiga enganyant.

Tot i amb això, per a les persones que estem dins, que treballem en Arqueologia i sabem més o menys sobre els seus estrets límits, és clar que el comportament social de la Prehistòria no deixa empremta arqueològica enregistrable excepte en casos excepcionals. És a dir, podem arribar a saber

Fig. 1.- En les escenes de construccions no apareixen mai dones. Aquesta és del Museu de Galera, Granada.

que es van tallar pedres, que es van aprofitar animals, que es van fer tasques de recol·lecció o d'horticultura, que es van construir cabanes i es van traçar carrers, que es van excavar fossats i fins i tot que hi va haver una batalla. Però no sabem si els que van fer totes aqueixes coses eren els homes o les dones, les criatures o les persones majors, i tampoc sabem, per descomptat, quin valor social tenien, en aquell grup, totes aqueixes tasques. Potser era important anar a per llenya, potser la tasca de més prestigi era la de fer ceràmica, potser només qui ostentava el poder era qui construïa les cabanes...

Potser.

En què es basen, per tant, totes aquestes reconstruccions o construccions socials del passat prehistòric? Generalment, en el que ocorre en el present o ha ocorregut en el passat més immediat, etnològic o no, o fins i tot en allò que hom s'imagina que “degué” ocórrer. Aquest “actualisme imaginatiu” pràcticament inevitable resulta molt perillós des de diversos punts de vista, ja que el públic en general dóna gran importància a l'antiguitat dels costums o dels valors, i amb tal antiguitat avala actituds del present que poden arribar a ser poc recomanables, com, per exemple, l'agressivitat, la desigualtat social o la subaltermitat d'uns individus respecte a d'altres, molt en especial de les dones respecte dels homes.

La comprovació d'aquest problema curiosament i aparentment marginal em va portar a emprendre un projecte d'investigació sobre el paper atribuït a les dones en el conegut tema dels orígens

humans (MEC-PR217/98-8113/98). Les principals conclusions a què vaig arribar en aquella investigació són les següents:

-Durant un segle, almenys entre 1870 i 1970, llevat d'excepcions, els llenguatges emprats en el tema dels orígens humans (creacionistes i evolucionistes, a favor o en contra) distingeixen clarament entre homes i dones. De fet, tots els discursos, molt en especial els eclesiàstics, parlen dels homes, i quan volen referir-se a les dones, les anomenen. Però a partir de 1970 comença a trobar-se cada vegada més aqueixa curiosa fal·làcia de presentar i usar la paraula "home" com a sinònim d'humanitat.

-Els mites i els relats sobre els orígens humans, tant creacionistes com evolucionistes, han servit i encara serveixen per a mantindre en la societat occidental un curiós tipus de racisme que considera inferior la meitat de la humanitat denominada dones. Fins i tot en els discursos més actuals, de forma conscient o inconscient, es continuen abonant i reproduint aqueixos estereotips.

-El passat –les explicacions sobre el passat, tantes vegades inventades– serveix, i serveix molt, per a justificar presents ("així ho va fer Déu" per al creacionisme; "això és propi de la naturalesa" per a l'evolucionisme). La posició en què es col·loca les dones des del passat més remot, subordinada i sotmesa, es presenta com una conseqüència o bé de la voluntat de Déu o bé dels dissenys de la naturalesa. Així podem comprovar com el transformisme de Darwin corroborà el Déu bíblic en açò de la inferioritat de les dones.

Els resultats finals d'aquest projecte, recentment publicats (Querol i Triviño, 2004), van resituar els meus interessos en la investigació i en la docència de la Prehistòria, de manera que des de fa pocs anys he començat a analitzar les representacions més modernes de les societats prehistòriques per a posar en evidència el tracte desigual i desequilibrat que hi reben les dones, intentant amb això afegir un granet d'arena a la lluita per una educació en igualtat (vegeu p.ex. Querol, 2000b; Querol, 2001; Querol, 2003 o Querol, 2005). El present treball és un pas més en aquest camí.

Durant tots aquests anys d'investigació m'he trobat ben sovint amb tres esculls importants que no vull deixar d'explicar ací, perquè estan o han d'estar en el fons d'una orientació feminista de la Història.

Fig. 2.- Les dones amb els nadons al braç no solen fer res. Aquesta és una de les belles escenes sobre el Paleolític superior del Museu d'Altamira.

1- El mateix concepte d'Història. Baste recordar que la Història que se'ns ha transmés i ensenyat l'han inventada i escrita els doctes homes dels segles passats i és la successió cronològica de fets heroics i importants: batalles, conquestes, acords, annexions... tots ells han sigut realitzats per homes, firmats per homes, aconseguits per homes... En aquest concepte de la Història, en la Història, les dones i el que hem fet no hi són, simplement.

Però, és així? O millor, ha de continuar essent així?

2- La llengua que utilitzem per a escriure o representar la Història. És evident que les diferències sexuals estan ja establides en el nostre món i que no és el llenguatge el que les crea. El que ha de fer aqueix llenguatge és anomenar-les, simplement.

I açò, que és tan evident, xoca de front amb aqueixa concepció també androcèntrica de la

Fig. 3.- El protagonista de qualsevol escena, fins i tot en espais interiors com aquest, és un home. Presa d'un text escolar de Socials de 2002.

llengua com un sistema tancat i alié a la realitat, en el qual no es poden introduir modificacions i que respon a regles preestablertes, en aparença immutables. La nostra educació ens ha infiltrat una manera d'expressar-nos que, encara que podem pensar el contrari, no és innocent: ha estat feta per homes en una societat patriarcal, ha evolucionat i s'ha modificat en ambients en què no hi havia dones, en què la seua essència d'éssers humans no era reconeguda. En la seua creació no han intervingut les dones, ni tan sols per a espais tan seus com el de la reproducció. I aqueix espai lingüístic tancat i andro-

cèntric és la ferramenta única que ens ha sigut donada per a expressar-ho tot: el que sentim, el que desitgem, el que ens agrada i el que no, el que descobrim, el que veiem, el que no veiem... fins i tot la Història que investiguem i escrivim.

3- El tercer escull és bastant més propi del món teòric en què ens movem, o intentem moure'ns, les persones que pretenem treballar en investigació històrica –o en qualsevol àrea de les humanitats– amb una orientació feminista. Es tracta de recordar que, com ja s'ha establert moltes vegades per autores feministes de l'avantguarda (vegeu p.ex. Amorós, 2000), el feminisme, expressió que avui en dia se substitueix ben sovint per "de gènere", ha de ser crític per a ser. Un treball descriptiu sobre, per exemple, una nova imatge de dona trobada en unes excavacions, no és feminista ni "de gènere". És, simplement, un treball descriptiu. El feminisme ha d'assumir una actitud crítica destinada en tots els

casos a millorar la situació social de les dones, bé ressaltant-ne les aportacions, bé analitzant-ne les dificultats. En aquest sentit, el feminisme o els estudis "de gènere" són sempre, encara que estiguem fent Història, una activitat política.

Què hi ha en la bibliografia?

La bibliografia sobre Arqueologia feminista, molt menys abundant del que ens poguera agradar, almenys en les nostres regions, ha produït alguns treballs sobre el tema de les representacions de les dones "en" la Prehistòria. És el cas de l'obra de Trinidad Escoriza *La representación del cuerpo femenino. Mujeres y arte rupestre levantino del arco mediterráneo de la Península Ibérica* (2002). La seua conclusió no és molt positiva respecte al paper de les dones en aquelles societats caçadores. Per a ella, "la representació figurada de la divisió del trabajo en función del sexo permite hablar de situaciones de disimetría social y de explotación, independientemente de las técnicas de obtención de alimentos implementadas" (p. 144).

Un altre tipus d'obra, tampoc no molt freqüent, ens parla del possible abast d'una Arqueologia prehistòrica de caràcter feminista analitzant-ne la història, criticant-ne els intents i fins i tot presentant-ne exemples. És així en el llibre *Cuerpos sexuados, objetos y prehistoria* d'Encarna Sanahuja (2002), de gran interès per la seua defensa d'una arqueologia sexuada i pels exemples que l'acompanyen.

Però no existeixen en el nostre entorn immediat treballs en què es pose en evidència el tractament desigual donat a homes i a dones en els dibuixos i creacions museogràfiques fetes en el moment actual i referides a l'època prehistòrica. Sí que n'hi ha en el món anglosaxó, i fins i tot algun d'ells s'ha publicat en castellà, com el de Jones i Pay (1999), autores que insisteixen a criticar el fet que les imatges socials representades en els museus ens transmeten la idea que els papers de gènere no han canviat des de la Prehistòria fins al moment actual, però a més ens fan creure que tampoc no ha canviat el valor que la societat dóna a aqueixos papers (p. 329).

Per tot això, crec que és el moment oportú per a aquestes anàlisis crítiques de caràcter feminista en les nostres pròpies regions, on en l'últim decenni s'han multiplicat les iniciatives de difusió i divulgació del passat més remot mitjançant exposicions, aules arqueològiques, parcs arqueològics, etc,

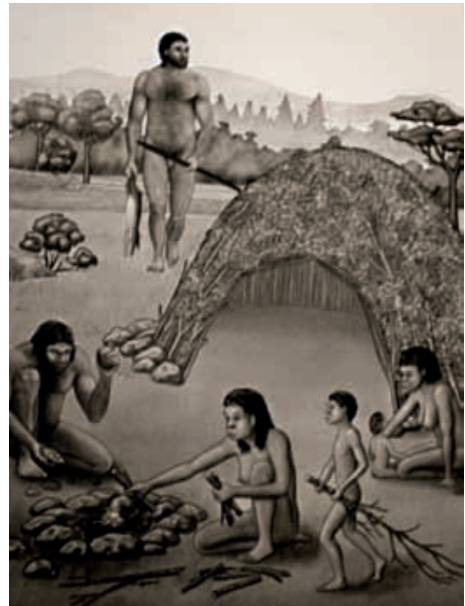

Fig. 4. - Una dona agenollada, vora l'entrada de sa casa, amb un nadó i sense fer res. D'un text escolar de Geografia i Història de 2002.

sense que s'haja treballat a penes en una mirada crítica cap a l'interior, és a dir, cap al que estem contant i, sobretot, com ho estem contant.

Homes i dones en les representacions de la Prehistòria

La meua hipòtesi de partida és, per tant, que les representacions socials sobre el passat prehistòric són importants en l'educació de la ciutadania actual, ja que transmeten idees sobre papers i relacions socials que porten en si mateixes el pes de l'enorme antiguitat. I que per tant és fonamental fer evidents els missatges que, a vegades de forma inconscient, es transmeten a les actuals generacions sobre el paper de les dones en les societats més remotes, les que ens van donar origen.

No em pareix igualment important treballar en les representacions de les societats històriques

Fig. 5.- En el Museu d'Altamira hi ha dos personatges de grandària natural realitzant manufactures pròpies del Paleolític superior. Ell està assegut en terra; ella, de genolls.

perquè de la naturalesa i del paper real de les dones en la Història antiga o en la medieval tenim suficients dades com per a col·locar-les en un ambient "real" o, almenys, documentat. No és així en la Prehistòria, en la qual resulta necessari recórrer als "paral·lels etnogràfics" o a la "imaginació", les dues fonts en què pareixen basar-se les representacions en estudi.

Per a dur a terme aquest treball, he començat a revisar i estudiar les escenes socials prehistòriques creades al present, durant els últims anys, i representades en els textos escolars d'Història o Socials i en els museus,

exposicions i jaciments oberts al públic. En el futur s'hi afegiran els vídeos educatius sobre temes prehistòrics, els còmics o historietes sobre tals temes o de ficció prehistòrica, els llibres de divulgació, jocs d'ordinador, etc.

La metodologia que empre en aquesta anàlisi és simple: denomine escenes les representacions sobre qualsevol suport en què es puga veure dues o més persones en interacció, excepcionalment una persona aïllada fent algun tipus de treball o activitat. Cada una d'aquestes escenes és objecte d'una descripció en què es tenen en compte factors com ara el nombre de persones sexualment recognoscibles, si són homes o dones, si estan soles/s o acompanyades/ts, quin espai ocupen, en quin pla estan, quina és la seua actitud, quina és la seua postura, quin treball o funció fan, què porten en les mans o en el cos, com van vestides, etc.

Per a l'anàlisi que presente en aquest article (vegeu altres anàlisis del mateix tipus en Querol, 2000 a, i e.p. 1, e.p. 2 i e.p. 3) he reunit un conjunt de 81 escenes, procedents de dos jaciments oberts al públic (El Cerro de las Cabezas a Ciudad Real i Los Cipreses a Múrcia) i tres museus o centres de presentació (el museu de la Neocueva d'Altamira, Chamartín de la Sierra a Àvila i Galera a Granada), així com d'una sèrie de textos escolars de Socials, dels quals fins ara he pogut analitzar 28 escenes gràcies a la col·laboració de la meua alumna de doctorat Verónica Estaca, a qui agraeisc la seua ajuda.

La primera cosa que crida l'atenció és la majoria numèrica d'homes (63%) enfront de dones (27%) o criatures (10%). De fet, el 33% de les escenes inclouen tan sols individus del gènere masculí, mentre que només una és exclusivament femenina. Existeixen així diversos tipus d'escenes en què els participants són sempre homes: escenes de fosa o de qualsevol treball relacionat amb els metalls, de construccions (Fig. 1) o de ritus funeraris. Per la seua banda, les criatures es troben, en el 33% dels casos, al braç de les seues mares (Fig. 2) i, quan açò ocorre, aqueixa dona no fa cap treball. Per descomptat, mai no he trobat, fins ara, una criatura al braç de son pare.

Respecte a l'espai que ocupen, els homes estan treballant, caçant o recol·lectant a l'exterior en el 80% dels casos, mentre que només el 50% de les dones és fora de sa casa o cova. Lògicament, la xifra s'inverteix respecte als espais interiors: el 7% dels homes –i diverses de les escenes interiors amb homes tenen a veure amb el protagonisme d'activitats tan prestigioses com la pintura rupestre (Fig. 3)– i el 23% de les dones. És curiosa una posició intermèdia, situada en la porta de l'habitatge o vora la paret d'aquest, posició que només el 4% dels homes ocupen, mentre que entre les dones arriba al 12% (Fig. 4).

Quant a les postures, la xifra més alta correspon als homes dempeus (62% dels casos), mentre que les dones només hi són en un 35%. La proporció de figures assegudes és semblant en ambdós sexes, però no així la de les agenollades, en què les quantitats s'inverteixen: el 22% de les dones hi són (Figs. 5, 6 i 7) i el percentatge d'homes en aquesta postura és només d'un 7%. És curiós que aquest mateix percentatge correspon als homes que tenen un sol genoll en terra, postura que en les dones només es dona en un 5%. Quant a la inclinació del cos, a vegades quasi en angle recte, existeix també una forta asimetria: només un 1% entre els homes i un 7% entre les dones (Fig. 8).

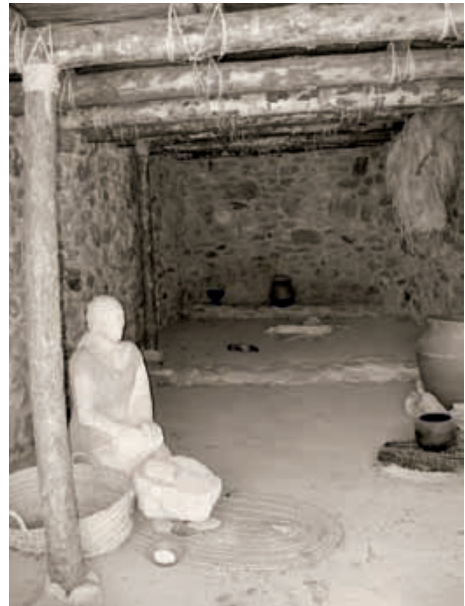

Fig. 6. - Una altra imatge de grandària natural: dona agenollada a l'interior de la cabanya. Jaciment de l'Edat del Bronze de Los Cipreses, Múrcia.

Reflexions

En podem deduir algunes conclusions, d'aquest breu estudi: les societats prehistòriques es presenten al públic actual –i recordem que la majoria d'aquestes produccions museològiques o de textos tenen com a públic principal les criatures– bastant desequilibrades, amb molts més homes que dones, amb els homes ocupant els espais exteriors i fent les labors “importants” –o que la societat actual considerava importants–, lluny de les criatures i de les llars, dempeus o asseguts però poques vegades inclinats o agenollats. Per la seua banda, les dones, tan escasses en nombre, solen aparèixer en els espais interiors, fer tasques poc valorades en l'actualitat i relacionades amb la cria i el manteniment, i en molts casos estan agenollades o assumeixen postures inclinades.

Hi ha raons científiques per a aquests evidents desequilibris? N'hi ha per a certificar que els tre-

balls fets per les dones en èpoques prehistòriques les obligava a mantindre's en l'interior o vora les cases i en tan freqüent posició agenollada o inclinada?

Evidentment, la resposta a aquestes preguntes és negativa: durant els seus quasi cent cinquanta anys d'història, l'Arqueologia –sobretot la prehistòrica– s'ha recolzat en un discurs positivista, en aparença innocent, centrat en les descripcions de les formes, en l'anàlisi dels components o en l'estadística dels fragments, és a dir, en la denominada “cultura material”, que en realitat no és

Fig. 7.- Dona agenollada, molent. Del Museu de Galera, Granada.

més que una incompleta sèrie de restes materials, o deixalles, de les manifestacions culturals.

Però a la darreria del segle xx, i sobretot als nostres dies, l'afany d'atraure el públic, de conquerir mercats turístics, ha produït un fenomen curiós: cal representar la societat, la gent, perquè això és el que interessa, molt més que les formes i que els resultats de les analítiques. Com que no es disposa de mitjans científics per a fer el salt entre els materials que ens queden i les persones que els van produir –amb les seues actituds, els seus valors, les seues personalitats, els seus problemes i els seus pensaments–, la tasca es deixa en mans de dibuixants i en ales d'imaginacions. Aquestes no solen anar molt lluny: la inspiració pareix arribar de les nostres aldees llauradores del segle xix, una època en què realment les dones anaven a per aigua a la font, carrejaven llenya, cuinaven i fins i tot feien sabó. Però també llauraven, plantaven i recol·lectaven, tractaven els ramats, acudien als mercats i es responsabilitzaven de l'organització d'actes públics com les festes; i, sobretot, molt poques

d'aqueixes labors, tan ben documentades per la fotografia antiga, es duïen a terme de genolls. Quina raó hi ha per a aqueixa insistent representació, símbol d'humiliació, submissió i acatament en la cultura judeocristiana, la nostra?

Almenys en l'actualitat –tant de bo en el futur açò canvie– hi ha les mateixes “proves” a favor que les dones hagen jugat un paper important en els primers temps de la història com del contrari, és a dir, a penes n'hi ha proves. Tan “científiques” resulten per tant aquestes representacions desequilibrades i tristament simbòliques com altres en què, per exemple, aparegueren homes i dones en nombre equivalent i en postures i actituds semblants. I si açò és així, ¿no podríem modificar el nostre llenguatge i les nostres imatges en pro d'un desig tan generalitzat en la societat occidental com la igualtat, el respecte i l'equilibri entre els gèneres?

El que guanyaríem amb tal representació –tan idealitzada com la que en l'actualitat estem fent– es refereix a l'educació, sobretot de les noves generacions, que rebrien un missatge distint que els allunyara, almenys un poc, de la idea tan general i tan perillosa que la invisibilitat, la inferioritat i l'escassa importància de les dones i dels seus treballs ha sigut sempre igual, des de la més remota Prehistòria.

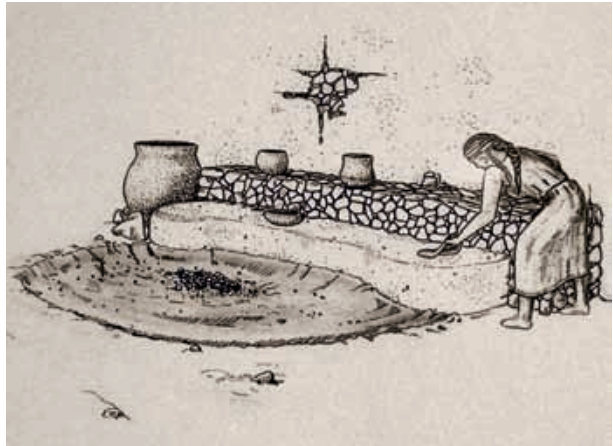

Fig. 8.- Inclinata sobre la seua llar de l'Edat del Bronze. Parc Arqueològic de Los Cipreses, Múrcia.

Bibliografia

- AMORÓS, C. (ed.) (2000): *Feminismo y Filosofía*, Madrid, Editorial Síntesis.
- ESCORIZA, T. (2002): *La representación del cuerpo femenino. Mujeres y Arte Rupestre Levantino del Arco Mediterráneo de la Península Ibérica*, BAR International Series 1082.
- JONES, S. i PAY, S. (1999): “El legado de Eva”, en Colomer, González Marcén, Montón y Picazo (comp.) *Arqueología y teoría feminista*. Icaria Antrazyt 150, pp. 323-355.
- QUEROL, M. A. (2000a): “El lenguaje utilizado en el tema del origen de la humanidad: una visión feminista”, *Ilas Jornadas internacionales sobre roles sexuales y de género. Mujer, ideología y población*, Madrid, Arys, Ediciones clásicas, pp. 221-238.
- QUEROL, M. A. (2000b): “El espacio de la mujer en el discurso sobre el origen de la humanidad”. *Arqueología Espacial*, 22, pp. 161-173. Teruel.
- QUEROL, M. A. (2001): “De maravillosos hombres y pobres monos. Análisis del fenómeno antropocentrismo en la bibliografía española sobre orígenes humanos”, *Complutum* 12, pp. 237-248.
- QUEROL, M. A. (2003): “Eva, la diferente”, *X Coloquio Internacional de la Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres: Representación, Construcción e Interpretación de la imagen visual de la mujer*, editat per AEIHM i Instituto de Cultura y Tecnología “Miguel de Unamuno”, pp. 103-118.
- QUEROL, M. A. (2005): “El Origen del Hombre’ y la identidad femenina: los mitos duraderos”, en Margarita Sánchez Romero (ed.): *Arqueología y Género*, Universidad de Granada, pp. 441-456.

- QUEROL, M. A. (e. p. 1): "El tratamiento de las mujeres en las reconstrucciones prehistóricas: nuevos relatos para el siglo XXI", en prensa en la *Revista de Altamira*.
- QUEROL, M. A. (e. p. 2): "Los discursos actualistas en las representaciones de la Arqueología prehistórica: una visión feminista", en prensa en *Actas del III Congreso Internacional de Musealización de Yacimientos Arqueológicos*, Zaragoza 2004.
- QUEROL, M. A. (e. p. 3): "La imagen de la mujer en las reconstrucciones actuales de la Prehistoria", en prensa en *Actas de las Jornadas sobre Arqueología de Género*, Universidad Autónoma de Madrid, 2005.
- QUEROL, M. A. i TRIVIÑO, C. (2004): *La mujer en El Origen del Hombre*, Editorial Bellaterra, Barcelona.
- SANAHUJA, E. (2002): *Cuerpos sexuados, objetos y prehistoria*, Feminismos Cátedra 69.

L'IMATGE DE LES DONES EN LA PREHISTÒRIA A TRAVÉS DE LES FIGURETES FEMENINES PALEOLÍTIQUES I NEOLÍTIQUES

CRISTINA MASVIDAL

Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistòria
Universitat Autònoma de Barcelona

Una nova perspectiva de la imatge de les dones en la Prehistòria

La representació de la dona mitjançant figuretes és una tradició artística que ha existit des de la Prehistòria, en el Paleolític, fins a l'actualitat quasi sense interrupció. En tots els continents es coneixen cultures que en un moment de la seua història han elaborat figuretes femenines.

En l'art occidental existeix una arrelada tradició que relaciona la imatge de la dona amb diversos estereotips: la maternitat, la fertilitat, el nu, les al·legories, els retrats de família, els mites i les llegendes, etc. (Dunn Mascetti, 1992), però quasi mai s'han contemplat ni la pròpia autoria de les dones ni els seus interessos en la interpretació de la imatge femenina sinó que ha dominat la mirada masculina, tant de l'artista com de l'espectador. En conseqüència, és lògic que aquest punt de vista haja estat el majoritari en la interpretació històrica de les representacions femenines del passat i que les primeres hipòtesis sobre les figuretes sorgisquen d'una visió restringida del paper social de les dones en les societats antigues.

Normalment, les dones i tot allò que s'hi associa (els fills, la criança, l'alimentació i la seua gestió, activitats domèstiques com el teixit...) apareix en els estudis en una posició subordinada que s'assumeix sense preguntes. Aquesta postura de la majoria dels estudiosos és més radical encara en els estudis sobre la imatge de la dona en la Prehistòria, però es contradiu tant amb l'abundància com amb l'antiguitat de les imatges femenines: la imatge de la dona és la primera representació d'un ésser humà. En el fons, aquesta posició és un prejudici androcèntric molt clar que ha provocat que les interpretacions se cerquen en el marc dels rituals religiosos, perquè sembla que és impossible reconèixer cap autoritat o cap poder a les dones si no és a través de l'existència d'una figura divinitzada. Les hipòtesis tradicionals tampoc no contemplen la recerca d'explicacions relacionades amb la vida social o el món quotidià, ja que aquests àmbits són considerats de segon ordre, perquè són femenins, i per això fretuosos d'interés científic.

Des d'aquesta posició, doncs, és lògic que se cercara l'explicació de la imatge femenina antiga en l'existència d'una Deessa Mare o una Gran Deessa, una forma de divinització de la sexualitat feme-

nina, situada en un passat remot i que va ser superada –se suposa que afortunadament–, o almenys controlada, en fases històriques posteriors per panteons composts per divinitats fonamentalment masculines. Així, totes les imatges prehistòriques de dones serien representacions d'una sola deessa; així, en la prehistòria, hauria existit una religió monoteista practicada pels humans moderns que arribats d'Àfrica es van instal·lar a Europa fa més de 40.000 anys; una religió que van dur a tots els confins del món euroasiàtic que van anar colonitzant durant el Paleolític, des dels Pirineus fins a Sibèria.

Seguint aquest raonament masculista es va anomenar moltes de les figuretes paleolítiques amb el nom de Venus. Dos exemples: la «Venus de Willendorf», potser una de les més conegudes pel gran públic, i la «Venus impúdica», perquè està nua (sic). Des de l'arqueologia feminista es rebutja totalment l'ús del nom de la deessa romana de la bellesa i de l'amor perquè està connotada en dos sentits: en primer lloc, la idea que les estatuetes paleolítiques encarnen una deessa; i en segon lloc, perquè mitjançant analogia s'atribueix a les figures femenines prehistòriques el que seria l'ideal de bellesa dels homes prehistòrics, cosa que, és clar, no coneixem.

Els primers estudis feministes que es van dedicar a la dona en el món antic ja van identificar aquests prejudicis i van iniciar un nou camí. Des del punt de vista de la història de les dones, es pot proposar una altra mirada sobre aquestes representacions de dones: una mirada que considera les dones també protagonistes de la història i també productores de sentit i de cultura des de la prehistòria.

Una de les conseqüències principals d'aquest canvi ha estat l'establiment de nous punts de partida teòrics: la situació de les dones en una determinada societat en tot cas ha estat conseqüència de processos històrics determinats i no es tracta mai de situacions «naturals» i «inevitables». Per tant, requereixen un procés d'estudi i anàlisi anàleg a qualsevol altra manifestació cultural humana històrica. Però per a això és necessari posar en valor les activitats i les xarxes de relacions realitzades per les dones i atorgar major importància a l'anàlisi dels sistemes de producció, per exemple, pel que es refereix a les formes d'obtenció, transformació i distribució dels aliments. I aquestes relacions no són inamovibles ni estan dominades per causes biològiques atemporals i universals, sinó que responen a forces històriques determinades i variables al llarg del temps. Per tant, és evident que la imatge femenina històrica pot respondre a preocupacions i interessos molt diversos i hagué de tenir sentits diferents, fins i tot per a la gent que compartia una mateixa cultura. Les dones no han de seguir sent condemnades a una participació secundària en l'organització de la societat.

Ningú dubta que els homes foren participants actius en la societat. No obstant això, hem de demostrar que les dones ho van ser. L'arqueologia feminista treballa en aquest sentit tractant d'identificar la manera i els contextos en què les dones van contribuir activament en la societat. En el cas de les representacions femenines, açò implica la determinació dels seus espais actius, com van participar i per qui van ser creades, utilitzades i dipositades i quines eren les preocupacions i les relacions humanes que van estar darrere de la seua elaboració, del seu ús i del seu desús final. A partir d'aquí, sorgeixen evidències particulars i singulars, que en cap cas no permeten proposar una pauta universal repetida; en canvi, apareix un quadre de gran diversitat cultural (Picazo, 2000).

L'estudi del cas de les figures paleolítiques i neolítiques d'Europa i la Mediterrània oriental permet proposar alguns dels significats que van poder tenir en els seus respectius contextos socials, tant des del punt de vista de la seua funció com des del significat que van poder tenir al llarg de la seua evolució específica. Amb l'objectiu de descarregar-les d'essencialisme i d'idees preconcebudes, les figuretes femenines de l'antiguitat han de contextualitzar-se sempre en el seu propi marc històric i cultural, la qual cosa implica la impossibilitat de tractar amb un mínim de rigor totes les figuretes femenines conegudes. No podem oblidar, tanmateix, el fet comú de la quantitat i la importància de les representacions femenines en moltes cultures extingides, en diferents temps i llocs, que permet suggerir que hagué de donar-se un cert reconeixement de la importància de les esferes d'activitat i creació de la vida que podem relacionar amb les dones en qualsevol societat humana i que, com a mínim, la presència de la imatge femenina en l'Antiguitat va ser una constant. I, en segon lloc, que l'enfocament ha de centrar-se en les mateixes dones representades, en el seu món i les seues activitats.

Les figures femenines paleolítiques

La imatge de la dona en la prehistòria, i més concretament les estatuetes femenines del Paleolític Superior Antic d'Europa, ha generat una gran quantitat de literatura entre especialistes i intel·lectuals, potser perquè són les representacions humanes més antigues i més abundants, aparegudes fa més de 30.000 anys i que van continuar elaborant-se durant mil·lennis (vegeu, com a exemple, algunes de les publicacions recents sobre aquest tema: Cohen, 2003, o Posades i Courgeon, 2004, amb punts de partida molt diferents). Aquestes figures representen, juntament amb altres objectes arqueològics contemporanis, la primera cultura paneuropea: mai no deixa de sorprendre la gran semblança que tenen les estatuetes que es troben repartides per tot el territori europeu, des de França fins a Rússia. Solament aquesta dada, que ja va ser analitzada fa temps pel reconegut prehistoriador francès André Leroi-Gourhan (1965), indica dues coses: la primera, que com a mínim va existir, en un temps tan llunyà, un món simbòlic compartit per moltes comunitats paleolítiques europees, des dels Pirineus fins a Sibèria, materialitzat en l'elaboració de les figures femenines seguint un cànon o un model, és a dir, que la semblança entre les figures no és casualitat sinó que es van elaborar seguint un esquema predeterminat que es va repetir durant mil·lennis, encara que és veritat que hi ha variacions regionals que no afecten l'estructura de l'objecte. Aquesta proposta es reforçà amb el descobriment d'estatuetes elaborades amb materials emmotllables. És el cas de la anomenada «Venus negra» de Dolni Vestonice, a la República Txeca, actualment exposada en el museu de Brno. Si bé s'ha argumentat en contra de la teoria de Leroi-Gourhan sobre la base que la majoria de les figuretes es van elaborar sobre suports materials (pedra i ivori de mamut) que van condicionar-ne la forma, i el resultat d'aquests condicionaments materials és la gran semblança entre la majoria de les figuretes, l'existència de figuretes elaborades amb terra (*loess*) i pols d'os que són també iguals indica que se seguia un model determinat, per tal com en aquest cas la matèria primera no en va condicionar l'elaboració.

El model de figureta femenina paleolítica clàssic, que correspon a la fase antiga d'aquest període prehistòric, és d'estil naturalista, representa dones obeses, sense rostre, braços prims que sovint acaben o desapareixen sota les sinos voluminoses, encara que de vegades estan creuats damunt d'aquestes, un tors superior prim, malucs elevats i abdomen prominent, en alguns casos clarament mostrant un estat de gestació avançat (segons l'estudi publicat per J. P. Duhard el 1993, a l'entorn del 70% dels exemplars francesos), grans cuixes i cames curtes i acabades en redó o amb uns peus desproporcionadament menuts. Algunes estatuetes acaben en punta (Fig. 1) o tenen peduncles i forats en les extremitats inferiors. La majoria són menudes, esculpides en pedres diverses (serpentina, marga), os i ivori, amb uns pocs exemples modelats en *loess* cuit, com s'ha dit. Representen en general cossos femenins nus i en uns pocs casos llueixen escarides peces més aviat ornamentals, com ara capells teixits amb fibres vegetals o de petxines, rets, cinturons, faldons o xals, o peces d'adorn personal com ara braçalets i collarets. En altres exemplars, també escassos, es representen lligadures o pentinats en els caps amb rostres anònims (Fig. 2). En uns pocs exemplars s'han trobat restes de pigments minerals, en concret d'ocre roig, que suggereixen que van estar acolorides originalment. A ningú se li escapa que l'ús de l'ocre en la Prehistòria està associat a activitats fora de l'àmbit utilitari i que han d'adscriure's a manifestacions simbòliques.

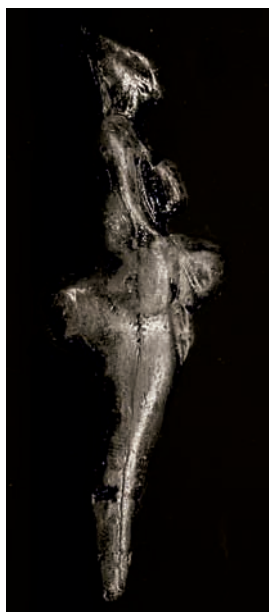

Fig. 1. Reproducció de La Polichinella, Grimaldi. *La Polichinelle de Grimaldi* (Cova del Príncep, Grimaldi, Ligúria, Itàlia). Paleolític Superior (aprox. 20.000 aC). Elaborada en esteatita o clorita verda un poc translúcida. Amida 6,1 cm. d'altura. Exemple d'estatueta femenina paleolítica amb rostre anònim, sina, sexe, ventre i glutis prominents. Les cames acaben en punta, igual que el cap. Font: Axiu SIP.

Alguns d'aquests elements han estat suficients perquè alguns investigadors hagen proposat interpretacions que requerissen d'un cert sentit de l'humor, però sobretot d'un esperit crític constant que denunciï la projecció contínua d'idees actuals cap al passat. Per exemple, s'ha dit que les figuretes paleolítiques són representacions de l'ideal estètic o eròtic de dona o objectes pornogràfics prehistòrics realitzats per i per als homes, i fins i tot s'ha arribat a dir, sense cap pudor, que els cinturons que llueixen algunes estatuetes n'accentuen els aspectes sexuals i lliguen les mans i són, per tant, una indicació de submissió i incapacitat de resistència de les dones (Taylor, 1996:141).

A més d'aquestes, s'han argumentat altres interpretacions sobre les figuretes paleolítiques: receptacles per als esperits de les malalties, representacions dels ancestres totèmics, representacions de dones que serien objecte de rapt per al matrimoni, amulets per al part, objectes esculpits per homes per a dominar i controlar els poders atribuïts a les dones, etc., que en general tendeixen a la globalització de les dades, sense parar esment al fet que s'hi dóna una evolució al llarg del Paleolític, com veurem, tant des

A més d'aquestes, s'han argumentat altres interpretacions sobre les figuretes paleolítiques: receptacles per als esperits de les malalties, representacions dels ancestres totèmics, representacions de dones que serien objecte de rapt per al matrimoni, amulets per al part, objectes esculpits per homes per a dominar i controlar els poders atribuïts a les dones, etc., que en general tendeixen a la globalització de les dades, sense parar esment al fet que s'hi dóna una evolució al llarg del Paleolític, com veurem, tant des

A més d'aquestes, s'han argumentat altres interpretacions sobre les figuretes paleolítiques: receptacles per als esperits de les malalties, representacions dels ancestres totèmics, representacions de dones que serien objecte de rapt per al matrimoni, amulets per al part, objectes esculpits per homes per a dominar i controlar els poders atribuïts a les dones, etc., que en general tendeixen a la globalització de les dades, sense parar esment al fet que s'hi dóna una evolució al llarg del Paleolític, com veurem, tant des

d'un punt de vista estilístic com contextual, des de les primeres figuretes del gravetià fins a les del magdaleniana final.

Des d'un punt de vista estilístic, s'ha volgut cercar una altra explicació al model clàssic de figura femenina paleolítica, l'interès de la qual radica a centrar l'atenció en l'autoria de les mateixes dones. Aquesta teoria la va exposar Leroi McDermott el 1996, i va afirmar que en realitat aquestes figuretes eren autoretrats, és a dir, que estaven elaborades per les mateixes dones. El seu argument es basava en la forma estranya i desproporcionada de les estatuetes: reflectiria la mirada –estrictament òptica– de les dones a l'observar el seu propi cos, una mirada físicament esbiaixada ja que ningú no pot observar certes parts del seu cos sense l'ajuda d'un espill i altres parts pot observar-les però de manera deformada. A més, la variabilitat de les formes entre les figuretes s'explicaria perquè serien autoretrats de dones en diferents fases vitals: adolescents, dones prenyades, dones grans obesas, etc. Aquest autor va argumentar més enllà, emmarcant aquestes menudes creacions en un moment que haurien protagonitzat les dones del Paleolític en què s'escauria un procés d'autoconeixement del cos femení.

Val la pena de remarcar ací les idees de l'investigador francès Henry Delporte, com a reconeixement a la seua labor en l'estudi i difusió d'aquests objectes arqueològics. Delporte (1993) situa les figuretes paleolítiques antigues en el marc d'una mitologia de la feminitat i/o fecunditat femenina en la qual la imatge femenina representaria el grup humà, la humanitat, ja que és la dona qui assegura la renovació i la subsistència de l'espècie a través de la maternitat. Aquest concepte entraria en total contradicció amb el que impera encara actualment en les societats patriarcals, que és la imatge masculina la que representa la humanitat. No obstant això, per a Delporte els grups de l'últim període paleolític practicarien una «religió de caçadors», un argument llargament utilitzat i no qüestionat per molts prehistòrics que també ha estat esgrimit per a la interpretació de l'art postpaleolític llevatí, i és en aquest context on han d'interpretar-se les representacions femenines d'aquesta fase.

Des d'un altre punt de vista molt diferent, és interessant citar les hipòtesis de Clive Gamble. La seua interpretació de les figuretes femenines paleolítiques ha d'emmarcar-se en un argument global

Fig. 2. Dama de la caputxa. Aquest cap, conegut entre altres noms com La dama de la caputxa, es trobà a la Cova del Papa (Brassempouy, les Landes, França) en 1894. La seua excepcionalitat es troba en els delicats trets del rostre i l'elaborada lligadura, que contrasta amb la majoria de rostres anònims de les figures femenines paleolítiques. Fa 36.5 mm d'alt i està elaborada amb ivori de mamut. Possiblement és gravetià (28000 aC). La discussió a l'entorn d'aquesta figuració se centra, precisament, en el seu sexe. Els trets delicats semblen estar a favor que es tracte d'una dona però ben bé podria ser el retrat d'un adolescent. Fotografia de la rèplica del Musée des Antiquités Nationales. Font: Arxiu SIP.

sobre el funcionament dels grups caçadors-recol·lectors paleolítics i sobre les seues estratègies adaptatives per a sobreviure en entorns glacials. Pel que es refereix a les figures antigues, sobre la base del context en què s'han trobat les figures (domèstic), Gamble creu que podia veure-les qualsevol en qualsevol moment. En conseqüència, els missatges que contenien estaven a l'abast de tots per a descodificar-los. Això també implica que, com la seua extensa difusió demostra, operaven dins d'una xarxa d'intercanvi regional d'informació on els missatges anaven dirigits a un ampli àmbit de població que incloïa persones socialment i espacialment distants (1990: 354 i ss). Aquests objectes esdevenen símbols per la seua contribució a la integració i estructuració de l'activitat humana una vegada que apareixen al marge dels seus creadors (2001: 460).

L'anàlisi del context de les figuretes paleolítiques més antigues dirigeix l'atenció, en primer lloc, cap a les zones d'habitació, en paraules de

Gamble el context social/espacial destinat a la negociació i a la creació de vincles de les xarxes íntima i eficaç (2001: 447). Les estatuets femenines no es troben mai en contextos funeraris ni tampoc en les coves pintades, sinó que es troben sempre en l'entorn de les llars, de vegades disposades en la perifèria interior de les cabanyes i en clara connexió amb els focs interiors; de vegades en el fons de les coves habitades o en nínxols de les parets. Per tant, la seua vinculació espacial amb el món domèstic i quotidià és indubtable. En segon lloc, d'altres elements contextuals condueixen a aspectes que les situen en un estatus diferenciat, com el seu ús en actes –o rituals– que es trenquen inten-

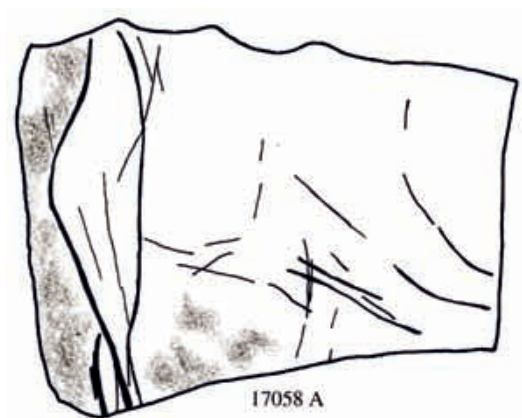

Fig. 3. Plaqueta núm. 17.058 de la Cova del Parpalló (València). En la cara A de la plaqueta apareix representada una figuració femenina esquemàtica, on s'endevina la part inferior del cos (abdomen, malucs i carnes). Datada en el solutrià mitjà. Font: Villaverde, 1994.

cionadament, com pareix que va ocórrer a Dolni Vestonice mitjançant la seua exposició a altes temperatures, o en alguns assentaments de la plana russa, com per la seua disposició al costat d'altres objectes no utilitaris (plaquetes gravades, ossos d'animals en connexió anatòmica, altres figuretes) en llocs reservats però discrets i segurament ocults o semiocults dins dels habitacles (n'hi ha molts exemples: Grimaldi a Itàlia; Lespugue i Tursac a França; Kostenki a Ucraïna).

A mesura que transcorren els mil·lennis, la unitat estilística del conjunt de les figuretes paleolítiques va desdibuixant-se, passant per fases més realistes, per a arribar a poc a poc a l'esquemàticització del cos femení, a l'abstracció de conceptes (codificació mitjançant símbols) i a l'heterogeneïtzació de suports. Açò no vol dir que no van existir en la fase antiga uns altres tipus de representacions femenines. De fet, es coneixen baixos i alts relleus i algunes pintures que, de totes maneres,

segueixen els cànons estètics de les figures exemptes (per exemple, el famós relleu de Laussel o la fantàstica pintura parietal de la Cova Chauvet), per bé que apunten cap a uns altres tipus de contextos minoritaris encara per definir, i també algunes estatuetes esquemàtiques l'atribució de sexe de les quals és molt discutida.

En la segona fase del Paleolític Superior, en general les figures femenines deixen de ser representacions de dones obesas o amb els trets sexuals molt marcats per a donar pas a representacions molt estilitzades i esquemàtiques, generalment de perfil, que poden atribuir-se al sexe femení perquè s'hi representa la sina o el triangle púbic o ambdós trets alhora. Es coneixen estatuetes sobre pedres diverses, dents d'animals, banya de ren i ivori de mamut. Apareixen ara moltes representacions gravades sobre os o sobre plaques de pedra i també alts i baixos relleus. Les representacions femenines rupestres gravades o pintades són en aquest període molt més abundants. Aquesta diversificació de suports va de bracet amb la diversificació contextual i, en general, amb la regionalització de les cultures materials de l'últim període paleolític o magdalenià.

En la península Ibèrica es coneixen molt poques representacions femenines paleolítiques i totes elles s'adscriuen a l'última fase paleolítica. Són figuracions esquemàtiques parietals (Tito Bustillo i Llonín, Oviedo), sobre art mobiliari (Tito Bustillo, Oviedo) o gravades sobre plaquetes (Parpalló, València) (Fig. 3 i 4).

Finalment, el context de les figuretes tampoc no és constant, encara que tampoc no apareixen en contextos funeraris en la darrera fase del Paleolític. En la fase antiga és en el context domèstic on se n'ha de cercar el significat: la seua vinculació amb les llars, carbons i cendres les associa fortament a les activitats de manteniment i potser a rituals que acompanyaven aquestes activitats, si s'ha de jutjar per la presència d'ocre i trencaments intencionats. Pareix que el femení era entès de forma integradora i ocupava l'espai quotidià per complet. En la fase recent, aquest context es desdibuixa, encara que la seua associació amb allò domèstic hi continua present, si bé és menys visible i més codificat (major grau d'abstracció). Així, per exemple, algunes estatuetes vinculades a estructures d'habitació es trobaren als forats de pal o en cistes situades a l'entrada de la cabanya, o en fosses al fons de l'habitacle. En l'assentament alemany de Gönnersdorf, es

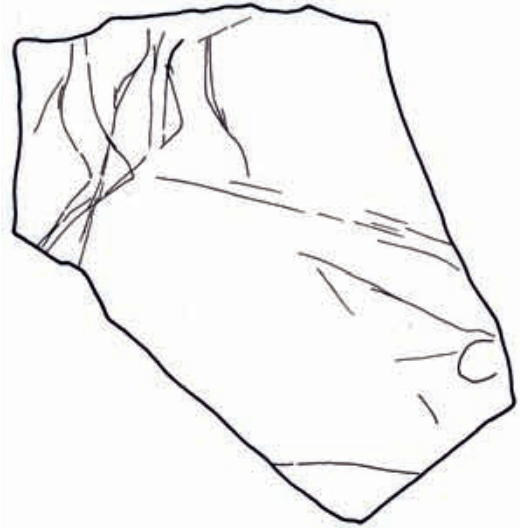

Fig. 4. Plaqueta núm. 20.528 de la Cova del Parpalló (València). En aquesta plaqueta apareixen dues figures femenines molt esquematitzades, tipus silueta, juxtaposades. En la silueta de l'esquerra s'endevina la part inferior del cos. Font: Villaverde, 1994.

van trobar més de cinc-centes plaquetes de pedra gravades, disperses pel sòl, amb representacions animals i humanes, femenines en la seua majoria, idèntiques a les figuretes exemptes.

Resumint, encara que les dades arqueològiques continuen sent escasses, hi ha tres evidències irrefutables respecte a aquestes figuretes paleolítiques: la primera és que pràcticament no existeixen representacions masculines o asexuals i per tant les figures femenines són majoria clarament; la segona, és la seua adscripció única al context domèstic, la seua clara vinculació al món quotidià. I, finalment, la relació de la imatge femenina amb el món domèstic no és estàtica ni homogenia sinó que durant aqueixos mil·lennis van canviar tant la forma de representació com el seu

context d'ús i deposició, des de la unitat del principi fins a la diversificació tècnica i espacial dels darrers mil·lennis (Masvidal i Picazo, 2005). Per tant, qualsevol interpretació sobre les figuretes femenines paleolítiques ha de tenir en compte aquests aspectes i evitar l'atribució d'explicacions essencialistes.

Fig. 5. Figura femenina de Nea Nikomedia (Emathia, Grècia) (Museu de Veròia NN 2858). Neolític antic (aprox. 6500-5800 aC). Fa 18 cm d'altura. Modelada amb argila crua, és el típic exemple de figuració femenina neolítica de l'Egeu, amb glutis i cuixes exagerats i rostre esbossat. Es va trobar en un racó d'un edifici singular juntament amb altres dues figures d'argila. La presència de les figuretes, a més d'altres objectes associats al mateix edifici (dues grans destrals, dos vasos de ceràmica peculiars, centenars de resquills de sílex i objectes menuts circulars d'ús desconegut) serviren d'argument —arriscat— per a definir aquest edifici com a «santuari», amb el ben entès que les figuretes són imatges de divinitats. Fotografia del Museu de Veròia.

Les figures femenines neolítiques de la Mediterrània oriental

Durant el Neolític, moltes cultures mediterrànies van fabricar figuracions femenines: des del Pròxim Orient, Anatòlia, els Balcans, Grècia, Creta, Itàlia i Sardenya fins a França. No obstant això, en la península Ibèrica no es coneixen imatges femenines neolítiques, amb l'excepció de la nomenada «Venus de Gavà» (Bosch i Estrada, 1994), una representació femenina esquemàtica feta en el coll d'un atuell. Per al període neolític no és possible l'estudi general de les figures femenines sinó que cada àrea ha d'analitzar-se concretament, ja que els estils i contextos són heterogenis.

En l'àrea grega i balcànica apareixen dos tipus de figuretes en el període 6500-3200 aC: les naturalistes (Fig. 5) i les esquemàtiques. Amb el pas del temps, se'n va incrementar la varietat. Alguns exemplars estan clarament relacionats amb la reproducció del grup: embarassos, parts i alletaments. No són representacions estàtiques i estan en diverses postures. La grandària varia entre els 5 i els 15 cm. L'argila cuita és el material més usat, però se'n coneixen exemplars de pedra, d'os i

de conquilla, i algunes combinen diversos materials. Poden tenir tractament superficial: brunyit, incisió, engalba, relleus, perforacions, pintura, gravat, incrustacions. Originalment estaven vestides i adornades.

El Neolític representa la centralització de la societat a l'entorn de l'àmbit domèstic, el punt de referència física i simbòlica del qual van ser, sense cap dubte, les cases. En la regió que ens interessa, eren construccions senzilles, generalment de planta quadrada o rectangular, agrupades en poblats. Els materials de construcció eren fonamentalment l'argila i els elements vegetals. Els sòls estaven fets amb una fina capa d'argila. Els models de cases suggereixen que tenien portes, finestres, forats per al fum i decoració plàstica en els murs, i podien tenir dos pisos. Aqueixes maquetes també confirmen el que s'ha vist mitjançant l'arqueologia: les cases es pintaven per dins i per fora.

La terra, tant crua com cuita, s'usava, a més, per a fabricar tota mena d'objectes domèstics: vasos de cuina i vasos d'emmagatzematge, peces per a telers, fusaioles i mesuradors, etc.; i, també, per a estructures de manteniment i mobiliari com sitges, forns, banquetes, tamborets, caixes, barandats i taules. Aquest fet ha dut la investigadora sèrbia Stevanovic (1997) a batejar encertadament aquest període com l'«edat de l'argila».

La casa, doncs, era el centre de l'activitat humana i la seua funcionalitat era múltiple: recer, taller de manufactura d'instruments i d'objectes simbòlics (figuretes, miniatures), de teixits, lloc de transformació, preparació i ingestió d'aliments i emmagatzematge, etc.

Les figuretes femenines neolítiques s'han trobat fonamentalment dins de les cases, al costat de les llars, o molt prop d'aquestes, i també en fosses de deposició, juntament amb altres restes rebutjades, és a dir, en àmbits domèstics o zones estretament relacionades amb ells. Les figuretes femenines trobades dins de les cases estaven acompanyades, en la major part dels casos, per altres objectes en miniatura: atuells de ceràmica, maquetes o models de cases amb o sense sostre i sòl, de forns i de mobiliari (tamborets, taules...).

Aquests objectes no es troben distribuïts a l'atzar sinó que es distribueixen dins de les cases d'una manera concreta: les figuretes femenines solen estar relacionades amb les activitats que es feien a l'entorn dels forns com, per exemple, el modelat d'atuells ceràmics, la talla d'instruments o la fabricació de molins. Tot això, juntament amb les restes culinàries que també hi solen estar presents, indiquen que en aquesta zona de la casa, quasi sempre al fons, era el focus de l'activitat i la producció domèstica.

S'han trobat exemplars d'argila a mitjan fer dins d'algunes de les cases de certs assentaments, per la qual cosa sembla que la producció de les figuretes mateixes també era de tipus domèstic. En un cas excepcional es va poder determinar l'existència d'un taller de figuretes i de ceràmica decorada en una casa. A més, la troballa de grans de cereals en la composició d'algunes figuretes de dones indica que la seua producció potser estiguera associada amb les àrees de preparació dels aliments o les zones de magatzem de gra, i amb les persones associades a aquestes activitats.

Hi ha, a més a més, altres evidències que relacionen entre si aquest conjunt d'objectes que solen trobar-se en contextos domèstics. Es tracta, en primer lloc, de signes o marques, que semblen correspondre a un corpus regularitzat, que s'imprimien en els objectes d'argila prèviament a la seua cocció (s'han trobat en figuretes, fusaioles, miniatures i gots de ceràmica). I, en segon lloc, la sèrie de motius decoratius documentats en la regió vincula clarament els vasos de ceràmica i les cases. Així, l'asso-

ciació espacial i simbòlica dels vasos i les figuretes amb l'àmbit domèstic i, en concret, amb la zona a l'entorn del forn, es veu reforçada. Aquestes associacions no s'aprecien en les figuretes masculines.

A partir del IV mil·lenni aC, les figuretes deixen d'estar presents en les cases i apareixen, en canvi, en els soterraments. Es registra, doncs, un canvi transcendent de context, de l'àmbit domèstic al funerari, que ha de tenir el seu referent en els canvis socials i econòmics que es van donar a la fi del Neolític.

Igual com en el cas de les figures paleolítiques, les interpretacions sobre el significat i la funció de les figuretes femenines neolítiques són variades. El debat s'inicià amb la publicació per Peter Ucko, el 1968, del seu estudi sobre les figures gregues i egípcies, l'argument principal del qual advocava en contra d'interpretar les figuretes en un sol sentit. Més tard, Marija Gimbutas (1989) va formular la seua coneguda hipòtesi sobre l'existència en la prehistòria de la veneració paneuropea a una única deessa en el context d'una societat en la qual regiria un ordre social en què les dones haurien tingut poder, però no existiria el matriarcat, sinó la *gilania*, una forma de societat pacífica i feliç que va ser destruïda a la fi del Neolític i substituïda per societats patriarcals. Posteriorment hi ha hagut moltes altres propostes interessants que defensen unes altres hipòtesis i que en general tendeixen a rebutjar l'argument de Gimbutas (vegeu, per exemple, Hodder, 1990; Biehl, 1996; Marangou, 1996; Bailey, 1996; Tringham i Conkey, 1998).

En aquest context, doncs, sembla molt clar prendre en consideració la importància que va tenir la terra durant el Neolític. Amb la introducció del sistema econòmic productiu, segurament hi va anar ensem el sentit de possessió de la terra, el sustent bàsic de les comunitats neolítiques. Si va ser important tenir la possessió de la terra per a assegurar la subsistència, calia trobar la forma de legitimar aqueix dret i fer-lo públic davant l'intent d'establiment per part d'altres comunitats. Aqueixa necessitat de legitimació podria haver-se canalitzat a través de diverses estratègies: les figuretes, els soterraments, l'ús de la terra com a matèria primera per a tot tipus d'objectes i la crema intencionada de cases registrada en alguns poblats balcànics.

Les figuretes actuarien com a símbols d'aqueixa estratègia a dos nivells: primer, com a metàfora de la fertilitat i, per tant, s'associarien a la fecunditat de la terra. Segon, si acceptem que són representacions d'ancestres, estarien fent « presents » als legítims posseïdors de la terra, per tal com van ser els qui hi van arribar primer, s'hi van assentar i van treballar la terra. Si van sobreviure, i ho van fer puix que van tenir descendència, vol dir que la terra va ser fèrtil i els va afavorir. Per tant, la seua presència, a més de legitimar el dret a l'ús de la terra, podria estar afavorint la continuïtat de la fertilitat de la terra, a través de rituals d'invocació en què intervingueren les figuretes. D'altra banda, havent-hi més figuretes femenines que masculines, és possible argumentar que els drets sobre aqueixes terres es transmetien per via materna.

Durant gran part del Neolític les sepultures van estar vinculades als assentaments i a poc a poc se'n van separar. És a dir, al principi hi havia la clara voluntat que els ancestres estiguessen molt prop dels descendents vius. La presència, doncs, dels detenedors primigenis de l'ús de la terra en

el mateix lloc durant generacions reforça clarament la voluntat de legitimació del dret. L'ús constant de la terra, l'argila, per a l'elaboració de tot tipus d'objectes, tant funcionals com simbòlics, incloses les cases, converteix aquest material en omnipresent, contenidor i contingut de vida en el món Neolític. Parafrasejant M. Parker Pearson (2000), l'argila podria representar una rica metàfora del cicle de la vida i la mort.

Finalment, el conjunt de cases que formaven els poblats tindria una funció similar a la suggerida per als megàlits: la seua presència es faria visualment ineludible i per tant reforçaria la justificació dels drets sobre la terra. En aquest sentit, la crema intencionada de les cases, documentada en diversos jaciments, probablement després de la mort d'algun dels membres de la unitat domèstica, convertiria en indestructible la presència d'aquella unitat, d'aquell llinatge, en el poblat i, per tant, consolidaria el dret d'usdefruit de la terra dels descendents que restassen.

Notes sobre representació femenina en l'art llewantí

L'acostament a l'estudi de la representació femenina en l'art llewantí requereix unes altres consideracions, perquè es tracta d'una manifestació artística prehistòrica amb característiques estilístiques i tècniques i amb contextos absolutament propis i diferenciats de les anteriors. En aquest cas, les representacions són únicament parietals, generalment en balms. la situació geogràfica de les quals ha estat ben estudiada.

Cronològicament, l'art llewantí ha estat discutit i és encara motiu d'argumentacions diverses que, en general, o bé el situen en un origen paleolític, encara que estilísticament diferenciat de l'art cantàbric, i un desenvolupament mesolític, o bé al començament del Neolític. També és viu el debat sobre l'atribució de sexes de les figures humanes representades, per la qual cosa és difícil, per exemple, arribar a un acord sobre la quantificació. Des d'una perspectiva feminista s'han criticat els diversos biaixos androcèntrics que han afectat la interpretació de l'art llewantí: l'ús d'analogies etnogràfiques que després s'han vist falses –cas de l'art aborigen–, l'autoria de l'art llewantí, el mètode d'assignació sexual (Díaz-Andreu, 1999).

En tot cas, sembla que la representació femenina és menor que la masculina. Aquesta dada ja és una diferència destacable en relació a les figures paleolítiques i neolítiques que abans hem vist, ja que en ambdós casos les figuracions femenines eren la majoria. Però sembla desproporcionat argumentar, com s'ha fet per part d'algunes investigadores, que en les societats prehistòriques que creen aquest art parietal es produeix un acte de violència contra les dones pel fet d'estar-hi menys representades. En tot cas, aquestes interpretacions pressuposen l'autoria i el poder sobre les representacions parietals en mans masculines, la qual cosa no es pot assegurar.

Fig. 6. L'arxifamosa escena de recollida de la mel de la Cova de l'Aranya (Bicorb, València). Una dona apareix encimbellada en unes cordes, amb un cistell en la mà, envoltada d'abelles, fent-se amb el ric aliment de les bresques representades aprofitant un orifici natural de la paret de l'abric. Museu de la Valltorta.

Hi ha, a més a més, unes altres diferències importants: al contrari que les figuracions exemptes, la representació femenina (i la masculina també) és parietal exclusivament, i per tant descontextualitzada. No obstant això, la manca de context espacial que imbueix de sentit els objectes arqueològics pot ser en part contrarestatada per la mateixa figuració llevantina, per tal com en molts casos les representacions femenines se situen en els panells formant part d'escenes que actuen: no són, per tant, imatges estàtiques com ho eren les paleolítiques.

També hi ha debat sobre quines són les activitats o els actes que desenvolupen aqueixes figuracions femenines, però respecte a les masculines, que majoritàriament intervenen en escenes de caça o lluita, algunes autores defensen que les imatges femenines llevantines realitzen activitats més diver-

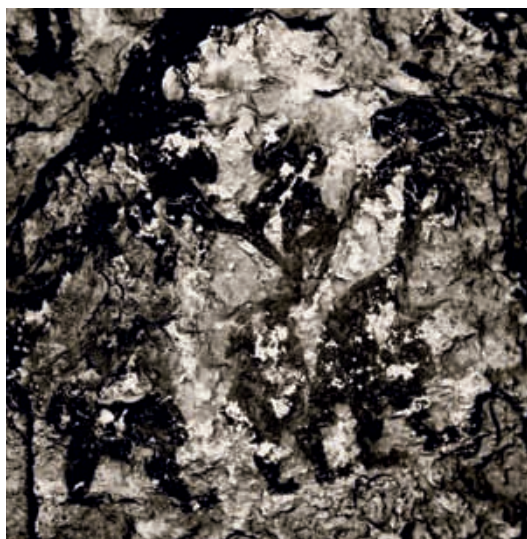

Fig. 7. Són diverses les representacions de dones agafades de la mà en l'art llevantí. En aquesta escena de l'Abrigo del Lucio (Bicorb, València) també apareixen xiquets. Aquestes escenes, interpretades com danses rituals habitualment, és probable que estiguen representant el senzill acte de caminar o passejar d'unes dones al costat dels seus fills. Font: Museu de la Valltorta.

agafades de la mà, no es dediquen a la dansa sinó que estan, senzillament, relacionant-se, comunicant-se.

Quant a la figura femenina mateix, és palpablement diferent de les figures paleolítiques clàssiques o neolítiques. La dona de l'art llevantí és una figura estilitzada, sovint amb indicació de les sinis i els malucs com a únics elements d'identificació sexual. També es coneix almenys una representació de dona embarassada (balma dels Chaparros, Terol). Les figures llevantines, d'altra banda, apareixen vestides –almenys en part– amb faldes llargues, acampanades, de vegades adornades amb braçalets en els braços i lligades amb pentinats evidents, elements aquests que serveixen també, per a alguns

sificades. Algunes d'aquestes activitats són de tipus recol·lector i productiu (El Pajarero, Cova Remigia, Cova de l'Aranya) (Fig. 6), o activitats de manteniment i creació de la vida (vegeu, per exemple, la magnífica escena de la balma de Lucio a Bicorb (Fig. 7), on apareix un grup de dones amb xiquets) i unes altres sembla que són lúdiques (Roca dels Moros, El Cogull) i, per descomptat, a ningú se li ocorre pensar que poden ser representacions d'una Deessa; al contrari, l'art llevantí pareix reflectir les dones en el seu treball diari o en les seues activitats habituals, i entre elles cal destacar-ne una que passa habitualment desapercebuda: el teixit de la xarxa social diària, la comunicació i l'ajuda entre dones que contribueix en essència a la cohesió del grup. Segurament, les «dansarines» de la Roca dels Moros (El Cogull) o de Los Grajos III (Cieza, Múrcia) (Fig. 8), on apareixen dues dones

autors, com a identificador sexual femení, encara que existeixen uns suposats «caçadors» amb cabelleres similars (o són «caçadores»?).

Quant a la interpretació, entre altres hipòtesis s'ha argumentat (Martínez, 2005) que l'art llevantí ha d'entendre's com a part contribuent en el procés de neolitització de l'orient de la península Ibèrica, un procés al llarg del qual es va esdevenir la consolidació del domini social de l'espai geogràfic, que es va ordenar i es va convertir en territori, un concepte en què escau plantejar-se la discussió sobre la propietat –o almenys la possessió i el dret d'ús– dels recursos de l'espai geogràfic. Les societats prehistòriques autores de l'art llevantí serien, segons l'autor, caçadores recol·lectores complexes (recol·lecció intensiva, gestió de recursos animals silvestres pròxima a les pràctiques ramaderes) estructurades en tribus (divisió del treball en funció del sexe; propietat sobre els objectes de producció). Aquest punt de vista ens acostava a la interpretació proposada per a les figures femenines neolítiques, on aquestes –com a representació dels ancestres– jugarien un paper important, juntament amb altres elements, en l'assegurament dels recursos per part de les poblacions agrícoles gregues. Tanmateix, en el cas de les societats postpaleolítiques llevantines pareix que el paper de la figura de la dona en aquest procés va ser un altre, encara per definir.

Per a concloure, hem de ressaltar una vegada més que, en primer lloc, l'anàlisi de la representació femenina prehistòrica ha de rebutjar qualsevol postura essencialista o qualsevol idea preconcebuda, i ha de pensar-se sempre dins del seu marc històric i cultural concret; i, en segon lloc, que mitjançant un nou punt de vista, el de les mateixes dones i les seues activitats, sorgeixen múltiples evidències, singulars i particulars, que neguen una pauta universal repetida. Solament aquests tres exemples, les figures femenines paleolítiques i neolítiques, i la representació de la dona en l'art llevantí, donen mostra de la gran diversitat d'opcions que van existir.

Fig. 8. Part de paret pintada de l'Abrigo III del Barranco de Los Grajos (Cieza, Múrcia); és un altre exemple de dones agafades de la mà. En aquest cas, ja que els braços estan alçats, sí que podria estar representant-se una dansa o també un joc. Fotografia Pilar Morales.

Bibliografia

- BAILEY, D. (1996): «The Interpretation of figurines: the emergence of illusion and new ways of seeing». En *Cambridge Archaeological Journal*, 6 (2): 291-295.
- BIELH, P. (1996): «Symbolic communication systems». En *Journal of European Archaeology*, 4: 153-176.
- BOSCH, J. i ESTRADA, A. (1994): «La Venus de Gavá (Barcelona). Una aportación fundamental para el estudio de la región neolítica del suroeste europeo». En *Trabajos de Prehistoria*, 51 (2): 149-158.

- COHEN, C. (2003): *La femme des origines. Images de la femme dans la préhistoire occidentale*. Belin-Herscher. Paris, 191 p.
- DELPORTE, H. (1993): *L'image de la femme dans l'art préhistorique*. Picard, Paris.
- DÍAZ-ANDREU, M. (1999): «El estudio del género en el Arte Levantino: una asignatura pendiente». En *II Congrès del Neolític a la Península Ibérica*. Sagvntum, Extra-2: 405-412.
- DUHARD, J.P. (1993): *Réalisme de l'image féminine paléolithique*. CNRS Éditions, Paris.
- DUNN MASCETTI, M. (1992): *Diosas. La canción de Eva*. Robinbook/Círculo de Lectores, Barcelona, 239 p.
- GAMBLE, C. (1990): *El poblamiento paleolítico de Europa*. Crítica, Barcelona, 519 p.
- GAMBLE, C. (2001): *Las sociedades paleolíticas de Europa*. Ariel, Barcelona, 522 p.
- GIMBUTAS, M. (1989) *The Language of the Goddess*. San Francisco (traducció espanyola: *El lenguaje de la Diosa*. . Dove, Madrid, 1996, 388 p.)
- HODDER, I. (1990): *The domestication of Europe*. Basil Blackwell, Oxford, 331 p.
- LEROI-GOURHAN, A. (1965): *Préhistoire de l'art occidental*. Mazenod, Paris.
- MARANGOU, Ch. (1996): «Assembling, displaying and disassembling Neolithic and Eneolithic figurines and models», en *Journal of European Archaeology*, 4: 177-202.
- MARTÍNEZ, J. (2005): «Arte rupestre levantino: la complejidad de una confluencia espacio-temporal con el arte macroesquemático y esquemático en el proceso de "neolitización"», en Arias, P., Ontañón, R. i García-Monçó, C. *III Congreso del Neolítico en la Península Ibérica*, Santander, p. 739-750.
- MASVIDAL, C.; PICAZO, M. (2005): *Modelando la figura humana. Reflexiones en torno a las imágenes femeninas de la Antigüedad*, (Biblioteca General nº 23), Quaderns Crema, Barcelona, 199 p.
- McDERMOTT, L.D. (1996): «Self-representation in Upper Palaeolithic female figurines», en *Current Anthropology*, 37(2): 227 i s.
- PARCKER PEARSON, M. (2000): *The archaeology of death and burial*, College Station, Texas A & M University Press.
- PICAZO, M. (2000): «Diosas imaginadas o mujeres reales: las figuras femeninas en el Mediterráneo antiguo», en *Diosas. Imágenes femeninas del Mediterráneo de la prehistoria al mundo romano*, Barcelona, p. 22-54.
- POSADAS, C.; COURGEON, S. (2004): *A la sombra de Lilith. En busca de la igualdad perdida*, Planeta, Barcelona, 262 p.
- STEVANOVIC, M. (1997): «The Age of Clay: the social dynamics of house destruction», en *Journal of Anthropological Archaeology*, 16: 334-395.
- TRINGHAM, R. i CONKEY, M. (1998): «Rethinking figurines», en Goodison, L. i Morris, C., *Ancient Goddesses. The Myths and the Evidence*, Londres, p. 22-45.
- TAYLOR, T. (1996): *Prehistory of sex*. Fourth Estate, London.
- UCKO, P. J. (1968): *Anthropomorphic figurines of predynastic Egypt and Neolithic Crete*, (Royal Anthropological Occasional Paper, 24). Andrew Sumidla, London.

ONSÓNLESDONES

UNA APROXIMACIÓ A LA DISTRIBUCIÓ DE LES FIGURES FEMENINES D'ESTIL LLEVANTÍ EN EL PARC CULTURAL VALLTORTA-GASSULLA

RAFAEL MARTÍNEZ VALLE
PERE MIQUEL GUILLEM CALATAYUD

Museu de la Valltorta
Generalitat Valenciana

Introducció

Si la representació de la figura humana és una de les característiques consubstancials en l'«Art Rupestre Llevantí»,* també és cert que les imatges que hi podem relacionar amb dones són més aviat escasses.

A l'hora d'abordar la qüestió de «la feminitat» de les figures de l'Art Rupestre Llevantí partim del principi que el sexe i el gènere representen conceptes diferents: els gèneres masculí i femení són una construcció cultural i per tant relativa, i el sexe és una condició biològica (Moore, 1999). En una primera lectura de l'Art Llevantí podem arribar a la conclusió que la masculinitat s'hi ha construït principalment mitjançant una correlació que es manifesta en la dotació d'arcs i la presència de determinats atributs físics com la indicació del penis. Mentre que la feminitat, per la seua banda, vindria marcada en alguns casos per la presència de pits i faldes. No obstant això, no sempre hi apareixen aquestes característiques discriminants. Tanmateix, creiem que aquest problema queda minimitzat en les fases del cicle llevantí en què les figures humanes es representen amb més detalls i que podem considerar més realistes.

Una d'aquestes fases es troba especialment ben representada al Maestrat de Castelló i en àrees limítrofes. Ens referim a aquella en què s'integren les figures que Obermaier denominava en el seu estudi de la Valltorta com «paquípodes» i que nosaltres denominem fase Centelles, per tal com és aquest conjunt el que alberga un major nombre de figures. El fet d'atribuir a aquestes figures un rang estilístic amb valor cronològic és conseqüència de l'observació feta en abrics com ara la cova dels Cavalls (Villaverde i Martínez Valle, 2002), les coves dels Ribassals o en el cingle dels Tolls del Puntal, on aquestes grans figures humanes de disseny acurat apareixen infraposades a altres representacions llevantines, per la qual cosa pareixen inaugurar la decoració de les cavitats.

* Cada vegada es fa més insostenible la seua consideració com a estil unitari, tenint en compte la seua diversitat formal, temàtica i estilística.

A partir d'aquestes observacions podem plantejar que en el nucli Valltorta-Gassulla la fase estilística Centelles es desenvolupa en els moments inicials de la seqüència llevantina regional (Villaverde i Martínez Valle, 2002: 196-198) en què es pot estar reflectint el procés de neolitització, que en el seu inici afectaria grups humans de baixa densitat demogràfica i escassa complexitat social. En aquest sentit, el concepte de gènere femení seria quelcom dinàmic i en contínua construcció (Sørensen, 2000), i quedaria immers en el mateix procés.

Les dones en les primeres fases del cicle Llevantí

Un primer aspecte que ens crida l'atenció és que la representació femenina en la fase estilística tipus Centelles no és tan minoritària respecte a les figures masculines. Així, la idea que ha quedat plasmada al llarg de la bibliografia (Beltran, 1968: 45; Jordá, 1975: 173, Dams, 1984: 209 i Mateo Saura, 2001:

8, entre altres), que seria totalment vàlida si considerem l'Art Llevantí en la seua globalitat, perd consistència si separem els diferents estils. En la fase tipus Centelles les figures femenines adquireixen una importància més gran des del punt de vista quantitatiu. En l'abric Centelles, d'un primer recompte de les figures humanes, les femenines representarien un 20% del total.

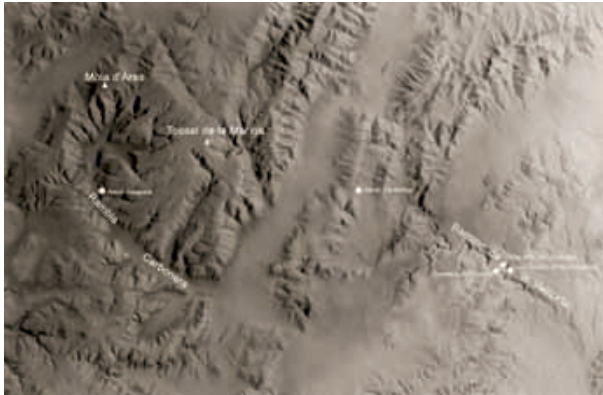

Fig. 1. Localització dels diferents abrics amb art llevantí de la fase estilística tipus centelles en el nucli Valltorta-Gassulla.

(Albocàsser), en les Covetes del Puntal (Albocàsser) (Viñas, 1982), en el Racó Gaspar (Ares del Mestre, Castelló) (Porcar, 1965), en les Coves de la Saltadora (Kühn, 1926) i en la Cova Alta del Lledoner (Fig. 1). Cada un d'aquests conjunts presenta unes característiques, quant a la seua ubicació, que els particularitza; no obstant això, es poden agrupar en dues grans categories: abrics d'àmplia visibilitat i alhora molt visibles des del seu entorn, que seria el cas de l'abric Centelles, i abrics d'escassa visibilitat, en què s'inclouen tots els altres. En les pàgines següents analitzarem aquesta circumstància posant-la en relació amb la presència de figures femenines.

Dones en abrics d'àmplia visibilitat: l'abric Centelles

L'abric Centelles s'emplaça en el marge dret del barranc de Sant Miquel, i en les seues proximitats es localitzen unes altres estacions amb Art Rupestre Llevantí (cova de la Garba i l'abric del barranc d'En

Cabrera I) i Art Esquemàtic (barranc d'En Cabrera II) (Viñas, 1981). L'abric s'obri en un llarg faralló rocós (Fig. 2), prop de la zona més alta de la Serra de Narrauaes, en el seu vessant sud, per la qual cosa disposa d'àmplia visibilitat en aqueixa direcció. Des de l'abric Centelles s'observa el naixement del barranc de Sant Miquel, tributari del barranc Fondo, Montegordo, la rambla de la Morellana, i una extensa franja de la depressió Tírig-La Barona. Des de la cova Mostela la visibilitat és molt més gran, perquè s'obri en una cota superior des d'on s'observen sense dificultat les mateixes llampades del mar. No obstant això, és pràcticament invisible davant la seua reduïda grandària, aspecte que la diferencia clarament de l'abric Centelles, que per les seues enormes dimensions es converteix en un clar punt de referència. Els abrics del barranc d'En Cabrera tenen una escassa visibilitat, la seua presència només queda confirmada, i des de certa proximitat, per la singularitat de la roca en què s'obrin els abrics sobre els quals s'ha pintat.

Fig. 2. L'abric Centelles vist des de la llera del barranc de Sant Miquel. A diferència d'altres abrics, des d'aquesta cavitat s'aconsegueix una gran visibilitat, i el mateix abric pot distingir-se des de molt lluny.

En l'abric Centelles s'han comptabilitzat un total de 150 figures distribuïdes al llarg de 50 metres de paret rocosa, si bé la immensa majoria es concentren en una gran cavitat localitzada en l'extrem dret de la paret. És ací on es localitzen les representacions femenines del conjunt. A pesar que n'hi ha en diverses escenes, en aquesta ocasió només ens centrarem en una composició tremendament realista en la qual són acurats tots els detalls de la narració gràfica i on es manifesta la voluntat de retratar una instantània de la vida dels seus autors. S'hi integren set figures disposades en dues línies superposades, totes elles en actitud d'anar cap a la dreta (Fig. 3). En la línia superior hi ha tres arquers, el situat en posició més avançada (núm. 3) porta un arc doble i un manoll de quatre fletxes. El segueix un segon arquer (núm. 2), amb un barret voluminós, que porta dos arcs semblants, el que li correspon i, al nostre entendre, el d'una tercera figura (núm. 1) situada darrere d'ell que va carregada amb tres fardells de forma ovoide i que, per tant, no pot portar la seua pròpia arma.

En la línia inferior hi ha quatre figures caminant en la mateixa direcció. Les tres primeres (núms. 4, 5 i 6) presenten un aspecte general lleugerament més massiu que els arquers de la línia superior.

Tenen les cames més curtes, cobertes en dos casos (núms. 4 i 5) per unes peces amples. La figura 4 té pits, per la qual cosa la interpretem com una dona. En les altres, els escrostonats no permeten identificar aquest detall anatòmic, però donada la semblança general, tant en la indumentària com en els implements que porten, considerem que es tracta igualment de dones. Les tres duen a l'esquena el que pareixen unes petites motxilles rectangulars de fons recte. Dos d'elles carreguen sobre les motxilles dos fardells composts d'objectes llargs i lleugerament angulosos i sobre ells dos xiquets, dels quals s'observen clarament el cap piriforme i els braços estesos cap avall, com si s'estiguessen subjectant. Un d'ells està cobert per dos traços en «T», un vertical que sorgeix darrere de la seua esquena i

Fig. 3. Escena de l'Abric Centelles (calc segons Institut d'Art Rupestre).

un altre horitzontal que es projecta sobre el seu cap, que interpretem com a para-sol. Junt a l'altre xiquet, carregat sobre la segona dona, tan sols es conserva el traç vertical, encara que pensem que es tracta d'una estructura semblant a l'anterior. Davant d'aquesta segona dona, apareix una quarta figura (núm. 7) de grandària menor, caminant, que podria correspondre a la imatge d'un altre xiquet de més edat.

Per a nosaltres, aquesta escena representa un grup familiar compost per tres homes, tres dones i tres xiquets de diferent edat, carregats amb les seues pertinences, i realitzant un desplaçament. Aquesta lectura ens acostava a aspectes rellevants de l'organització social dels seus autors. En primer lloc, pareix reflectir la divisió simple del treball per sexes. Aquesta organització del treball hauriem d'entendre-la des de la complementarietat entre homes i dones (Soria i López Payer, 1999: 66) en un context en què les relacions de gènere tendeixen a ser igualitàries i d'interdependència (Johnson i

Earle, 2003: 52). Entre els grups de caçadors-recol·lectors a penes si s'observa diferenciació social; més aïna al contrari, entre els seus components es desenvolupa un fort desig d'igualtat i de compartir. El seu pragmatisme els condueix a la subsistència de cada individu i a la del grup, no els és favorable l'avantatge econòmic dels uns sobre els altres.

En segon lloc expressa el concepte de mobilitat territorial, ja siga en relació amb moviments logístics, amb expedicions de caça, o amb el control del territori (Villaverde i Martínez Valle, 2002: 194).

Dones en abrics d'escassa visibilitat

Una part important de les representacions femenines del nucli Valltorta-Gassulla es localitzen en abrics de visibilitat reduïda. Tots ells comparteixen entre si el fet que aquestes mateixes representacions femenines hi apareixen aïllades, és a dir, sense integrar-se en composicions de la complexitat que advertim en l'abric Centelles.

Una de les més conegudes s'emplaça en les Covetes del Puntal; conjunt de cinc abrics localitzats davall el Planell del Puntal, al marge esquerre del barranc de Matamoros, abans de la seua confluència amb el barranc de la Valltorta. La visibilitat des de les Covetes del Puntal és molt reduïda i queda restringida al seu entorn més immediat en el barranc de Matamoros i les vessants que el delimiten. El mateix barranc de la Valltorta s'hi endevina amb dificultat. Els abrics s'obrin en un estrangulament del barranc que en la seua part superior s'eixampla considerablement formant un espai d'aspecte semicircular, on es localitzen uns quants jaciments com ara el Racó de l'Estaró i la Cova Quitèria.

Els abrics que conformen aquest nucli de les Covetes del Puntal, a diferència del que ocorre en l'abric Centelles, no destaquen per l'existència de grans escenes, sinó per l'escassetat de motius pintats, per la varietat d'estils pictòrics que s'hi reflecteixen i per la seua diversitat temàtica.

La figura femenina a què volem referir-nos es localitza en l'abric IV, format per dues cavitats. En la segona, a l'esquerra, pràcticament on comença l'abric, es localitza la representació femenina més coneguda del nucli de la Valltorta, denominada pel seu descobridor «la Venus de la Valltorta» (Viñas, 1982). Aquesta excel·lent representació està pintada damunt una superfície llisa en l'interior d'una petita concavitat que s'ha format en la superfície del mateix abric. La dona està nua, asseguda i amb els braços, no molt modelats, flexionats i arrellegats al cap. S'hi indiquen els múscles i els pits, el tronc és estil·litzat i desproporcionat i les natges són prominents. Les cames estan flexionades i entrecruades l'una sobre l'altra. En una d'elles i en alguns trams del cos s'aprecia el siluetejat del contorn executat amb un traç de color roig més fosc.

Darrere de la seua esquena s'aprecien restes de pintura cobertes parcialment per deposicions de carbonat càlcic que en dificulten la lectura. No obstant això, presenta forma acampanada amb un contorn ben delimitat en la seua part superior (Fig. 4).

La figura està aïllada, ja que, encara que hi ha uns altres motius en l'abric, com ara un cérvol en la part superior, un antropomorf dibuixat cap per avall amb la panxa prominent, interpretat com un cadàver (Viñas 1982: 163), i petites figures humanes, cap d'ells no pot relacionar-se estilísticament amb la

Fig. 4. Figura femenina de les Covetes del Puntal (calc modificat de Viñas, 1982).

representació femenina, i menys encara integrar-los en una única composició. Tots ells estan separats per espais amples sense motius i, ço que és més significatiu, estan realitzats amb tècnica i pigments molt diferents.

Quelcom semblant s'observa en la **Cova Alta del Lledoner**. Es tracta d'un petit abríc obert en la Roca del Lledoner, promontori rocós que s'alça en el marge esquerre de la Valltorta, entre el Cingle del Mas d'en Josep i el conjunt de les Coves de la Saltadora. La seua visibilitat és molt reduïda perquè està ubicat en l'interior del barranc i la seua mateixa situació el converteix en un abríc de difícil accés.

Originàriament contenia una escena de caça en què set arquers aguaiten dues cabres salvatges, que va ser mutilada anys després del seu descobriment.

Entre les figures conservades i que no formen escena hi destaca un cérvol orientat cap a l'esquerra, una figura humana assagetada i una figura femenina pintada en un petit buit, igual que la dona de les Covetes. La figura està asseguda, amb un dels braços alçats sobre el cap. Aquesta és piriforme i aplanada, el tors triangular, i pareix veure's una sina davall del braç alçat. En l'altre braç té una polsera grossa a l'altura del colze. Les cames, molt robustes, estan flexionades, amb la cuixa paral·lela al tors i el genoll davant del braç. No pareix servar relació escènica amb la resta dels motius.

Aigües avall d'aquest abríc, en el tram més accidentat del barranc de la Valltorta, enfront de la confluència del barranc de Matamoros, es troba el cingle de la Saltadora, penya-segat rocós de 200 metres de llargària en què es concentren nou abrics amb art rupestre prehistòric. Aquest conjunt d'abricos constitueix un dels nuclis fonamentals de la Valltorta, tant pel nombre de representacions, superior a les tres-centes, com per la diversitat d'estils. (Fig. 5).

Fig. 5. Les figures femenines de la Fase Centelles solen situar-se en dos ambients geogràfics distints. En aquest cas, al fons, i en la part superior esquerra del Barranc de la Valltorta, s'obrin els abrics de les Coves de la Saltadora en un paisatge trencat i tortuós.

Els abrics els podem agrupar en dos sectors, el Nord (abricos I a V) i el sector Sud (abricos VI a IX), separats per una superfície rocosa en la qual no s'obri cap cavitat.

Les figures a què ens referim es troben en l'abríc IX, format per tres petites cavitats. En la segona cavitat, a l'esquerra, sobre un ixent rocós es conserven tres figures humanes de controvertida atribució sexual (Villaverde, 2005: 22). Els primers estudis (Duran i Sampere i Pallarés, 1920) no van entrar a valorar aquesta qüestió. Anys després, Khun (1926) les descriu com a figures femenines, atribució amb què discrepa Beltran (1968: 46). Per a Viñas (1982: 157. Fig. 228) era una cerimònia d'iniciació d'un dels individus. Per a Sebastián (1986: 791-793) almenys una d'elles, l'esquerra, podria ser una figura femenina, en la qual fins i tot s'han indicat els pits.

La figura de l'esquerra té el cap molt deteriorat. Els braços estan flexionats sobre el pit, i pràcticament paral·lels al cos llisquen dos traços molt fins, el de la dreta corba la seua trajectòria i puja cap amunt. El cos és molt estret en la cintura i tendeix a adquirir una proporció més gran en la part superior. Els malucs són prominents en relació al cos, les cames són robustes i estan dotades de panxells potents. La cama de l'esquerra està lleugerament flexionada, reflectint d'esta manera moviment (Fig. 6 B).

La figura d'enmig està realitzada amb els mateixos criteris estilístics. El cap també està mal conservat. Els braços presenten una disposició diferent que els de l'altra dona, descendeixen cap avall i estan flexionats a l'altura del colze. El cos, lleugerament inclinat cap avant, també és molt fi en la cintura, i el pit és de tendència triangular. Unes restes de pintura per davall del braç i que cerquen el cos podria ser l'únic romanent de la representació d'un pit. Els malucs estan marcats i les cames pràcticament han desaparegut.

La tercera figura, la de la dreta, és la millor conservada. Sobre el cap globular s'observen dos petits traços que formen part de l'adorn, els braços es flexionen de la mateixa manera que els de la figura anterior i un d'ells, el de l'esquerra, arriba a entrar en contacte amb el braç dret de la dona anterior. La cintura és molt estreta, i el cos, encara que molt mal conservat, està inclinat cap avant, els malucs estan molt marcats i les cames modelades.

Sobre elles, a escassa distància, es conserven uns motius interpretats com dos arcs simples biconvexos i almenys cinc fletxes (Viñas, 1982: 157 i López Montalvo, 2000: 69), que justificarien segons Vinyes la lectura com a escena d'iniciació.

Donat l'estat de conservació, no resulta fàcil pronunciar-se sobre la seua condició. Tal com avançàvem, no hi ha acord entre els diversos investigadors que han estudiat aquest grup. No obstant això, almenys la figura central sí que pareix correspondre a una dona, atés que s'hi observa un xicotet pit, i les dues restants que participen de trets somàtics semblants, especialment els voluminosos malucs, podrien correspondre també a dones, encara que no puga afirmar-se de forma clara.

L'última representació a què anem a referir-nos es localitza al **Rac Gasparo**, situat ja en una altra conca, la de la rambla Carbonera, distant a penes 10 km del barranc de la Valltorta. L'abric, de dimensions reduïdes, s'emplaça en un penya-segat d'una petita barrancada del marge esquerre de la rambla, davall del Mas del Cantalar. La visibilitat des d'aquest abric, igual que ocorre amb les Covetes del Puntal, és molt limitada, perquè s'obri cap al marge dret del barranc i a molt baixa altura, pràcticament als peus del port d'Ares. L'estructura del barranc del Racó Gasparo ens recorda un petit amfiteatre obert a la rambla.

En aquesta cavitat tenim un total de huit motius distribuïts en tres agrupacions. En la primera apareix un cervatell que mira cap a l'esquerra. Just per davall de l'animal hi ha una dona lleument inclinada cap a davant amb falda, cap voluminós, natges prominents, panxells gruixuts i indicació dels peus. El seu cos curt està representat mitjançant un traç rectangular que s'eixampla en la zona dels múscles. Els braços, en forma d'ansa, estan replegats cap al ventre i podrien sostindre algun objecte. Segons Porcar (1965) la figura es superposa a un zoomorf molt perdut (Fig. 6, A). Igual que en les Covetes o en la Cova del Lledoner, aquesta representació femenina apareix aïllada, sense relació compositiva amb la resta de motius de l'abric.

Conclusions

Igual que ocorre amb la figura masculina, les representacions femenines d'aquesta fase estilística presenten cossos estilitzats i relativament curts respecte a les cames, excepte la dona de les Covetes del Puntal, que tindria un cos més allargat i més ample (Fig. 6, C). Les figures femenines, en el seu conjunt, presenten el tors nu, en què es solen representar els pits. Aquest tret somàtic seria suficient, al nostre entendre, per a atribuir-los una condició femenina. L'excepció seria la dona del Racó Gasparo (Fig. 6, A). En les coves de la Saltadora (Fig. 6, B), a pesar de la seua deficiente conservació, creiem que també estan pintats els pits.

La mida de la figura femenina és relativament gran, semblant a les masculines, és a dir que no s'hi estableix una diferència de grandària que poguera indicar rang o estatus. La figura de dimensions més reduïdes seria la de la Cova Alta del Lledoner.

Les cames acostumen d'estar cobertes per una falda que es desplega fins a l'altura dels genolls (Racó Gasparo, Fig. 6, A). Quan les cames estan descobertes són grosses i es recreen en el modelatge anatòmic (Saltadora i Covetes del Puntal) i el mateix ocorre amb els panxells de la dona del Racó Gasparo, encara que aquest no és un tret exclusivament femení. Els malucs, per la seua banda, tendeixen a ser ressaltats considerablement.

Quan es representen parades, el cos sol estar inclinat cap avant formant un angle obert respecte a les cames, i es juxtaposa a aquestes de forma menys rígida que en les figures masculines. Aquest tipus d'actituds les podem veure en l'abric Centelles, en el Racó Gasparo i en la Saltadora.

Seguint les mateixes pautes que en les figures masculines, quan es pinten dones es tendeix a la individualització. Aquest concepte es desenvolupa per mitjà dels detalls anatòmics, per l'adorn i pels efectes personals que porten. Els ornaments estan presents en les dones de les Coves de la Saltadora, una d'elles porta unes tires que pengen paral·leles al cos, i una altra dos apèndixs d'aspecte arrodonit damunt del cap. En la cinquena cavitat de l'abric 2 de Centelles les dones porten braçalets per damunt del colze i el mateix podem dir de la dona de la Cova Alta del Lledoner.

Les dones apareixen integrades en escenes junt amb arquers, com és el cas del mateix abric Centelles, formant un grup de tres, com en la Saltadora, o soles, com ocorre en la Coveta dels Puntals, el Racó Gasparo o la Cova Alta del Lledoner, aspecte que reforça el concepte de la individualitat. Per a alguns autors, aquest recurs compositiu cerca la sublimació del femení (Alonso i Grimal, 1994: 46-48); això no obstant, creiem que aquesta manera de representar la dona està relacionada amb aspectes de l'organització social. En grups de caçadors-recol·lectors actuals, les famílies es mouen amb total independència entre distints campaments i no reflecteixen signes precisos de corporativisme, fins i tot el liderat no s'hi defineix amb claredat (Johnson i Earley, 2003: 87-88). Tampoc hi ha elements per a relacionar les representacions femenines amb la imatge de la *deessa, intercessora o sacerdotessa de la fertilitat de la terra*, imatge que s'associa amb l'agricultura a tot arreu de la Mediterrània, i així és com s'ha interpretat la figura femenina en l'Art Macroesquemàtic (Martí i Hernández, 1988: 29 i Hernández, 2005: 163). Quan apareixen en grup, pareixen participar en activitats quotidianes, i en cap

cas no apareixen associades a motius que puguen posar-se en relació amb elements vegetals, com així ocorre en l'Art Macroesquemàtic. Els elements d'interpretació es redueixen quan es representen soles, assegudes o parades dretes.

Les característiques dels abrics on s'ubiquen les representacions femenines de la fase estilística tipus Centelles, i la seua disposició espacial, permeten un comentari (Fig. 1). Covetes del Puntal, Cova Alta del Lledoner i Racó Gasparo són cavitats de grandària reduïda, pràcticament invisibles, emplaçades en els extrems del nucli Valltorta-Gassulla, allí on el paisatge és més agrest i els barrancs tributaris de la rambla de la Carbonera i del barranc de la Valltorta s'encaixen considerablement. En aquests abrics recòndits és on es localitzen les imatges de les dones aïllades; assegudes (Cova Alta del Lledoner, Covetes del Puntal), o dretes en repòs (Racó Gasparo). En tots ells, el suport accentua aqueixa sensació de recolliment. Les dones de la Cova Alta del Lledoner i de les Covetes del Puntal estan en l'interior d'una petita concavitat, i la del Racó Gasparo davall d'una xicoteta cornisa. En els tres casos, la representació —allò humà— i el suport —el salvatge— es confonen.

Les dones de l'abric Centelles trenquen amb l'esquema exposat. Es tracta de l'únic abric des d'on hi ha una gran visibilitat i alhora pot ser distingit a gran distància. D'altra banda, el barranc on es localitza l'abric és ample i obert, al contrari dels casos anteriors. Ací les dones formen part d'escenes més complexes, en les quals adquireixen un protagonisme semblant al dels homes.

Aquesta distribució espacial no ofereix una lectura clara. La distinta ubicació espacial i temàtica podrien estar reflectint una funcionalitat diferent entre els abrics ocults i l'abric Centelles. No obstant això, el caràcter simbòlic que cal suposar per a aquestes representacions dificulta una lectura en termes funcionals, a la qual cosa cal afegir, a més, que encara coneixem molt poc sobre l'organització social dels seus autors.

En aquest sentit, les escenes de la fase Centelles, en les quals es plasma la mobilitat i la individualitat, pareixen remetre'ns a grups de baixa densitat demogràfica i escassa complexitat social. La baixa densitat demogràfica, per la seua banda, quedaria reflectida empíricament per l'escassetat de jaciments arqueològics atribuïts al sisé i cinqué mil·lennis cal ANE en el nucli del barranc de la Valltorta

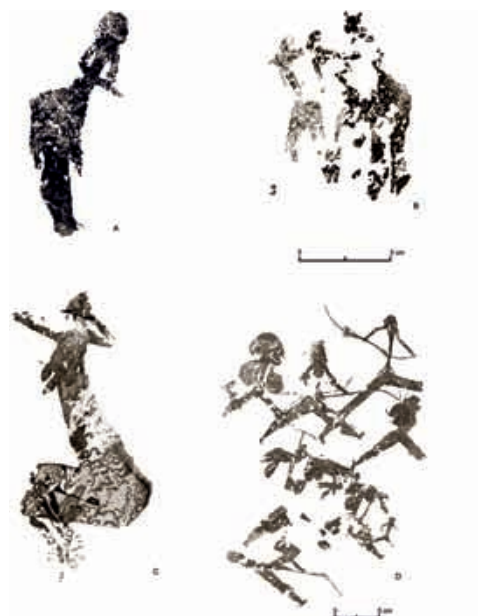

Fig. 6. Distintes representacions femenines de la Fase Centelles: A) Racó Gasparo (calc segons l'Institut d'Art Rupestre); B) Covetes de la Saltadora, Abric IX (calc segons Viñas, 1982); C) Covetes del Puntal (calc segons Viñas, 1982); D) Abric de Centelles (calc segons Institut d'Art Rupestre).

i que creiem que és extensible a la Rambla Carbonera, moment amb al qual, *grosso modo*, relacionem aquesta fase estilística. Aquesta situació canvia considerablement en el IV i III mil·lennis cal ANE (Fernández *et alii*, 2002).

Aquests grups humans, ja siguen caçadors-recol·lectors o productors d'aliments poc complexos, tenen una percepció animista del món (Hernando, 2002), a partir de la qual als elements de la naturalesa se'ls atribueix vida i poders. Aquesta forma de veure i identificar el món es pot rastrejar fins i tot en determinades representacions de marcat caràcter simbòlic, com els soliformes, de l'Art Esquemàtic (Hernández, 2005: 313). Des d'aquesta visió, quan en la fase estilística tipus Centelles es pinten escenes, figures humanes, etc., en un abríc, podríem interpretar aquest gest com un acte mitjançant el qual es reforça el nexa d'unió entre tot el cosmos, entre allò humà i el que, per a nosaltres des de la racionalitat, no és humà.

Per tant, som partidaris de relativitzar la lectura que generalment es té sobre l'Art Llevantí, entés com un sistema d'apropiació de la terra (Vicent, 1990; Bernabeu, 1995, 2002; Martí i Juan Cabanilles, 1997, o Martínez, 1998, entre altres), almenys en les primeres fases d'aquest horitzó. Al nostre entendre, aquesta consciència de la territorialitat hauria emergit molt abans, tal com pareix indicar l'existència de gravats rupestres a l'aire lliure del nucli Valltorta-Gassulla, de cronologia finipleistocena o d'inicis de l'holocé, que van haver de funcionar com a *marcadors geogràfics carregats de simbolisme i significació* (Villaverde, 2005: 98)

No obstant això, aquesta situació va haver de transformar-se durant el tercer mil·lenni. La generalització de soterraments col·lectius i la consolidació de l'economia de producció d'aliments, en un moment en què s'està fracturant la reciprocitat generalitzada, va haver d'influir en el desenvolupament d'una relació distinta entre allò humà i l'entorn. Aquesta nova situació va canviar considerablement l'actitud de l'home i de la dona respecte a la naturalesa. Aquesta podia ser alterada, allò salvatge podia ser domesticat i és a partir d'aquest moment quan va haver d'incrementar-se considerablement el sentiment de «propietat» sobre la terra. I serà en aquests moments quan la dona perda protagonisme en les escenes llevantines.

Bibliografia

- ALONSO, A. i GRIMAL, A., (1995): «Mujeres en la Prehistoria», *Revista de Arqueología*, 176: 8-17. Madrid.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A., (1965): «Notas sobre el grupo de tres figuras negras del abrigo de la Saltadora en el barranco de la Valltorta (Castellón)», *Revista da Faculdade de Letras de Lisboa*: 89-93.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A., (1968): *Arte Rupestre Levantino*. Annex de Caesaraugusta. Monografías Arqueológicas del Seminario de Prehistoria y Protohistoria IV. Universidad de Zaragoza. Saragossa.
- BERNABEU, J., (1995): «Origen y consolidación de las sociedades agrícolas. El País Valenciano entre el Neolítico y la Edad del Bronce», *Jornades d'Arqueologia Valenciana*: 37-60. L'Alfàs del Pi, gener 1994.
- BERNABEU, J., (2002): «The social and symbolic context of Neolithization», en E. Badal, J. Bernabeu i B. Martí (eds.): *El Paisaje neolítico mediterráneo. Saguntum-Extra* 5: 209-233. Universitat de València. València.
- DAMS, L. (1984): *Les peintures rupestres du levant espagnol*. PICARD. Paris.

- DURÁN Y SAMPERE, A. i PALLARÉS, M. (1915-20): «Exploración arqueológica al barranc de la Valltorta», *Anuari del Institut d'Estudis Catalans*, IV: 451-454.
- FERNÁNDEZ, J., GUILLEM, P. M., MARTÍNEZ VALLE, R. i GARCÍA R. M., (2002): «El contexto arqueológico de la Cova dels Cavalls: poblamiento prehistórico y Arte Rupestre en el tramo superior del Riu de les Coves», en R. Martínez i V. Villaverde (Coords.): *La Cova dels Cavalls en el barranc de la Valltorta. Monografías del Instituto de Arte Rupestre. Museu de la Valltorta*, 1, 49-73. València: Generalitat Valenciana.
- HERNÁNDEZ, M. S., (2005): «Imágenes de la fertilidad. Arte Macrosquemático de la Comunidad Valenciana», en: R. Martínez Valle (coord.) *Arte rupestre en la Comunidad Valenciana*, 151-177. Generalitat Valenciana.
- HERNÁNDEZ, M. S., (2005): «Entre el esquema y la abstracción. Arte Esquemático de la Comunidad Valenciana», en: R. Martínez Valle (coord.) *Arte rupestre en la Comunidad Valenciana*, 295-325. Generalitat Valenciana.
- HERNÁNDEZ, M. S., FERRER, P. i CATALÁ, E., (1988): *Arte Rupestre en Alicante*. Fundación Banco Exterior, Banco de Alicante Grupo Banco Exterior. Alacant.
- HERNANDO GONZALO, A., (2002): *Arqueología de la Identidad*. Madrid. Akal.
- JOHNSON, A. W. i EARLE, T., (2003): *La evolución de las sociedades humanas. Desde los grupos cazadores-recolectores al estado agrario*. Ariel Prehistoria. Barcelona.
- JORDÁ CERDÁ, F. J., (1975): «La sociedad del arte levantino», *Papeles del Laboratorio de Arqueología*, L Aniversario de la Fundación del Laboratorio de Arqueología 1924-1974, 11: 159-184. València.
- KÜHN, H., 1926, *Die Malereien de Valltorta Schlucht*. IPEK, I: 34-45
- LÓPEZ MONTALVO, E., (2000): *Los abrigos VIII y IX de les Coves de la Saltadora: Análisis interno y composición*. Treball d'investigació inèdit. Universitat de València.
- MARTÍ OLIVER, B. i JUAN-CABANILLES, J., (1997): «Epipaleolíticos y neolíticos: población y territorio en el proceso de neolitización de la Península Ibérica», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueología*, 10: 215-264.
- MARTÍ OLIVER, B. i HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S., (1988): *El Neolític valencià. Art rupestre i cultura material*, Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València.
- MARTÍNEZ GARCÍA, J., (1998): «Abrigos y accidentes geográficos como categorías de análisis en el paisaje de la pintura rupestre esquemática. El sudeste como marco», *Arqueología Espacial*, 19-20: 543-561.
- MARTÍNEZ VALLE, R. i VILLAVERDE, V. (coord.), (2002): *La Cova dels Cavalls en el barranc de la Valltorta. Monografías del Instituto de Arte Rupestre. Museu de la Valltorta*, núm. 1. València.
- MATEO SAURA, M. A., (2001-02): «La mujer en la Prehistoria: función social y simbolismo de la mujer en el Arte Levantino», *Kalathos*, 20-21: 7-26. Terol.
- MOORE, H. L., (1999): «Whatever happened to women and men? Gender and other crisis in anthropology», en H. L. Moore (ed.): 151-171.
- PORCAR RIPOLLÉS, (1965): «Las pinturas del Racó de Gasparo», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLI: 176.
- RIPOLL PERELLÓ, E., (1970): «Noticia sobre l'estudi de les pintures rupestres de La Saltadora», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XIV, 19-24.
- SEBASTIÁN, A., (1986): *Estudio sobre la composición en el Arte Levantino*. Tesis doctoral inèdita.
- SØRENSEN, 2000, M. L. S., (2000): *Gender archaeology*, Polity Press, Cambridge.
- SORIA, M. i LÓPEZ PALLER, M. G., (1999): *Los abrigos con arte rupestre levantino de la Sierra de Segura. Patrimonio de la Humanidad*. Arqueología Monografías. E. P. G. Junta de Andalucía, Consejería de Cultura. Jaén.
- VICENT, J. M., (1990): «El neolític: transformacions socials i econòmiques», en J. Anfruns i E. Llobet (eds.), *El canvi cultural a la prehistòria*. Columna. Barcelona.
- VILLAVERDE, V., (2005): «Las primeras manifestaciones artísticas: el Arte Paleolítico», en: R. Martínez Valle (coord.), *Arte rupestre en la Comunidad Valenciana*, 91-115. Generalitat Valenciana.
- VILLAVERDE, V., (2005): «Arte mueble en la Cova del Parpalló: una guía para la sistematización y análisis del arte paleolítico», en: R. Martínez Valle (coord.) *Arte rupestre en la Comunidad Valenciana*, 117-130. Generalitat Valenciana.
- VILLAVERDE, V., (2005): «Arte Levantino: entre la narración y el simbolismo», en: R. Martínez Valle (coord.) *Arte rupestre en la Comunidad Valenciana*, 197-226. Generalitat Valenciana.
- VILLAVERDE, V. i MARTÍNEZ, R., (2002): «Consideraciones finales», en R. Martínez i V. Villaverde (coord.): *La Cova dels Cavalls en el barranc de la Valltorta. Monografías del Instituto de Arte Rupestre. Museu de la Valltorta*, núm. 1, 191-202.
- VIÑAS, R., (1981): «Noticia de un nuevo conjunto de pinturas rupestres en Albocàsser», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 8, 301-305
- VIÑAS, R., (1982): *La Valltorta. Arte rupestre del Levante español*. Castell. Barcelona.

DONES, HOMES I OBJECTES D'ADORN

BEGOÑA SOLER MAYOR
JOSEP LLUÍS PASCUAL BENITO
Museu de Prehistòria de València

En aquest article anem a parlar de dones. De dones i d'homes, de xiquets, xiquetes, persones ancianes o malaltes, en definitiva parlarem de grups humans. D'uns grups humans que van viure en un temps concret del passat. L'objectiu d'aquest estudi serà comprendre quina relació podien tenir les dones d'aquests grups amb el que en arqueologia es denominen «objectes d'adorn», per a després intentar explicar alguns aspectes del seu significat.

Moltes anàlisis de material arqueològic han estat impregnades històricament d'interpretacions actualistes i els objectes considerats ornamentals ho han estat també. El fet mateix de classificar determinats objectes com «adorns» implica una concepció actual de la seua interpretació. Perquè per a les societats contemporànies industrialitzades, un penjoll és un objecte que adorna, que embelleix, que manca d'una utilitat pràctica més enllà del seu valor estètic i/o simbòlic que denota el grup social al qual es pertany o es vol fer veure que es pertany. I així s'han classificat durant anys els objectes que apareixen en les excavacions arqueològiques. Es defineixen com adorns i com a tals passen a formar part del registre arqueològic.

Aquests objectes així classificats apareixen associats clarament als éssers humans moderns. És veritat que en algun jaciment amb restes de neandertals han aparegut objectes d'adorn, però són una excepció i quasi sempre es tracta de jaciments amb una cronologia pròxima a la de l'aparició dels primers humans anatòmicament moderns a l'entorn de 40.000-35.000 anys abans del present. El perquè de l'aparició d'aquests objectes en un moment determinat, ha de relacionar-se amb tot el procés d'evolució simbòlica que apareix amb els éssers humans moderns. Potser amb un nou llenguatge, una nova forma de comunicació i d'expressió no utilitzada fins a aqueix moment, dels quals formen part l'art i els adorns. De la capacitat dels neandertals per a fabricar aquests objectes no podem dubtar, donada la seua habilitat tècnica demostrada en la talla de la pedra, però entrar a valorar per què no els utilitzaven de forma sistemàtica ens introdueix en un debat que s'allunya de l'objectiu d'aquest article.

Però, ¿què és un adorn?

Aquesta és la pregunta que es fan aquelles persones que aborden el tema i estudien les restes arqueològiques que s'enquadren tradicionalment en aqueixa categoria del registre arqueològic. Els adorns són elements que pertanyen al domini de l'aparença, destinats a ser duts sobre el cos, suspesos directament, subjectes al cabell o cosits en el vestit. Per a l'arqueologia, els elements d'adorn es reconeixen pel seu sistema de suspensió (perforació natural o intencionada, mosses, estrangulacions perimetrals...) i per la seua inutilitat funcional, que estiga desproveït de tota utilitat productiva.

Yvette Taborin, una de les investigadores que més estudis ha dedicat a aquest tema, contesta a la pregunta començant per «En la nostra època...» (Taborin, 2004), és a dir, recolza tota la seua argumentació en el que avui s'entén com adorn en la societat occidental. A partir d'ací explica que l'adorn té una funció social, que mostra els trets de poder mitjançant un codi. Aquests accessoris, segons l'autora, acaben sent símbols del poder de certs grups i alhora creen llaços d'unió en un grup que els diferencien així de la resta. D'aquesta manera, l'adorn transmet els valors que fonamenten la cultura, els símbols religiosos, les jerarquies, la pertinença a classes d'edat, grups o la disponibilitat de la joventut per al matrimoni. Segons aquesta interpretació les dones de la Prehistòria no es diferenciarien de cap altre membre del grup, sinó més bé al contrari s'hi trobarien integrades. Ací trobaríem una argumentació per a parlar de les dones com a membres integrants de grups en els quals totes les persones tenen una mateixa consideració social, o almenys si hi ha trets diferenciadors no es relacionen amb el sexe dels individus.

Un altre autor que ha dedicat importants treballs a l'estudi dels elements ornamentals del Paleolític és Randal White. Hi explica que des dels anys 80 (White, 1993:277) hi ha una tendència marcada en l'antropologia social que considera que la identitat social es construeix i es comunica per mitjà de l'adorn personal. Cita com a exemple Strathern (1981:15), qui diu que el que la gent vesteix i el que la gent duu en el seu cos, en general, forma una part important del flux d'informació que estableix, modifica i explica les categories socials com ara l'edat, el sexe i l'estatus, el qual es defineix amb paraules i amb fets.

Els adorns estan estretament relacionats amb el cos, i es convertiren en símbols des del moment en què els humans necessitaren d'un llenguatge simbòlic. La major part dels adorns prehistòrics tenen una aparença senzilla, però la seua interpretació varia considerablement segons la seua tradició cultural, com s'observa en cultures de caçadors posteriors i històricament documentables. En molts casos, són portadors d'un missatge de caràcter social o juguen un paper màgic, ja que se'ls atribueix un poder profilàctic o terapèutic per a allunyar el mal o el perill. Poden representar també el poder arravatat a un altre ésser (dents i urpes d'animals salvatges) o tenir un significat ritual: culte dels principis vitals com la fecunditat (penjolls mascles i femelles), la caça (trofeus) o la mort. Els adorns se'ns presenten com intermediaris entre l'objecte utilitari, funcional, l'objecte de culte i l'objecte d'art, podent ser en ocasions la materialització de la inquietud humana cap als misteris del món que l'envolta. Com les creences i l'art, l'adorn és el reflex dels gustos d'una societat en un moment donat (Barge, 1982: 4-5).

Actualment l'ornat corporal revesteix un caràcter quasi exclusivament estètic per a l'embelliment del cos, tot i que encara en conserva la primitiva significació d'amulet, servint per a conjurar els perills, reals

o amplificats per la imaginació, i així obtenir una major seguretat material. Però el seu sentit original es veurà modificat per altres motius desenvolupats per l'evolució social i les noves adquisicions culturals. Així, l'adorn podrà significar una valoració de l'individu respecte al grup, un signe de puixança o de riquesa, un desig de reconeixement social per a mantenir una determinada jerarquia, un mitjà d'inspirar l'enveja, l'admiració, l'amor...

Però hi ha diverses qüestions a tenir en compte. La més important és que amb tota seguretat s'ha perdut una part important del conjunt d'elements que conformaven l'adorn personal. El registre arqueològic ofereix una informació parcial, ja que només s'han conservat els adorns realitzats en matèries dures no peribles. Elements com les pells, plomes, pintures corporals, escarificacions i tatuatges són una part clau en els grups de caçadors i recol·lectors que ens descriu l'etnografia. Dels adorns fabricats en materials biodegradables solament queda constància per mitjà de les pintures rupestres prehistòriques nord-africanes, pintures rupestres llevantines (Fig. 1) i esquemàtiques que ens en mostren alguns: lligadures de plomes, cintes de cuir o de matèria vegetal, possibles tatuatges o la pintura corporal... Un exemple excepcional el constitueixen els grans de collaret de llavors, el vestit de lli adornat amb serrells i subjecte a un collaret de vímet que van ser trobats al costat d'altres elements en materials peribles (fragment de canya decorada, plat i fus de fusta, estora d'espart) en un enterrament de la

Fig. 1. Pintura rupestre llevantina. Abrigo del Ciervo (Dos Aguas). Font: F. Jordá i J. Alcácer (1951).

Cueva Sagrada (Lorca) (Ayala, 1987), o els escassos exemples de tatuatge documentats directament que semblen obeir a més d'una motivació, des dels complexos i simbòlics motius figuratius de l'home d'Altai, fins a les ratlles i la creu d'Ötzi, amb cinc tatuatges senzills situats en zones del cos que coincideixen amb problemes ossis, pel que se'ls atorga una finalitat terapèutica (Rei, 1994: 233).

A més s'ha de reflexionar sobre la possibilitat que no sempre l'adorn prehistòric haja complit totes aquestes funcions, i fins i tot que no estiga pensat per a cap d'elles. Aqueix és el treball de la interpretació arqueològica, intentar arribar a comprendre la funció d'aquests objectes en cada context. I si no s'arriba a saber exactament quina era la seua funció, ¿com es sabrà qui portava cada resta? L'emplaçament dels adorns en el cos i la seua correspondència en funció de l'edat o el sexe de l'indi-

vidu són aspectes difícils d'abordar amb l'actual registre. Només les troballes en contextos funeraris i algunes representacions antropomorfes de l'art moble i rupestre són els que poden clarificar aquestes qüestions i donar-nos la possibilitat d'interpretar, tot i que ni tan sols aquesta interpretació es puga elevar a definitiva. Compartim amb M.A. Querol, l'afirmació que ens movem en un món de suposicions (Querol, 2006).

Els primers adorns

L'ús sistemàtic d'adorns es documenta a Europa des de fa uns 35.000 anys. Les primeres restes que es documenten estan fetes sobre gres, esquist, dents perforades de diferents animals com ara rens, cérvols o raboses, ossos retallats, decorats i perforats, així com també restes

Fig. 2. *Cypraea*.

de banyes, ivori, fòssils o diferents petxines marines i terrestres perforades. En algunes ocasions aquestes restes apareixen en contextos d'hàbitat i en altres associades a enterraments. Aqueixos adorns sobre dents, petxines, d'os, anirien penjats o cosits a la roba, segons demostren les anàlisis dels desgasts produïts pel seu ús (D'Errico, 2000).

Les petxines de mol·luscs marins, per la riquesa dels seus colors i la lluentor del seu nacre, van exercir una gran atracció per als grups prehistòrics. Moltes petxines serien portadores d'uns valors simbòlics, màgics i profilàctics. Les *Cypraea*, per exemple, posseeixen un valor simbòlic o profilàctic universal encara present en molts pobles. Al Nord d'Àfrica s'empren collarets de petxines, braçalets, amulets adornats amb petxines marines o fins i tot la simple imatge d'elles, perquè hi ha la creença que protegeixen les dones i els xiquets i, fins i tot, el bestiar, tant dels perills reals com davant les forces malèfiques, i són particularment beneficioses en els moments dels naixements perquè afavoreixen la fecunditat.

L'assimilació de la petxina amb l'òrgan genital femení es documenta en moltes cultures en tot el planeta, especialment la *Cypraea* (Fig. 2), petxina de forma oval i secció hemisfèrica que, en el costat aplanat, du una esquerra de vores dentades que evoca la vulva. Es troba molt estesa la creença que «portades damunt de la pell com a amulet o com a adorn, ostres, petxines marines i perles impreg-

nen la dona d'una energia favorable per a la fecunditat, preservant-la de les forces nocives i de la mala sort» (Eliade, 1952: 170). Aqueixa creença era coneguda pels grecs i apareix reflectida en la mitologia. El naixement d'Afrodita en una petxina il·lustra aquest llaç místic entre la deessa i el seu principi (Eliade, 1952: 173).

Un altre grup d'adorn el conformen les dents d'animals perforades. Durant el Paleolític Superior es documenten incisius de bòvids, cavalls i càprids, ullals de rabosa, llop, ós i lleó, i ullals atrofiats de cérvol, aquests últims presents en gran part de les cultures prehistòriques, sens dubte dotats d'una significació simbòlica. N'hi ha imitacions en altres materials: d'ivori a Grimaldi o d'os a Nerja. Com en les petxines s'aprofita la morfologia anatòmica natural, a la qual es dota d'un sistema de suspensió consistent en la perforació o la incisió perifèrica en l'arrel, com es documenten a la Cova del Parpalló (Gandia) o a la Cova de les Cendres (Moraira) (Soler Mayor, 2001) (Fig. 3). En un nombre menor s'utilitzaren com a adorn alguns ossos de petites dimensions, com falanges, vèrtebres o costelles perforades.

Alguns adorns es troben completament afaïçonats sobre diverses matèries primeres com ara os, banya, ivori i, rarament, en pedra. Són adorns de gran qualitat, tant tècnica com estètica, en ocasions decorats amb temes utilitzats també en l'art rupestre, alguns d'ells veritables «creacions artístiques» (Taborin, 1982). La varietat n'és àmplia: grans de collaret esfèrics, cilíndrics, amb estrangulació central, penjolls que imiten formes naturals (dents, petxines, insectes, fruits, fal·lus), penjolls ovals, vorejats per incisions o denticulats, de vegades, amb decoracions geomètriques en el seu centre, contorns retallats en forma de silueta animal, rodets o discos perforats, generalment decorats amb incisions radials i figures animals o humanes, fins i tot alguns penjolls representen dones de perfil en l'estilització habitual del Magdalenià.

Les sepultures paleolítiques no són molt nombroses, però hi ha excel·lents exemples en les quals els individus van ser enterrats amb adorns, especialment a França, Itàlia, el centre d'Europa i la plana russa.

El cap és la part del cos on es troben els adorns més elaborats que són portats indistintament per ambdós sexes i a diferents edats. Es tracta de petits elements perforats que de vegades es compten per centenars i que devien anar cosits en una caputxa, casc o bonet de pell o de cuir. Els materials emprats són petxines marines, peces dentàries i vèrtebres de peix, com passa en els enterraments de les coves

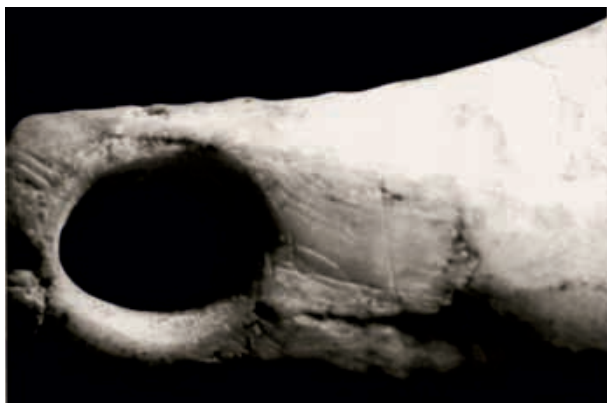

Fig. 3. Dent perforada. Cova del Parpalló (Gandia)

de Grimaldi, amb bonets confeccionats exclusivament amb *Nassae* o amb aqueixa petxina marina combinada amb vèrtebres de peix en algun cas o amb ullals atrofiats de cérvol en altres. A Ligúria, els adorns de caps de dones i d'adolescents tenen lleugeres diferències en la seua composició amb els dels homes, ja que les dents de cérvol n'estan absents (Taborin, 1974).

Altres adorns documentats a les tombes resulten més senzills: braçalets i collarets de petxines, dents, vèrtebres de peix o d'ivori, encara que excepcionalment es troben adorns més complexos de petxines o d'ivori cosits a la roba, com passa als jaciments de Sungir o Arene Candide, fins i tot en algun cas amb adorns als peus.

Dels materials emprats, només petxines i dents apareixen en totes les regions, mentre la resta té una distribució més restringida, com les vèrtebres de peix que solament es documenten en jaciments italians o l'ivori, poc freqüent en els jaciments occidentals.

Fig. 4. Venus de la caputxa. Brassenpouy (les Landes, França). Reproducció Musée Nationale des Antiquités. Saint-Germain-en-Laye (França). Font: Arxiu SIP.

Durant el Paleolític Superior final coexisteixen tombes femenines molt pobres i unes altres molt riques en adorns. A Cap Blanc (Dordonya), una dona va ser enterrada en una fossa en posició molt flexionada amb els ossos acolorits de roig i restes d'una gran foguera, sense cap mobiliari. No obstant això, a Saint-Germain-la-Rivière, prop de Bordeus, altra dona reposava sota un prototip de dolmen format per quatre lloses de calcària en vertical que en sustentaven altres dues. La construcció i l'interior de la cambra estaven pintats de roig i un foc havia estat encés sobre la llosa que contenia ossos d'animals, cranis, banyes de bisó i dues banyes de ren treballades. La dona duia com a adorns abundants petxines en el cap i a l'altura del colze 70 ullals de cérvol decorats i perforats, i l'aixovar funerari el formaven punyals, banya de cérvol, nombroses agulles d'os, un nucli i làmines de sílex retocades (Bosinski, 1990: 183).

L'estudi de les restes ornamentals associades a determinats enterraments infantils del Paleolític superior (Lagar Velho a Portugal, Les Enfants a Itàlia o La Madeleine a França) ha donat com a resultat que aqueixos objectes no van ser realitzats com a objectes funeraris expressament, sinó que van ser utilitzats en vida dels seus portadors (Vanhaeren i D'Errico, 2001). Aquests autors posen en relació els objectes d'adorn trobats als enterraments més amb la identificació de grup que no com a marcadors d'estatus dins del grup.

No obstant això, les restes estudiades per White (1993) procedents del jaciment aurinyacià de Sungir (Rússia), mostren unes mínimes diferències entre els tres cossos enterrats que duen aquest autor a explicar els objectes d'adorn com uns marcadors d'estatus dins del grup. Encara que en Sungir es van documentar fins a nou individus, només tres estaven ben conservats i van poder estudiar-se correctament. Els cossos presenten una majoria d'elements d'adorn comuns —grans de collaret i penjolls—, més abundants en els joves que en l'adult masculí, i un element diferenciador en cadascun d'ells: l'home adult és l'únic amb un penjoll d'esquist, el jove és l'únic que té grans de collar plans tabulars i escultures d'animals i la xica és l'única que no té dents d'animals. ¿Com s'interpreta això? L'autor, després d'analitzar exhaustivament cadascuna de les tombes, calcula el temps de treball necessari per a l'elaboració del total d'adorns que porta cada individu i així explica que els joves presenten més restes i per tant es van necessitar més hores de treball en la realització dels seus adorns. Basant-se en aquestes diferències entre els aixovars, infereix que el sistema social representat a Sungir era jeràrquic, en el qual la posició social s'atribuiria per dret de naixença més que no per adquisició al llarg de la vida.

Altres documents que permeten observar la posició dels adorns són les representacions artístiques. Encara que la figura humana no és el tema més desenvolupat en l'art paleolític, hi ha un bon nombre de representacions antropomorfes, algunes de les quals duen indicats adorns.

Fa uns 25.000 anys, a gran part d'Europa hi ha una producció massiva i homogènia d'estatuetes, entre les quals destaquen les denominades «venus», representacions femenines fetes amb iveri, os, banya o pedra i, en algun cas modelades amb argila (Delporte, 1982). Un bon nombre d'aquestes figuretes d'Europa central i la plana russa duen gravats alguns elements de vestuari i ornamentals en el cap, bandes o petits trets alineats que suggereixen una caputxa (Fig. 4), diadema o bonet. Més escasses són les representacions de bandes damunt dels pits (Fig. 5), en la cintura i pel dors, o de collarets i braçalets. A Kostenski els collarets es representen per punts alineats i algunes figures duen un braçalet en cada canell. L'ús de braçalets també ha estat indirectament documentat en l'art rupestre. Entre les impressions positives de mans que decoren les parets de la Cueva de la Garma, algunes mostren la impressió del canell adornat amb un o diversos braçalets (Taborin, 2004: 193).

Tanmateix, els caçadors de la fi del paleolític representaren les figures femenines de forma molt esquemàtica i sense detalls, denominades claviformes, que es redueixen al tronc molt estilitzat sense cap

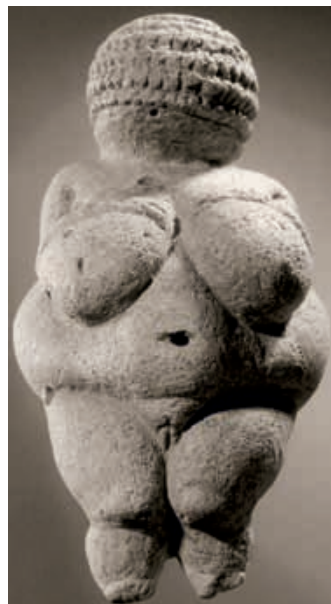

Fig. 5 Venus de Willendorf (Austria). Reproducció Musée Nationale des Antiquités Saint-Germain-en-Laye (França). Font: Arxiu SIP.

ni extremitats. Els adorns representats durant aquest període corresponen a uns pocs gravats sobre plaques de pedra o d'os que ens mostren alguns excel·lents exemples, com en les *femmes rampantes* d'una placa òssia d'Isturitz (Fig. 6) amb dues dones gravades que duen tres collarets i tres braçalets en un canell, la *femme du renne*, de Laugerie-Basse, amb sis braçalets o una dona de La Marxe amb tres braçalets.

Els elements d'adorn es podrien interpretar també per a aquests primers moments com a iguals per als dos sexes i per a tot el grup, sense que això representara una superioritat o una discriminació d'un sexe respecte a l'altre. Fixant l'atenció en determinats pobles actuals, com els *Massai*, observem com tant els homes com les dones s'adornen el cos amb collarets, tot i que la significació no és la mateixa.

Però és veritat que la comparació etnogràfica és només un acostament a un tipus de comportament que potser no té cap relació amb el de les societats caçadores- pescadores i recol·lectores del passat. Amb tot i això, és útil per a llevar-nos la bena occidental, industrial, capitalista, que reflecteix la nostra realitat a partir de la qual en moltes ocasions intentem entendre el passat. Si alguna cosa sembla ser clara recolzant-nos en els treballs etnogràfics, és que l'adorn és comunicació, informació pràctica sobre els personatges que el porten i per a qui puga observar-lo. Quin significat ha pogut tenir cada peça en cada moment al llarg de la

Fig. 6. "Dones rastreses". Placa d'os amb dues dones gravades de la Cova d'Isturitz (França). Modificat

Prehistòria és una cosa que s'escaparà a l'observador del present si no es poden descobrir les claus que el fan comprensible. Per això els enterraments són imprescindibles, perquè contenen objectes que s'associen a determinades persones d'una manera intencionada.

Els últims caçadors-recol·lectors

Les comunitats caçadores-recol·lectores de l'Holocè segueixen utilitzant en algunes zones adorns de cap, com les diademes de *Dentalium* del Natufià del Pròxim Orient de fa uns 11.000 anys, però en general aquestes desapareixen amb el desenvolupament de les cultures mesolítiques europees, en les quals es comprova una reducció de les matèries primeres i en la morfologia dels adorns, si bé en alguns grups s'incorporen altres suports nous, com ara l'ambre al Bàltic. Durant aquest període continua l'ús de petxines i dents, de vegades els únics elements presents, mentre les peces elaborades són escasses, de morfologia generalment senzilla, i obeeixen a modes regionals. Entre les dents d'animals, les més utilitzades continuen sent els ullals atrofiats de cérvol, i l'adorn de petxina està bàsicament compost per dues espècies.

A partir del Mesolític, els testimoniatges funeraris augmenten. Els enterraments són ara de dos tipus: individuals, generalment masculins, sobretot en cova, o agrupats en necròpolis en petxiners a l'aire lliure en els quals es documenten algunes desenes d'adults i xiquets d'ambdós sexes. En el cas dels enterraments en cova, el fet que quasi exclusivament siguin masculins i que no s'hi hagen documentat sepultures dobles, d'adult i xiquet, ha servit per a argumentar que serien utilitzats en el curs d'expedicions de caça

efectuades essencialment pels homes, mentre que les dones i els xiquets es quedarien en el campament a l'aire lliure (Rozoy, 1978:119). Contradiu aqueixa afirmació la troballa d'enterraments femenins en cova en els moments inicials de l'Epipaleolític que, com els masculins, tenen poc aixovar i no contenen adorns, com pot observar-se als jaciments peninsulars de Roc del Migdia (Vilanova de Sau, Barcelona), on una dona adulta va ser enterrada en un nínxol natural paral·lel a la paret de l'abric limitat per dues grans lloses, i una altra més petita situada verticalment en un extrem, associada a restes de fauna, útils lítics, ocre i un cudol tintat (Canal i Carbonell, 1989: 30), o la dona jove de la Cueva de Nerja (Màlaga), protegida per blocs de calcària, amb un fragment d'ocre prop del frontal i, aparentment, associada a llars.

A les necròpolis mesolítiques s'observa un tractament diferencial en funció del sexe i l'edat dels individus. Així ocorre per exemple en l'àrea del Bàltic, com mostra la necròpoli danesa de Vedbaek, amb 17 tombes que contenen 22 inhumats d'ambdós sexes i diferents edats, amb casos dobles o triples, com dues dones joves amb els seus fills acabats de nàixer i un possible grup familiar: home, dona i xiquet. En algunes tombes hi ha restes d'ocre i aixovars específics segons el gènere o l'edat de l'individu: banyes de cérvol en les dels individus ancians, ganivets de sílex en les de barons i adorns de petxina i de dents d'animals en les femenines.

En les necròpolis bretones de Teviec i Hoédic la disposició dels adorns és semblant en ambdós sexes i els més freqüents són els collarets i els braçalets. En Hoédic, els collarets o pectorals són l'adorn més utilitzat per les dones i en general (Taborin, 1974: 168). En ambdues necròpolis, tanmateix, la composició de l'adorn difereix en funció del gènere. Els homes s'adornen amb *Trivia europeae* i les dones amb *Littorina obtusata*, encara que cadascun duu també associat a la seua petxina alguns exemplars de la petxina de l'altre sexe (Taborin, 1974: 173). Sense tenir en compte la composició dels adorns, homes, dones i xiquets porten collarets i braçalets, sense que s'hi observen diferències en nombre o en quantitat, però en elements excepcionals com els adorns de cintura i els vestits decorats duts a l'altura dels malucs sembla que funcionen a un altre nivell. A Teviec i Hoédic solament una dona duu adorns de cintura, que són més freqüents al jaciment d'Arene Candide i, en general, sembla que hi ha una sensible disminució de l'adorn dels homes a mesura que l'edat augmenta.

Al petxiner portugués de Moita do Sebastião la posició de les petxines de *Neritina fluviatilis* en les dones inhumades indica l'existència de collarets, cinturons, adorns de pit, braçalets al voltant dels turmells, també duts pels menors, mentre que en els barons solament se n'observa l'últim (turmelleres) (Roche, 1972: 132). Altres diferències, les mostren dues inhumacions femenines, una amb un codolet de quarsita cilíndric prop del cap i una altra un trapezi sobre el pit. Ambdós sexes i un xiquet de dos anys es relacionen amb ocre i amb ofrenes alimentoses (mol·luscs). Dos homes i un bebé es relacionen amb foc.

En definitiva, tots els individus de les últimes cultures de caçadors-recol·lectors europeus porten adorns de diversos tipus. Les diferències s'hi estableixen en molts casos en el tipus de peces que formen els collarets, els braçalets i les turmelleres, la composició i proporció de les quals és diferent en funció del gènere, i fins i tot en la part del cos on es disposen, situació que es repeteix també en la pintura corporal, com es comprova al jaciment mesolític de Vlasac, a la ribera del Danubi, on la disposició de les pintures corporals en ocre diferencia sexualment els individus inhumats (Handsman, 2002: 339-340).

Els adorns neolítics

L'economia de producció va a l'ensens d'un augment en les manifestacions simbòliques, al qual no resulten aliens els adorns corporals. Aquests segueixen fabricant-se en materials dels quals s'aprofita la morfologia natural, les petxines de mol·lusc, les peces dentàries perforades i les vèrtebres de peix. Els grans de collar i els penjolls es confeccionen en formes i materials diversos, especialment els d'origen mineral (marbre, esquist, calcària, lignit, variscita, talc, etc.) en els quals es busquen determinats colors. Hi apareixen nous adorns, com ara els anells ossis (Fig. 7), alguns decorats o amb realç i els braçalets de pedra, petxina o os. En un moment avançat es desenvolupen les agulles d'os per al cabell amb els caps diferenciats que adopten diverses formes i els botons amb diversos tipus de perforació (simple, sobreelevada i, al final del període, en «V») (Pascual, 1986).

És remarcable la gran quantitat d'anells i de matrius per a la seua fabricació procedents de coves de les comarques centrals valencianes (Cova de l'Or i Cova de la Sarsa), unida a la seua àmplia distribu-

Fig. 7 A) Anells d'os i matrius per a la seua fabricació. Cova de l'Or (Beniarriés). B) Braçalet de marbre decorat. Cueva de Nerja (Màlaga).
Font: Arxiu SIP i J.LL. Pascual

ció confirma la importància d'aquests objectes en la vida quotidiana dels primers grups neolítics. L'escàs coneixement de les necròpolis d'aquest moment impedeix verificar si els anells eren portats per dones, per homes, o per ambdós. Sense que puga descartar-se'n en alguns casos una funció distinta, el seu ús com a anell sembla ser el més probable per a tot el conjunt d'anells, com mostra un enterrament de la Cueva de Chaves (Huesca), on un anell d'os es va trobar com a únic element d'aixovar «introduït en el dit anular d'un individu inhumat en una fossa en l'interior de la cova» (Rodanés, 1987:131). Les variacions del seu diàmetre ens indiquen que eren portats tant per adults com per xiquets.

Pel que fa als braçalets, la documentació existent permet suposar que se'n farien servir diversos alhora o de forma individual. Per a il·lustrar el primer supòsit es pot citar la figura antropomorfa trobada en el rebllit d'un pou de les mines de Gavà (Barcelona) en un context del Neolític Mitjà català a la segona meitat del IV mil·lenni aC (Bosch i Estrada, 1994). La denominada *Venus de Gavà* (Fig. 8) presenta en ambdós braços, a l'altura del canell, huit incisions farcides de pasta blanca que podrien representar bra-

çalets, a més de portar un collaret pectiniforme. L'absència a Catalunya de braçalets decorats amb incisions paral·leles com els que abunden en el neolític andalús, sembla indicar que es tracta de la representació de huit braçalets individuals en cada braç. Podrien representar braçalets de pecten que en ocasions s'han trobat en diverses quantitats en els braços d'inhumats, tant del Neolític Antic centreeuropeu com en el Neolític Mitjà del nord-est peninsular. En serveix d'exemple l'enterrament de Segudet (Andorra), on una dona portava al braç tres braçalets de pectuncle, a més de 560 grans de talc i esteatita al voltant dels cabells, i un recipient amb decoració incisa davant de la cara (Yañez *et al.*, 2002: 191).

Per a abordar la composició dels adorns a les comunitats productores, el seu emplaçament sobre el cos i la seua correspondència en funció de l'edat o el sexe de l'individu, disposem de l'ajuda de bastants contextos funeraris, figuretes antropomorfes i la pintura rupestre. S'han excavat nombroses necròpolis pertanyents al Neolític Antic centreeuropeu, algunes amb més d'un centenar d'inhumats, en les quals s'observen diferències de tracte en funció del sexe, i es comprova que les tombes riques de dones són notablement més rares que no les tombes riques masculines. Les anàlisis detallades del repartiment de mobiliari funerari en funció del sexe mostren diverses categories d'objectes associats exclusivament als homes: destral, fletxa, làmina de sílex, encenedor, banya perforada, ofrena alimentària, mandíbula de rabosa, ocre en pols, braçalet i valva de *Spondylus* amb mossa en V. Per contra, hi ha una sola categoria específicament femenina, la valva d'*Spondylus* amb doble perforació, i altres que apareixen amb més freqüència en les tombes de dones que en les d'homes, com els adorns de cap fabricats amb gasteròpodes menuts d'aigua dolça, grans de pedra verda, molí per a colorant i pinta d'os o de banya. En algunes necròpolis danubianes, els aixovars més rics es troben a les tombes d'homes d'una certa edat i, secundàriament, en algunes tombes de dona, per la qual cosa s'hi ha elaborat la imatge d'una societat on almenys una part dels homes de més edat ocuparien una posició economicosocial privilegiada. La desigualtat social afectaria així mateix les dones, si s'ha de jutjar per l'observat en comparar dues tombes femenines de la necròpoli de Mulhouse-Est, l'una amb una dona d'esquelet gràcil acompanyada d'un ric aixovar i l'altra amb un aixovar molt pobre i amb un esquelet que duu les empremtes d'una vida de dura labor (Jeunesse, 1978).

A Europa occidental, es coneixen escassos enterraments corresponents al Neolític Antic, al contrari del que ocorre en moments posteriors, en què són relativament abundants, destacant-hi les necròpolis del Neolític Mitjà català, on s'observen certes diferències en la distribució de l'utillatge lític, un fet que suggereix determinada divisió del treball en funció de les activitats que reflecteix l'instrumental dipositat a les tombes. Els útils relacionats amb el descarnat, les puntes de projectil i els instruments polimentats

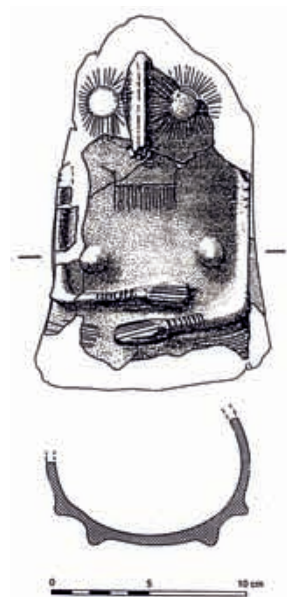

Fig. 8. Venus de Gavà (Barcelona). Font: J. Bosch i A. Estrada, 1994.

s'associen majoritàriament als homes, mentre que els útils destinats al treball de la pell i al tall de plantes llenyoses s'associen amb les dones. L'adorn entre els adults només es documenta ocasionalment, i es relacionen els adorns de cal·laïta amb ambdós sexes i els grans d'altres materials solament amb les dones. Els enterraments infantils són els que contenen més en quantitat i freqüència els adorns de cal·laïta, en ocasions associats a útils lítics i altres adorns elaborats sobre os, petxines i pedra (Gibasa, 2003: 248). Segons aquest investigador, aqueixa especial relació entre els adorns de grans i individus infantils podria estar mostrant costums com el que es documenta en algunes comunitats àrabs actuals, on els xiquets i les xiquetes duen collarets i polseres de grans i, quan arriben a adults, els homes deixen de dur-los però les dones segueixen usant-los.

D'altra banda, l'ús de la plàstica és freqüent entre les primeres cultures productores del sud-est d'Europa. Es coneixen milers de petites figuretes fetes d'argila, marbre, os, coure i or, procedents de centenars de jaciments del Neolític i Calcolític. Hi ha un domini de figures femenines en les quals s'observa una notable varietat morfològica, tant en la seua posició i actitud, com en la seua decoració i atributs s'hi observen alguns cànons quant a la posició, forma i decoració en cada cultura regional o en les diferents etapes. En alguns grups s'observa la intensificació de la decoració corporal, en uns altres assimilen formes animals. A partir del Neolític final s'introdueixen les figures masculines, amb actituds diferents a les imatges femenines. Les figuretes femenines del V i IV mil·lenni freqüentment presenten motius decoratius que expressen el vestuari i els ornaments: cinturons de maluc, vestits llargs i cenyits o falde ajustades en els femenins, calçat, pentinats o lligadures. Hi ha adorns com els collarets de grans que són exclusius de les figures femenines, mentre que els penjolls i els braçalets apareixen en ocasions tant en les figures femenines com en les masculines (Gimbutas, 1991: 53).

Contràriament, en les representacions antropomorfes de l'art llevantí, són les figures masculines les que més adorns porten, tant de cap com corporals. Les figures masculines, representades generalment com arquers, llueixen nombrosos detalls d'ornat i vestimenta: calçons o pantalons, cintes als braços i la cintura, lligadures de plomes, capells piriformes, diademes, orelles, banyes al cap, estoigs fàl·lics, braçalets al canell o a l'avantbraç. Pel contrari, la presència d'adorns corporals escasseja en les figures femenines llevantines, que generalment es representen amb natges prominents i tòrax nu indicant pits, braços amb cintes i vestides amb falde de diversos tipus, freqüentment llargues i acampanades. En les dones, els adorns es redueixen a plomes o diademes al cap i cintes als braços i a la cintura, i fins i tot hi ha diferències en la seua quantitat. Mentre que les dones solament duen lligadures d'una o de tres plomes, els homes duen lligadures més variades, amb una, dues, tres, quatre o més plomes, i a més són més exclusives d'ells les lligadures complexes (Galiana, 1985).

En una fase avançada del Neolític de gran part d'Europa occidental es produeix un canvi en les pràctiques funeràries que perdurarà fins al final del Calcolític. S'hi generalitza l'enterrament col·lectiu en coves naturals o en construccions megalítiques, fet que impossibilita la individualització dels adorns i dels aixovars. No obstant això, per a alguns materials s'ha especulat amb una relació directa amb algun sexe, com les consideracions que fa el pare J. Belda respecte a determinats objectes de la necròpolis de la

Cova de la Barcella, que els interpreta com a «símbols funeraris els sexes dels quals manifesten al·ludir» i dedueix que els ídols plans amb escotadures representaven ídols femenins i els penjolls acanalats fal·lus o símbols masculins (Belda, 1931: 46).

En altres zones on sí que és possible individualitzar els aixovars i les ofrenes funeràries, durant els mil·lennis IV i III abans de la nostra era, en diverses cultures del Neolític final i sobretot calcolítiques, s'observa una creixent polarització entre els atributs masculins i els femenins. Els aixovars de les tombes ens assenyalen determinats atributs per gènere. Hi ha elements que apareixen quasi amb exclusivitat associats als homes com ara punyals, puntes de fletxa i braçalets d'arquer, cosa que s'ha interpretat com l'equipament d'un guerrer o d'un caçador, mentre que els adorns semblen acompanyar més les dones. Aquesta mateixa divisió s'observa també en les estàtues-menhir del Mediterrani occidental. En les femenines es ressalten els pits i ocasionalment es detallen collarets, mentre que les masculines duen representades armes.

L'Edat del Bronze

A partir del II mil·lenni, la diferenciació d'atributs en funció del gènere es consolida, alhora que els elements d'adorn personal metàl·lics, escassos durant el Calcolític, augmenten considerablement i es diversifiquen. Un bon exemple d'això el constitueix la Cultura de l'Argar, on els adorns de coure, plata i or són freqüents: braçalets, arracades, anells i diademes. Els collarets continuen confeccionant-se amb grans i penjolls de materials molt variats: de procedència marina (petxines i vèrtebres de peix), minerals, de procedència animal (ullals de senglar, dents, ossos, becs d'au), vegetal (fusta, ossos de fruita) i argila i pasta vítria (Lull, 1983: 210).

En els enterraments argàrics, la composició i la freqüència dels adorns varia notablement. Els braçalets de coure i de plata s'associen indistintament a ambdós sexes, igual que s'esdevé amb els anells, fins i tot entre ells són lleugerament més freqüents els de coure en els masculins i els de plata en els femenins, les arracades de coure o plata són bastant més freqüents en els enterraments femenins, les diademes de plata són específicament femenines, i la presència de collars a les tombes on s'ha pogut determinar el sexe s'associa en un 78% dels casos a dones (Lull, 1983:203-210).

Altres diferències de tractament en funció del gènere al llarg del Bronze Antic, les trobem a les necròpolis centreuropees, on tenen lloc pràctiques funeràries específiques, el «mode bipolar de col·locació diferenciat per sexe» o la col·locació dels homes en una posició i la de les dones en l'oposada. S'hi dona la circumstància que en algunes necròpolis d'aqueixa zona els primers excavadors no feren determinacions biològiques de sexe, i en compte d'això utilitzaren la presència d'adorns en el primer grup i d'armes en el segon per a interpretar-los com a femenins o masculins respectivament. Les excavacions més recents, amb identificació de sexe, ho han confirmat. En aqueixa zona es coneixen nombrosos exemples de diferenciació sexual dels ritus funeraris. A la necròpoli de Singen (Constança) les dones, amb el cap vers el sud, sempre tenen una o més agulles, torques o braçalets i més excepcionalment espirals i altres adorns, mentre que en els homes, que miren cap al nord, els punyals apareixen en sis de les huit tom-

bes masculines, i és l'única troballa relacionada amb aquest gènere. Però malgrat el tret de regularitat, hi ha molts aspectes discrepants: forma de la tomba masculina amb aixovars femenins o tombes femenines amb punyals. L'autor obri la possibilitat que aquest tractament diferencial es dega a les característiques socials que pogueren tenir determinats individus. Però en qualsevol cas no deixen de ser especulacions. A Tesetice-Vinohrdy (Moràvia) s'excavaren 20 tombes intactes. Les tombes masculines eren bastant pobres excepte en recipients ceràmics, mentre que les femenines i les infantils contenien un nombre important d'objectes. Harding ha relacionat això amb la pràctica de l'exhibició de la riquesa masculina o familiar per mitjà de les dones i els xiquets (Harding, 2003: 89-92), però no dóna cap clau per a sostenir aquesta argumentació.

A la Península Ibèrica, Peñalosa (Jaén) és un poblat de la perifèria argàrica destinat a la producció metal·lúrgica i la canalització d'aquesta cap als centres jeràrquics. Aquest jaciment mostra la dificultat de l'adscripció de tipus (edat, sexe i classe) sense identificació antropològica prèvia. Algunes de les tombes de dona i d'individus infantils no hi presenten un aixovar important, però en altres no passa el mateix. Un element que abona la divisió en classes del poblat i la pèrdua de significat relatiu de la divisió sexual és la presència d'un aret d'or al costat d'una dona adulta amb un xiquet en una tomba situada en una posició significativa, al costat de l'àrea més fortificada. Una altra dona adulta enterrada en la mateixa habitació que alguns xiquets menors de dos anys s'associava amb un important aixovar ceràmic i un punyal de tres rebles. La inusual presència d'aquesta arma en un soterrament femení ha estat explicada argumentant que hi ha la «possibilitat que el membre masculí de la família desapareguera en qualsevol expedició o fóra impossible recuperar el seu cadàver per qualsevol altra circumstància o que per mitjà de la mare el nivell "guerrer" assignat a aquesta família es mantinguera per als seus fills supervivents, i s'impedira així la caiguda més radical, i en la servitud més extrema de la família», en el context d'una societat on s'observa una classificació tripolar en nobles, guerrers-camperols i serfs (Contreras *et al.*, 2000: 308-309).

Consideracions finals

Com hem vist al llarg d'aquestes pàgines, adornar-se el cos d'una o altra manera ha estat una constant durant tota la Prehistòria. Petxines, ossos, ocre i molts altres elements van servir per a aqueixa funció en homes i dones.

Per mitjà d'aquest estudi ha estat possible comprovar com només una anàlisi detallada de les restes humanes en contextos funeraris pot donar llum a la interpretació dels objectes d'adorn. S'ha de fugir de les generalitzacions tendencioses que donen als homes armes de guerrers, guerrers que es volen presumir més importants i per tant deixen les dones en un paper secundari.

L'anàlisi dels primers adorns mostra com les societats que els van fer servir reflecteixen una diferenciació social nul·la i collarets, cinturons o capells es documenten de manera semblant en homes, dones i individus infantils. Alguns estudis exhaustius permeten aventurar que aquests objectes van actuar com a marcadors d'identitat grupal, però sense el detall d'aquestes anàlisis, les interpretacions no passaran de ser conjectures.

En definitiva, cal indicar que a més del paper estètic, un bon nombre d'ells van poder tenir una funció simbòlica afegida, com pot observar-se en abundants exemples etnogràfics. No obstant això, no és possible anar més allà en la interpretació dels adorns de les comunitats prehistòriques. Dones i homes han utilitzat aquests elements per a relacionar-se i comunicar-se des de la Prehistòria, tot i que encara no som capaços d'interpretar el contingut dels missatges de què sens dubte eren portadors.

Bibliografia

- BARGE, H. (1982): *Les parures du néolithique ancien au debut de l'age des metaux en Languedoc*. LAPMO, CNRS, Paris.
- BELDA, J. (1931): «Excavaciones en el Monte de la Barsella término de Torremanzanas (Alicante). Memoria de las excavaciones de 1929». *Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 112, Madrid.
- BOSCH, J. i ESTRADA, A. (1994): «La venus de Gavà (Barcelona). Una aportación fundamental para el estudio de la religión neolítica del suroeste europeo». *Trabajos de Prehistoria* 51, núm. 2, Madrid, 149-158.
- BOSINSKI, G. (1990): *Homo sapiens. L'histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40000-10000 avant J.C.)*. Errance
- CONTRERAS, F.; SÁNCHEZ, M. i NOCETE, F. (dir.) (2000): *Proyecto Peñalosa. Análisis histórico de las comunidades de la Edad del Bronce del piedemonte meridional de Sierra Morena y depresión Linares-Bailén*.
- DELPORTE, H. (1982): *La imagen de la mujer en el arte prehistórico*. Istmo.
- D'ERRICO, F.; VANHAEREN, M. (2002): «Criteria for identifying red deer (*Cervus elaphus*) age and sex from their canines. Application to the study of upper palaeolithic and mesolithic ornaments». En: *Journal of Archaeological Science*, 29, pàgs. 211-232.
- ELIADE, M. (1952): *Imágenes et símbolos*. Gallimard, 1980.
- GALIANA, M. F. (1985): «Contribución al arte rupestre levantino: análisis etnográfico de las figuras antropomorfas». *Lucentum*, IV, Alacant. 55-87.
- GIBASA, J. F. (2003): *Comunidades Neolíticas del Noreste de la Península Ibérica. Una aproximación socio-económica a partir de la función de los útiles líticos*. BAR International Series 1140. Oxford.
- GIMBUTAS, M. (1991): *Diosas y dioses de la vieja Europa 7000-3500 a.C. Mitos, leyendas e imaginaria*. Istmo.
- HANDSMAN, R. G., (2002): «Whose art was found at Lepenski Vir? Gender relations and power in archaeology». En Gero, J. M., Conkey, M. W. (eds.). *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, Blackwell Publishing, Oxford.
- HARDING, A. F. (2003): *Sociedades europeas en la Edad del Bronce*. Ariel Prehistoria.
- JEUNESSE, CH. (1997): *Pratiques funéraires au Néolithique Ancien. Sepultures et necropolis danubiennes 5500-4000 av. J.-C.* Errance.
- LLULL, V. (1983): *La «cultura de El Argar». (Un modelo para el estudio de las formaciones económico-sociales en la prehistoria)*. Akal, Madrid.
- PASCUAL BENITO J. LL. (1998): *Utilitaje óseo, adornos e ídolos neolíticos valencianos*. Trabajos Varios, 95. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputació de València.
- ROZOY, J. G. (1978): *Les Derniers Chasseurs*. tom 3. *Bulletin de la Société Archeologique Champenoise*. Charleville.
- SOLER MAYOR, B. (2001): «Adomament, imatge i comunicació». En: *De Neandertals a Cromanyons. L'inici del poblament humà a les terres valencianes*. V. Villaverde, ed., Universitat de València, pàgs. 367-376.
- SOLER MAYOR, B. (2001): «Tècniques de perforació per a la fabricació de penjolls». En: *De Neandertals a Cromanyons. L'inici del poblament humà a les terres valencianes*. V. Villaverde, ed., Universitat de València, pàgs. 383-386.
- STRATHERN, A. (1981): «Introduction». *Man as art*. M. Kirk, ed., Viking.
- TABORIN, Y. (1974): «La Parure en coquillage de l'Épipaléolithique au Bronze Ancien en France». *Gallie Préhistoire*, 17-1, Paris, 101-417.
- TABORIN, Y. (1993): *La parure en coquillage au Paléolithique*. XXIX Supplément Gallia Préhistoire. CNRS.
- TABORIN, Y. (2004): *Langage sans parole. La parure aux temps préhistoriques*. La Maison des Roches.
- VANHAEREN, M.; D'ERRICO, F. (2001): «La parure de l'enfant de La Madeleine (fouilles Peyrony). Un nouveau regard sur l'enfance au paléolithique supérieur». En: *Paleo*, 1, pàgs. 201-240.
- VANHAEREN, M.; D'ERRICO, F. (2001): «The body ornaments associated with the burial». En: *Portrait of the Artist as a child. The graevetian human skeleton from the Abrigo de Lagar Velho and its archaeological context*. J. Zilhão, E. Trinkaus, eds. *Trabalhos de Arqueologia* 20. Instituto Português de Arqueologia. Ministerio da Cultura.

- WHITE, R. (1993): «Technological and social dimensions of "Aurignacian-Age" body ornaments across europe». En: *Before Lascaux: The complex record of early upper paleolithic*, H. Knecht, A. Pike-Tay and R. White eds. Boca Raton, CRC Press, pàgs. 277-299.
- WHITE, R. (1999): «Intégrer la complexité sociales et opérationnelle: la construction matérielle de l'identité sociaux à Sungir». En: *Préhistoire d'os. Recueil d'études sur l'industrie osseuse préhistorique offert à H. Camps-Faber*. Aix-en-Provence. Publicacions de la Universitat de Provença, pàgs. 319-331.
- YAÑEZ, C.; MALGOSA, A.; BURJACHS, F.; DÍAZ, N.; GARCÍA, C.; ISIDRO, A.; JUAN, J. i MATAMALA, J. (2002): «El món funerari al final del V mil·lenni a Andorra: la tomba de Segudet (Ordino)». *Cypselà*, 14. 175-194.

DONES, HOMES I AIXOVARIS FUNERARIS

M. ENCARNA SANAHUJA YLL
Universitat Autònoma de Barcelona

Ja he assenyalat en distintes ocasions (Sanahuja Yll, 1997 i 2002) que sexuar el passat no sols implica conèixer les activitats efectuades per les dones en els diferents contextos prehistòrics, sinó també les dels homes, ja que tampoc han estat atribuïdes amb fiabilitat. Es tracta, en conseqüència, del fet que podem conèixer com vivien dones i homes, és a dir, com es repartien el treball, quin lloc ocupaven en l'àmbit domèstic i fora d'ell, com i qui cuidaven i atenien els altres, si sempre han existit relacions violentes entre sexes o entre col·lectius, si el treball estava sotmés a explotació i en quina mesura aquesta afectava dones, joves i xiquets/es, quin simbòlic transmetien les seues imatges quan n'hi havia. Només així es disposarà d'eines per a aconseguir la desaparició de les falses interpretacions del passat basades en estereotips del present i tan arrelades en l'actualitat.

Si partim del fet que la sexuació no resulta difícil, ja que suposem que des dels inicis les dones sempre es van ocupar del manteniment dels cossos i de la majoria d'objectes relacionats amb la vida quotidiana, tal com ha ocorregut al llarg de la Història i continua succeint generalment, convindrem que, en tots els contextos prehistòrics, aquelles activitats relatives a les pràctiques d'atenció i socialització dels cossos i les referents al seu sosteniment i al manteniment dels objectes d'ús quotidià han d'adjudicar-se a les dones (Sanahuja Yll, 2002).

Tanmateix, si aquesta estratègia argumental es desconsidera davant de l'oportunitat d'esperar situacions alternatives al present, és necessari sexuar el passat prehistòric i l'arqueologia només disposa de cadàvers i d'objectes, encara que darrere de cada cadàver va haver-hi un home o una dona de diferent edat, una o un agent social que també va manipular els objectes que recuperem en les excavacions. Però els objectes, de moment, no poden sexuar-se, a menys que no estiguen vinculats a un cadàver, el sexe del qual també ha de ser esbrinat.

Per a sexuar el passat es poden emprar dues vies fonamentals: l'estudi de les restes antropològiques i el dels referents simbòlics (aixovars funeraris i representacions figuratives d'homes i dones). En el cas dels assentaments, la situació resulta més problemàtica, encara que sempre és possible plas-

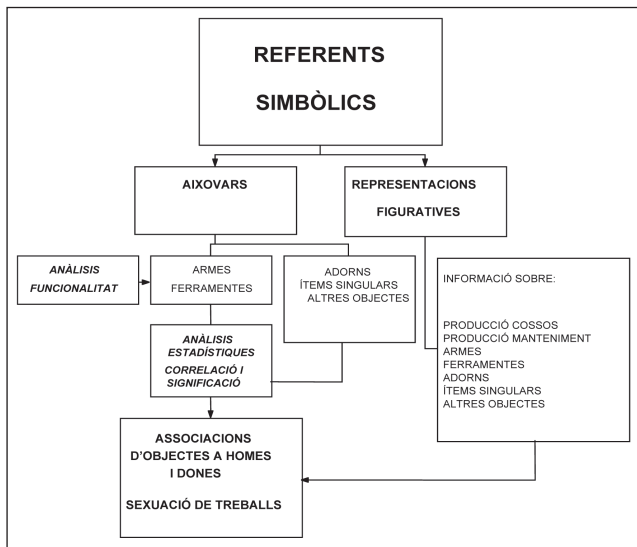
mar les diferents activitats que es van efectuar en els diversos llocs socials a partir de la transivitat dels objectes materials implicats en els diferents processos de treball i la utilització dels recursos instrumentals necessaris per a tal fi.

Els aixovars funeraris

Des del paleolític superior disposem d'ofrenes funeràries associades als cadàvers inhumats. No obstant això, a pesar de la gran quantitat d'estudis realitzats pel que es denomina «Arqueologia de la Mort», els treballs vinculats a les relacions entre els sexes, llevat de poques excepcions (Cohen and Bennett, 1998; McCafferty McCafferty, 1994; Wilson, 1997; Rautman, 2000; Arnold i Wicker, 2001), han rebut

poca atenció i moltes vegades s'ha sexuat a partir dels aixovars i no dels cadàvers, amb una cabriola que fa retrocedir els estereotips actuals al passat i alhora els considera precedents del present.

L'escassetat d'estudis osteològics per a la determinació sexual dels esquelets donava llicència per a recórrer a assignacions actualistes com a única forma de suplir aquesta fretura. La típica i sovint fal·laç associació entre armes/homes i adorns/dones il·lustra aquest procedir, en assignar el sexe a un cadàver a partir de l'aixovar funerari i no a la inversa. I dic fal·laç perquè, en algu-

nes ocasions, certes dones han estat guerreres i s'ha pogut observar també l'associació d'adorns, com ara arracades, collars o braçalets, als barons.

Una vegada sexuats els cadàvers, els referents simbòlics de les necròpolis (tipus i ubicació de les tombes i sobretot els aixovars funeraris) constitueixen una gran ajuda, no sols quant a la diferenciació de la riquesa i del treball invertit respecte als contenidors i els objectes funeraris, sinó també quant a la sexuació. No disposant de fonts escrites, únicament els aixovars associats de manera significativa a les dones i als homes soterrades/ts ens poden ajudar, de manera indirecta, a sexuar els treballs, així com a indagar quin tipus d'adorns, armes, ferramentes o altres objectes es vinculaven a homes o dones.

L'objectiu, doncs, és establir associacions recurrents i significatives d'objectes que tinguen un ús específic, a fi de buscar el correlat entre el significat simbòlic de la presència en la tomba dels dits

objectes i el sexe dels individus. Això implica partir del pressupòsit que els objectes associats a homes i dones han estat utilitzats per aquests/es abans de la seua mort i, al mateix temps, resulta necessari efectuar anàlisis de correlació entre categories d'aixovars i sexe i, posteriorment, anàlisis de significació estadística de les associacions de categories obtingudes.

La funció dels objectes

Ara bé, per a classificar un objecte com una ferramenta, una arma o un adorn, es tendeix a utilitzar assumpcions apriorístiques o paral·lels etnogràfics i rarament es fan verificacions empíriques. No basta de comparar morfològicament els objectes antics amb els utilitzats en altres moments històrics o els actuals i d'aquí inferir una funció concreta. Aquest tipus d'analogies, que permeten afirmar que un estri és una serra, un ganivet, un martell o un gratador, poden dur-nos a engany. La similitud morfològica no és suficient, i resulta imprescindible l'estudi de les empremtes d'ús detectades en els artefactes antics per a definir-ne la funció d'una manera precisa.

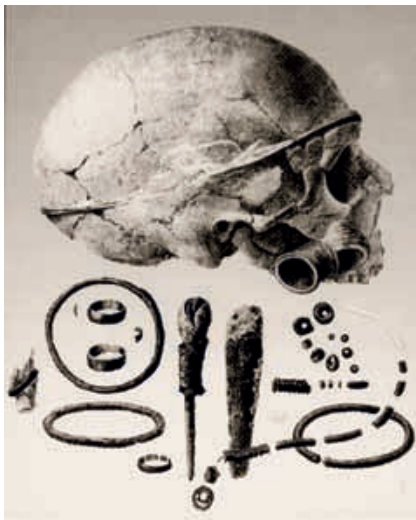
En l'actualitat, l'anàlisi funcional s'ha convertit en una metodologia fermament establerta en la investigació arqueològica, especialment en l'estudi d'empremtes d'ús en artefactes lítics tallats, encara que, tal com va indicar Semenov (1981), el seu objectiu últim és la identificació de qualsevol activitat econòmica realitzada per comunitats prehistòriques. No obstant això, l'ampliació de l'anàlisi funcional a altres materials, com ara les ferramentes i adorns macrolítics, els recipients ceràmics, els objectes d'os i de metall o les restes paleoantropològiques, resulta encara molt escassa, a pesar que les «empremtes» de producció i d'ús permeten comprendre'n millor les condicions tècniques i les seues implicacions econòmiques i socials. Pel que fa a la investigació dels objectes de metall, única manera, de moment, de poder distingir amb més seguretat si un artefacte va ser usat sistemàticament com una ferramenta, s'hi sol utilitzar criteris de comparació amb objectes actuals o usats per grups residuals contemporanis o d'èpoques històriques passades i en molt poques ocasions s'hi fan verificacions empíriques (Kristiansen, 1984; Kienlin i Ottaway, 1998). A més, tal com assenyalen Clemente *et alii* (2002) en el cas dels objectes de metall, la possibilitat de refosa els converteix en un artefacte extremament escàs en els contextos d'hàbitat, fet que ha ajudat a emfasitzar-ne el caràcter votiu i funerari i a considerar-los, moltes vegades, un ítem de «prestigi» i/o bèl·lic més que no una eina de treball.

Únicament els resultats dels objectes analitzats des d'una perspectiva funcional, compaginats amb la informació osteològica, poden ser indicadors del sexe i/o l'edat d'individus que efectuaven iguals o diferents treballs, portaven armes, lluien tipus d'adorns específics o estaven associats a objectes concrets, sempre que en les necròpolis els cadàvers de dones i homes es troben associats significativament a aquests objectes en funció del sexe i de l'edat.

Sexuació dels treballs

Si en una necròpolis trobem eines a les quals s'ha atribuït una funció econòmica precisa i aquestes s'associen de manera significativa amb adults/es, joves o xiquetes/ts, podrem vincular els treballs a les

categories de sexe i d'edat. Per exemple, Gibaja (2002a) va estudiar la funció dels instruments lítics trobats en la necròpolis del Neolític Antic postcardial de Sant Pau del Camp (barri del Raval, Barcelona) i en les del Neolític Mitjà de la Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès, Barcelona) i Camí de Can Grau (la Roca del Vallès, Barcelona), totes elles pertanyents a la denominada *Cultura dels sepulcres de Fossa* catalans, que està englobada en un arc cronològic de mitjan V mil·lenni cal ANE a darreries del IV cal ANE. L'esmentat investigador arriba a la conclusió que, en les tres necròpolis, un dels objectes més estretament relacionat amb els homes són les puntes de projectil i els microlits, per la seua absència generalitzada en les tombes femenines. D'altra banda, les peces utilitzades sobre pell tendeixen a estar vinculades a les dones, i les emprades per a descarnar o treballar fusta amb els barons. Pel que

Aixovar femení de la categoria 1 amb punxó de bronze i mànec de plata procedent de Gatas (Turre, Almeria).

fa al tall de cereals, els resultats de les tres necròpolis varien. A Sant Pau, s'associen amb els homes; al Camí de Can Grau, amb les dones, i en la Bòbila Madurell amb tots dos sexes. En els soterraments infantils (que no han estat sexuals) hi ha presents ferramentes emprades en el tall de les plantes i, de vegades, projectils o peces usades sobre pell, la qual cosa du Gibaja a suggerir que tals instruments han de vincular-se a xiquetes o xiquets, ja que el seu aixovar és idèntic al que presentaven dones i homes adultes/ts (recordem que el sexe dels infantils no pot precisar-se a partir d'estudis osteològics, si no és que s'hi disposa de mostres d'ADN). Amb totes aquestes dades, Gibaja considera l'existència d'una divisió del treball en funció del sexe i de l'edat, divisió de què tant es parla però que quasi mai no es demostra perquè es dóna per feta.

Un altre exemple el podem trobar en el grup argàric, que ocupa les províncies d'Almeria, Múrcia, gran part de Granada, Jaén i Alacant. Es classifica dins de l'Edat del Bronze peninsular (2250 a 1550 cal ANE) i es caracteritza per l'existència de classes socials i Estat, un urbanisme complex, un desenvolupament considerable de la metal·lúrgia del coure i la presència de soterraments, generalment individuals, en urnes ceràmiques, cistes de pedra, fosses o covetes, sempre davall o entre les cases i acompanyats d'un aixovar funerari format per armes, ferramentes i adorns que varien segons la categoria social a què es pertany (sexe, classe i edat).

Els punxons de bronze, apareguts al llarg de tota la diacronia del món argàric, estan vinculats sistemàticament a les dones (Castro *et alii*, 1993-94: 99-101). El punxó constitueix un element comú femení que traspasa diferents categories socials. Per damunt de les dissimetries de riquesa femenina, el punxó és una ferramenta que comparteix bona part del col·lectiu femení argàric, probablement una

eina de treball vinculada a la producció de teixits, la qual cosa hauria de ser corroborada mitjançant anàlisi de funcionalitat. En moltes societats, el teixit i els tèxtils van adquirir una gran importància i van resultar peces fonamentals de l'economia i de les relacions socials, per servir com a productes d'intercanvi o indicadors de categories socials, ja foren de sexe, d'edat o de riquesa (Wright, 1996). No obstant això, no s'ha aprofundit massa en aquesta qüestió, probablement perquè l'androcentrisme de la nostra disciplina també ha jerarquitzat les tecnologies desenvolupades i el teixit hi ha ocupat una de les darreres baules.

Sobre la violència. Armes o ferramentes?

En Prehistòria, els instruments bèl·lics han estat associats quasi sempre al sector masculí, a pesar de no conèixer-se el sexe dels individus a qui estaven vinculats. Probablement, moltes vegades, van ser els homes els qui els van manejar, però cal disposar de proves més sòlides, ja que en algunes ocasions no va ser així. Insistesc en aquesta qüestió perquè pareix existir una contradicció entre la capacitat de donar vida i l'eliminació d'aquesta. La característica exclusivament femenina de donar vida, de ser dos, podria explicar, en part, la dissociació entre les dones i les armes i la seua capacitat mediadora, encara que això no haja d'implicar que cap dona va ser bel·licista, perquè l'esmentada capacitat de ser dos, de «disposició a la relació, d'obertura a allò altre de si, és assenyalada pel cos femení, encara que no determina res, atés que una dona és lliure d'ignorar aquesta característica» (Rivera, 2003).

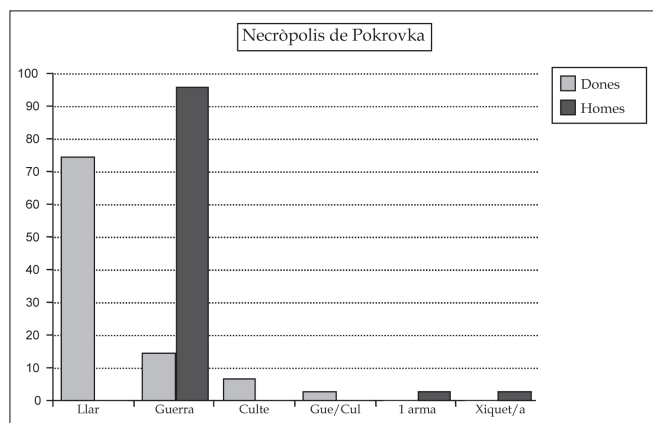
Per exemple, entre els grups nòmades pastors de les estepes euroasiàtiques (Davis-Kimball, 1997; Davis-Kimball i Yablonky, 1995; Davis-Kimball, Bashilov i Yablonky 1995; Davis-Kimball i Behan, 2002), que s'estenen per Moldòvia, el sud d'Ucraïna, el nord de la Mar Negra, el sud i l'est del Mar d'Aral, el Kazakhstan, el sud de Sibèria, l'oest de Mongòlia i l'oest de Xina, algunes dones van ser guerreres. Els vestigis arqueològics més representatius d'aquesta àmplia àrea són els cementeris kurgans (*kurgan* = 'túmulo de terra'). El nomadisme pastoral d'aquests grups, caracteritzat per conduir cada any els animals domèstics a les mateixes terres de pastura, va ser possible gràcies a la domesticació del cavall. Les tribus tornaven cada estiu als mateixos pastius i és precisament allí on construïen monticles per a soterrar els/les seus/es morts/es. Les necròpolis més grans estan localitzades a les valls dels rius Dnièster i Dnièper, així com en els deltes de l'Amu Dària, del Sir Dària i del Don.

Al Kazakhstan, els excel·lents pastos de les muntanyes Tien Shan i Altai van contribuir a l'èxit del nomadisme. Identificats per restes arqueològiques, i també per fonts escrites antigues i contemporànies, els grups esmentats es coneixen com Saka, Sauromacis i Samartians i es daten a la segona meitat del Ier mil·lenni ANE.

En les excavacions de la necròpolis de Pokrovka (500 ANE-200 DNE), al sud dels Urals, al Kazakhstan, es van trobar 150 soterraments distribuïts en cinc cementeris. Els esquelets van ser sexuats, i també se'ls va atribuir l'edat. Els aixovars funeraris van ser associats a homes i dones i a grups d'edat mitjançant anàlisis de correlació i significació. A partir d'això, els individus van ser dividits en tres categories socials:

- 1.- Homes i dones de la llar: gran quantitat de grans de collar i d'arracades en espiral.
- 2.- Sacerdots o sacerdotesses: pedres gravades, altars de ceràmica, petxines de mar fossilitzades, culleres d'os decorades, pigments minerals de diversos colors, espills de bronze i objectes amb representacions d'animals.
- 3.- Guerrers o guerreress: puntes de fletxa, espases, dagues, buiracs i amulets.

El 94% dels homes pertanyien a la categoria de guerrers. En els períodes més antics, els soterraments masculins podien estar associats a puntes de fletxa, en general de bronze, entre una i quaranta. En els soterraments més recents, el nombre de fletxes *per capita*, en aquest cas de ferro, oscil·lava entre una i cinquanta. Alguns homes també posseïen una única espasa i/o una daga de ferro. Aquells barons que només es vinculaven a un artefacte bèl·lic o no estaven relacionats amb cap, constituïen el 3%, el mateix percentatge que el d'homes soterrats amb una criatura (cal destacar que no hi ha dones inhumades amb xiquets/es).

Necròpolis de Pokrovka: categories socials.

Quant a les dones, el 75% estan classificades en la categoria de dones de la llar, el 7% com a sacerdotesses i el 15% com a guerreress, amb la mateixa quantitat i el mateix tipus d'armament que els homes (espases i dagues de ferro, fletxes de bronze i de ferro i buiracs) i amulets. Una dona presentava, a més a més, una punta de fletxa clavada en la caixa toràcica, testimoni d'una mort violenta en el combat. No obstant això, en alguns casos (3%), les dones guerreress estan associades també a objectes de culte, la qual cosa pareix indicar la presència d'una quarta categoria formada per sacerdotess-guerreress.

Davis-Kimball insisteix en el fet que, entre aquests grups nòmades, els papers sexuals van haver de ser més fluids i que un bon nombre de dones van pertànyer a una elit militar i religiosa d'alt poder social.

Per a diferenciar la funció d'arma o instrument de treball hauríem de definir, en primer lloc, què és una arma, ja que sempre s'ha acudit a comparacions etnogràfiques o actualistes per a la seua classificació, i sobretot perquè les interpretacions socials que poden inferir-se'n, en el cas de classificar un artefacte com a arma o com a ferramenta, disten molt de ser semblants.

Si definim una arma com un instrument destinat exclusivament a l'atac o la defensa, certes ferramentes que poden tenir una altra funció productiva, com ara les destrals o els ganivets, no tenen per

què ser considerades armes automàticament. Soriano (2004:147-152) distingeix entre armes i artefactes emprats com a armes. Defineix les armes com a objectes realitzats amb la finalitat principal d'agredir un altre individu, la qual cosa indica l'existència d'enfrontaments prou sistemàtics com per a produir peces amb l'única funció de causar dany. Els artefactes emprats com a armes no són més que objectes amb diverses funcions, una de les quals pot ser la d'agredir. Al mateix temps, Soriano utilitza tres variables, que han de donar-se alhora i en la mateixa àrea geogràfica estudiada, per a afirmar l'existència de conflictes armats: armes, estructures defensives i presència de morts violentes.

L'única manera, de moment, de poder distingir amb més seguretat si un artefacte va ser usat com a ferramenta és la realització d'anàlisis d'empremtes d'ús i, en el cas del metall, hem de començar a descartar l'enfonsament del seu caràcter votiu i funerari, així com la seua atribució d'ítem de «prestigi» o bèl·lic.

Il·lustrarem aquesta qüestió amb un nou exemple del món argàric. Poc se sap sobre les ferramentes argàriques de coure o bronze. No obstant això, l'estudi de les empremtes d'ús sobre instruments lítics de dos jaciments argàrics –Fuente Álamo i Gatas– indiquen que tals eines es van emprar exclusivament per a la sega i la batuda de restes vegetals no llenyoses (Clemente *et alii*, 1999; Gibaja, 2002 b). La presència de restes de tallat en altres materials fa suposar que el metall va haver de ser important en la fabricació de ferramentes al Sud-est peninsular des de les darreries del III mil·lenni, sense descartar-ne per això la importància com a element de valor social.

D'altra banda, les alabardes, les destrals, les espases i els punyals han estat considerats armes, en especial les tres primeres, que apareixen vinculades al sector masculí. Lull i Estévez (1986) van plantejar cinc categories socials per al grup argàric a partir d'una anàlisi estadística global dels aixovars de les tombes:

Categoria 1

Alabarda, espasa, objectes d'or i plata, diadema, vas ceràmic bicònic. A aquesta categoria, la de més valor social, pertanyerien més homes que dones. Representa la classe dominant argàrica, és a dir, homes amb direcció efectiva de la comunitat.

Categoria 2

Objectes de plata i coure, arracades, braçalets, anells, ceràmica (sobretot copes), punxons i ganivets/punyals no associats significativament, encara que no s'exclouen. Correspon també a la classe dominant argàrica, potser formada per dones, adolescents i xiquets/es vinculats als homes de la categoria 1.

Categoria 3

Es vincula als membres de ple dret de la comunitat. Les dones s'associen al binomi punxó/ganivet amb ceràmica o sense i els homes al de punyal/destral amb ceràmica o sense.

Categoria 4

A homes i dones els correspon un ítem de metall de la segona categoria o vasos ceràmics (escudelles o recipients carenats, normalment).

Podria tractar-se dels servidors/es.

Categoria 5

Els homes i les dones no posseeixen aixovar. Potser siguen estrangers/es o captives/ius o esclaus/ves.

Alabarda medieval.

Gràcies a datacions de radiocarboni realitzades posteriorment van poder matisar-se les tres primeres categories socials, tenint en compte també el sexe i l'edat dels individus a qui estaven associats els aixovars. Les alabardes i les espases curtes datades es concentren, ara com ara, en un arc cronològic del 2100 al 1800 cal ANE, mentre que les datacions de les destrals i de les espases llargues són posteriors al 1800 cal ANE. Per la seua banda, els punyals estan presents al llarg de tota l'època argàrica (Castro *et alii*, 1993-94).

L'alabarda i l'espasa curta són considerades indubtablement armes associades a la classe social dominant masculina, i són substituïdes cap al 1800 per les espases llargues (Castro *et alii*, 1993-94: 91-97). La destral apareix també en aquests moments més tardans, però no es vincula als homes

que ocupen el vèrtex de la piràmide social, sinó als pertanyents a la tercera categoria social, als ciutadans de ple dret. D'altra banda, l'alabarda i l'espasa curta s'associen a homes de més de 35 anys, mentre que les escasses espases llargues i les destrals, més abundants, s'adscriuen a adults, subadults i xiquets. Tot això fa pensar en transformacions socials esdevingudes cap al 1800, entre les quals s'assenyala una aparent democratització de segments més importants de la població a costa d'un poder econòmic restringit en la seua cúpula (Castro *et alii*, 1993-94: 97) i un major pes de l'herència, materialitzada en aixovars infantils que responen també a les diferents categories socials.

Quant als punyals (Lull i Estévez, 1986; Castro *et alii*, 1993-1994), que ocupen un arc cronològic ampli, entre el 2100 i el 1640 cal ANE, en les primeres fases solen acompanyar les alabardes en les tombes d'homes adults i els punxons en les femenines. A partir del 1800, els punyals poden aparèixer sols, associar-se a les destrals en les tombes masculines de qualsevol edat o bé vincular-se a punxons en els soterraments femenins des dels 3 anys fins a la vellesa.

Ara: així com alabardes i espases pareixen tenir un objectiu bèl·lic clar, en el cas de les destrals i dels punyals la seua finalitat no és tan evident. Tant l'alabarda com l'espasa són considerades exclusivament armes, per tal com se'n desconeix una altra possible funció en el transcurs de la Història. L'alabarda és definida com una arma ofensiva, que consta d'una fulla transversal, aguda d'un costat i de figura de mitja lluna per l'altre, posada a l'extrem d'una asta llarga. La forma i la mida són variades i la seua altura oscil·la entre 200 i 225 cm. Durant molts anys, va ser l'arma principal de la infanteria, encara que a partir del segle xv es va substituir per la pica i després per la baioneta. A les darreries del segle xviii, va passar a ser exclusivament una arma cerimonial. L'alabarda permet efectuar un combat preferentment defensiu, tot mantenint el rival a una distància prudencial de l'usuari, podent emprar-se com a arma empaladora o fins i tot tallant.

Per la seua banda, l'espasa es defineix com una arma blanca, llarga, recta, aguda i tallant, amb guarnició i empenyadura. És l'arma per excel·lència de l'Edat Mitjana, encara que els seus orígens es remunten probablement a l'Edat del Bronze. Les espases poden diferenciar-se en espases de tall o de colp. Les primeres són més curtes i podien necessitar l'ús de les dues mans per al seu maneig. Solien portar-se com a arma defensiva en el cinyell, o com a arma secundària. Les espases de colp, més grans, eren portades en el cinyell, amb no pocs problemes de mobilitat, o en el cavall.

La destral, en canvi, és definida com una ferramenta tallant o una arma. Segons el seu emmanament i la seua grandària, pot emprar-se per a talar o treballar la fusta. És per això que la seua funció d'arma en el període argàric podria ser substituïda per la d'una eina eficaç per a talar arbres, precisament en un moment en què l'explotació dels recursos forestals arriba al màxim nivell d'aprofitament de

Alabardes i punyal argàrics de Callosa de Segura (Alacant).

les matèries llenyoses, coincidint amb l'episodi de més demanda de terres agrícoles. A més, convé recordar que la fi de l'època argàrica va suposar un augment de la recerca de combustible i fusta per a la producció d'artefactes mobles i immobles (Castro *et alii*, 1999: 270).

Si les destrals van ser armes ofensives, la presència d'espases llargues per a la primera categoria superior i de destrals per a la intermèdia a partir del 1800 indicaria una clara jerarquització social amb una respectiva especialització entre la població masculina armada, jerarquització no detectada en el període anterior. En el cas que la destral no fóra una arma, postura que jo defenso, podria relacionar-se amb una funció econòmica que adquireix importància, des de la perspectiva real i la simbòlica, a partir del 1800, moment en què, com ja he mencionat, hi ha una enorme exigència de terres agrícoles. La dicotomia destral/homes i punxó/dones de la categoria social intermèdia podria indicar, en el cas que les destrals s'utilitzassen per a la tala o el treball de la fusta, la qual cosa hauria de verificar-se a partir d'

Destrals argàriques.

analítiques de funcionalitat, una divisió sexual del treball no pragmàtica, clarament institucionalitzada, mentre que les labors efectuades amb el ganivet/punyal podrien haver estat iguals o distintes, encara que homes i dones compartirien el mateix mitjà de producció.

Finalment, el fet que les dones no tinguessen accés a les armes especialitzades (alabardes i espases llargues o curtes) les converteix en un col·lectiu que no pot o no vol manejar els mitjans més eficaços per a la coerció física i/o psíquica. De totes les maneres, si el punyal és una arma, algunes dones, almenys les de les classes superior i intermèdia, no n'estan exemptes; en conseqüència, certes dones portaven instruments bèl·lics. Si no ho és, hipòtesi que jo defenso, hem de deixar de denominar-lo arma en el cas d'estar associat a soterraments masculins i ganivet en els femenins.

Bibliografia

- ARNOLD, B. i WICKER, L. (eds.) (2001): *Gender and the Archaeology of Death*. Oxford-New York: Altamira Press.
- CASTRO, P., CHAPMAN, R., ESCORIZA, T., GILI, S., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. i SANAHUJA YLL, M.E. (1993-94): "Tiempos sociales de los contextos funerarios argáricos". *Anales de Prehistoria y Arqueología de Murcia*, 9-10: 75-105.
- CASTRO, P., CHAPMAN, R., GILI, S., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. i SANAHUJA YLL, M.E. (1995): "Quinta campaña de excavaciones en el yacimiento de Gatas (Turre-Almería)". *Anuario Arqueológico de Andalucía*, T.III, Sevilla, pp. 7-14.
- CASTRO MARTÍNEZ, P.V., CHAPMAN, R.W., GILI, S., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. i SANAHUJA YLL, M. E. (1999): *Proyecto Gatas 2. La dinámica arqueoecológica de la ocupación prehistórica*. Sevilla. Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía.
- CLEMENTE, I., GIBAJA, J. F. i VILA, A. (1999): "Análisis funcional de la industria lítica tallada procedente de los sondeos de Gatas", en P. CASTRO *et alii*, *Proyecto Gatas 2. La dinámica arqueoecológica de la ocupación prehistórica*. Junta de Andalucía, Sevilla, pp. 341-347.
- CLEMENTE, N., RISCH, R. i GIBAJA, J.F. (eds.) (2002): *Análisis Funcional: Su aplicación al estudio de las sociedades prehistóricas*. British Archaeological Reports, Int.Ser. 1073, Oxford.
- COHEN, M.N. i BENNETT, S. (1998): "Skeletal evidence for sex roles and gender hierarchies in Prehistory". En HALS-GILPIN, K. I WHITLEY, D. (eds.) *Reader in gender archaeology*. New York and London: Routledge.
- DAVIS-KIMBALL, J. (1997): "Warrior Women of Eurasia", *Archaeology*, vol. 50, núm. 1, pp. 44-48.
- DAVIS-KIMBALL, J. BASHILOV, V.A i YABLONKY, L.T. (eds.) (1995): *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Age*, Bekerley: Zinnat Press.
- DAVIS-KIMBALL, J. i YABLONKY, L.T. (1995): *Kurgans on the Left Bank of the Ilek Excavations at Pokrovka 1990-1992: Excavations at Pokrovka, 1990-1992*, Bekerley: Zinnat Press.
- DAVIS-KIMBALL, J. i BEHAN, M. (2002): *Warrior Women: An Archaeologist's Search for History's Hidden Heroines*, New York: Warner Books.
- GIBAJA, J.F. (2002 a): *La función de los instrumentos líticos como medio de aproximación socio-económica. Comunidades neolíticas del V-IV milenios cal, BC en el noreste de la Península Ibérica*. Tesis doctoral presentada en la UAB.
- GIBAJA, J.F. (2002 b): "Análisis del material lítico tallado de Fuente Álamo", en R. Risch, *Recursos naturales, medios de producción y explotación social. Un análisis económico de la industria lítica de Fuente Álamo (Almería), 2250-1400 ANE*, P. von Zabern, Maguncia, pp. 163-177.
- KIENLIN, T. i OTTAWAY, S. (1998): "Flanged axes of the North-Alpine region: an assessment of the possibilities of use wear analysis on metal artifacts", en C. MORDANT, M. PERNOT i V. RYCHNER (eds.), *L'Atelier du bronzier en Europe du XXe au VIIIe siècle avant de notre ère*, Tom II, CTHS, Paris: 271-286.
- KRISTIANSEN, K. (1984): "Krieger und Hóuptlinge in der Bronzezeit Dónemarks - ein Beitrag zur Geschichte des bronzezeitlichen Schwertes", *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 31: 187-208.
- LULL, V. i ESTÉVEZ, J. (1986): "Propuesta metodológica para el estudio de las necrópolis argáricas", *Homenaje a Luis Siret (1934-1984)*. Sevilla: Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía: 441-452.
- MACCAFFERTY, SH. i MACCAFFERTY, G. (1994): "Engendering Tomb at Monte Albán", *Current Anthropology*, 35 (2): 143-166.
- RAUTMAN, A. (ed.) (2000): *Reading the body: Representations and remains in the archaeological record*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- RIVERA GARRETAS, Milagros (2003): "La violencia de las mujeres no es violencia de género", *Reflexiones Violencia contra la Mujer*, 15. <http://www.isis.cl/temas/vi/reflex.htm>
- SANAHUJA YLL, M. E. (1997): "Marxismo y feminismo", *Boletín de Antropología Americana*, núm. 31, juliol 1995-desembre 1997: 7-14.
- SANAHUJA YLL, M. E. (2002): *Cuerpos sexuados, objetos prehistoria*. Univ. de València: Càtedra.
- SEMENOV, S.A. (1981): *Tecnología prehistórica (Estudio de las herramientas y objetos antiguos a través de las huellas de uso)*. Madrid: Akal.
- SORIANO, N. (2004): *La formación del Estado en el Valle Medio del Río Amarillo. Un acercamiento teórico y práctico a los inicios de la Edad del Bronce en China*. Treball d'investigació de Tercer Cicle, Universitat Autònoma de Barcelona.
- WILSON, D. (1997): "Gender, diet, health, and status in the Mississippian Powers Phase Turner Cemetery Population", en R. JOYCE i Ch. CLAASSEN (eds.) *Gender and Archaeology*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press: 1-22.
- WRIGHT, R. (1996): "Technology, Gender and Class: Worlds of Difference in Ur III Mesopotamia", en R.P.Wright (Ed.), *Gender and Archaeology*, Filadelfia: University of Pennsylvania Press, 79-110. Traducció castellana d'Icaria, Barcelona, 1999 en *Arqueologia y Teoría Feminista*: 173-214.

LES DONES EN ELS CONTEXTOS FUNERARIS PREHISTÒRICS. APORTACIONS DES DE L'OSTEOARQUEOLOGIA

M^a PAZ DE MIGUEL IBÁÑEZ
Universitat d'Alacant

Introducció

Poques evidències ens permeten aproximar-nos amb més claredat a les poblacions del passat que els aspectes relacionats amb l'estudi de les restes humanes procedents dels contextos funeraris. És per això que serà en aquests enterraments on busquem la presència de dones, que ens permeten parlar, no de la seua mort, sinó de la seua vida, de les possibles activitats que van realitzar, i del valor social que se'ls va reconèixer. Per a això estudiarem tant les seues restes òssies com el tipus de ritual que se'ls va fer en el moment de la seua mort.

Hem de partir de la realització d'una excavació arqueològica curosa que permeta reconèixer les manifestacions funeràries presents en cada sepultura. Hem de documentar amb minuciositat la posició de les restes, i les seues possibles relacions amb altres persones amb què pogueren haver compartit el seu últim estatge.

Després del primer treball de camp esperem obtenir de l'estudi de cada resta òssia informació sobre el nombre mínim de persones trobades en la sepultura, les seues edats i sexes, les talles i la seua robustesa òssia, i les possibles malalties que van patir. Sense aquest pas mai no podrem reconèixer la presència de les dones, els homes i els qui van morir durant la infància.

Com podem observar, a partir de la informació obtinguda podrem fer un estudi comparatiu entre homes, dones i infantils. Reconèixer la seua presència o absència, situar-los en sepultures individuals o compartides, establir una relació amb els elements d'aixovar i conèixer el seu estat de salut durant la vida. Mai no hem d'oblidar que el món funerari no parla de la mort, sinó de la vida, de les creences d'un grup social i de com s'han enfrontat als misteris de la mort per mitjà dels ritus funeraris.

Contextos funeraris prehistòrics

Quan parlem de Prehistòria ens referim a un període cronològic de llarga durada, durant el qual la gent ha modificat les seues maneres de vida, les formes d'hàbitat, les maneres d'explotació dels recursos

naturals, etc. De la mateixa manera, els ritus funeraris no han estat sempre els mateixos. Fent un resum bastant simplificat reduïrem aquests ritus a tres: la inhumació múltiple diacrònica, la inhumació individual o doble i la cremació.

La inhumació múltiple diacrònica s'evidencia en les nostres terres des del Mesolític amb el clar exemple de la necròpoli del Collado (Oliva, València), continuant durant el Neolític Antic com es testifica en la Cova de la Sarsa (Bocairent, València), perllongant-se durant el Calcolític (Cova de la Barçella, la Torre de les Maçanes; Cova del Montgó, Xàbia; etc.), el Campaniforme (Cuevas del Peñón de la Zorra i Cueva del Puntal de los Carniceros, Villena; Cova Soler, Dénia; etc.) i al llarg de l'Edat del Bronze (Cabezo de la Escoba i Cabezo Redondo, Villena; Mas del Corral, Alcoi; Muntanya Assolada, Alzira; etc.), fins i tot durant la seua fase final (Cova d'En Pardo, Planes).

Fig. 1. Restes procedents de persones de diferents edats i sexes. Soterrament col·lectiu del Fontanal (Onil, Alacant).

El segon ritu ben registrat és el de la inhumació individual o doble; documentat escassament durant el Neolític, queda clarament evidenciat en contextos de l'Edat del Bronze. Solen ser àrees d'habitació en les quals es col·loquen alguns enterraments, tant en les zones en què s'observa el desenvolupament de la Cultura Argàrica (San Antón, Oriola; Laderas del Castillo, Callosa de Segura; Tabaià, Asp i la Illeta dels Banyets, El Campello), com en zones més allunyades geogràficament o amb cronologia posterior (Muntanya Assolada, Alzira; Loma de Betxí, Paterna; Cabezo Redondo, Villena; Mas del Corral, Alcoi, etc.).

Un tercer ritual clarament diferenciador és el de la cremació dels cadàvers. S'ha documentat de forma excepcional en l'abric de L'Escurrupenia de Cocentaina (Pascual, 2002: 156-164), durant el Neolític Final-Calcolític, encara que serà durant el Bronze Final quan sembla que s'establirà com a ritu generalitzat, almenys per a la població enterrada en la necròpoli de Les Moreres (Crevillent).

Aquests tres ritus: inhumació múltiple diacrònica, inhumació individual o doble i cremació, no permeten descartar altres maneres de tractament dels cadàvers, les evidències arqueològiques dels quals han desaparegut. Hem de considerar que el nombre de persones, les restes de les quals s'han recuperat no representen més que una ínfima part del total de la població que va habitar les nostres terres al llarg d'un temps tan dilatat.

L'osteoarqueologia

Són moltes les disciplines que s'imbriquen quan es realitza l'estudi d'un context funerari. Una d'elles, la dedicada a la revisió de les restes esquelètiques humanes, és l'osteoarqueologia. Serà a partir de l'aplicació de la metodologia antropològica i paleopatològica com podem extraure dades summament interessants per a conèixer el que més ens aproxima a la gent del passat, el seu propi esquelet.

Encara que l'ideal fóra realitzar una excavació dels enterraments amb una metodologia adequada, com la proposada per H. Duday en la coneguda com "Antropologia de camp", això no sempre és possible. A pesar d'això, no hem de menysprear la informació que es conserva en els museus, on s'han anat emmagatzemant restes humanes de diferents èpoques; tot i que estan parcialment arreglades, encara amaguen importants dades sobre els nostres ancestres.

Per a iniciar l'obtenció de la informació hem de partir de la identificació del nombre mínim d'individus (NMI). Encara que sol ser senzill en el cas de les sepultures individuals o dobles, es complica considerablement quan la tomba ha estat utilitzada al llarg dels anys (Fig. 1). No obstant això, serà la determinació del NMI la que ens permeta oferir dades sobre l'existència d'un ritual col·lectiu, en el qual és el fet de formar part d'un grup el que dóna dret a estar en eixa tomba, i transmetre que la seua societat valora més allò col·lectiu que allò individual.

En un pas següent intentem conèixer les edats de mort. En societats prehistòriques com les que estem referint, és previsible que el nombre de persones mortes durant la infància siga elevat. Hem de recordar que no hi ha coneixements antibiòtics ni vacunals, i que la infància està exposada a nombrosos riscos que poden causar una mort prematura. Certament en quasi tots els espais funeraris identifiquem la presència d'infantils, no obstant això, solen ser poc nombrosos i per això hem de buscar explicacions culturals a la seua infra-representació en els enterraments.

Són més nombroses les restes esquelètiques dels qui van morir en edats adultes, preferentment entre els 20 i 40 anys, i és poc freqüent la presència de persones mortes per damunt dels 60 anys.

Una altra dada rellevant és la de conèixer si eren dones o homes els qui estan en les sepultures. No sempre és fàcil realitzar la seua adscripció sexual. S'han proposat diferents mètodes per a poder determinar els sexes a partir de les restes esquelètiques. Atés que la nostra funció reproductora està clarament diferenciada per sexes, en l'anatomia humana hi ha trets que permeten realitzar aquesta diferenciació sexual. Serà per tant en la pelvis on millor es puguem identificar les característiques diferenciadores entre sexes (Fig. 2). El problema que es presenta és que són ossos bastant fràgils, la conservació

Fig. 2. Hemipelvis de dona i home procedents d'una sepultura doble diacrònica de la Illeta dels Banyets (El Campello, Alacant).

dels quals no sol ser bona, i s'emascaren amb freqüència les característiques que cerquem. A això cal afegir que a penes es conserven pelvis de les excavacions antigues. Davant d'aquesta circumstància seran els cranis qui ens permeten aproximar-nos amb una certa fiabilitat a la seua identificació sexual (Fig. 3). Hem de subratllar que en moltes excavacions antigues foren únicament els cranis i les mandíbules ben conservats les restes esquelètiques que van arregar-se, dels quals avui disposem de diverses col·leccions als nostres museus.

Hi ha altres dades de les quals ens informen les restes òssies. A partir de les mesures obtingudes de les longituds d'ossos llargs, podem aproximar-nos a les talles dels qui van viure en un determinat moment (Fig. 4). La talla permet conèixer algunes característiques físiques d'aquesta gent, i a partir de la seua comparança entre sexes permeten obtenir informació de la seua variació segons les èpoques estudiades.

Fig. 3. Cranis d'una dona i un home procedents d'una sepultura doble de la Illeta dels Banyets (El Campello, Alacant).

mort directament per causes relacionades amb l'embaràs i el part. No obstant això, en veiem més clarament alguns casos que ens informen directament o indirectament de la presència d'aquestes complicacions com ara els de les restes òssies pertanyents a perinatals.

Menys freqüent és l'aparició de senyals en els ossos que ens parlen de manipulació dels cadàvers, com s'ha testificat en la Cova d'En Pardo, en moments del Bronze Final (Chiari *et alii*, 1999), circumstància ressenyable ja que a més es tracta d'un esquelet de dona (Fig. 5).

Les dones enterrades

Durant la Prehistòria l'ocupació de les terres valencianes està testificada a partir de l'existència de nombrosos jaciments arqueològics. Molts d'ells són coves o poblats on els materials indiquen indicis sobre la vida quotidiana. Uns altres són els llocs d'enterrament, de vegades clarament relacionats amb aquests

Finalment, però no per això menys rellevant, n'hem de realitzar un estudi paleopatològic, que ens informarà sobre les malalties que deixaren la seua marca en l'esquelet. Tot i que es calcula que només el 10% d'elles afecten l'os, és important ressaltar que les lesions traumàtiques, les infeccions, les malformacions, la patologia dental i les malalties osteoarticulars són relativament freqüents entre les poblacions del passat.

Directament relacionada amb les dones hi ha la patologia obstètrica. No és fàcil reconèixer quan una dona ha

poblats, i en altres casos en àrees on no es coneix on habitava la gent allí enterrada. N'anirem posant alguns exemples que permeten il·lustrar la presència de dones en aquests espais funeraris.

Dels inicis de la prehistòria recent coneixem coves d'enterrament com ara la de la Sarsa (Bocairent), on són vàries les persones que hi van ser enterrades. Les seues edats són diverses, i s'hi reconeix tant la presència d'infantils com d'adults. Tot i que encara no se n'han publicat les dades, hem evidenciat la presència de persones d'ambdós sexes. Creiem que és destacable la coexistència de dos individus adults en una esquerdada, juntament amb materials adscribibles al Neolític cardial. Aquest sepulcre doble està format per una dona i un home, dels quals desconeixem si hi foren dipositats en un mateix moment o no (Fig. 6).

És coneguda la utilització de les coves com a espais funeraris en els quals s'evidencien reutilitzacions contínues al llarg del Neolític. En l'actualitat són poques les datacions absolutes que permeten verificar sens dubte l'adscripció dels esquelets a un moment cronològic precís. Volem ressenyar el cas de la Cova Sant Martí (Agost) on s'han realitzat datacions absolutes sobre restes humanes que han donat una data de 4560 cal ANE (Torregrosa, 2004), i és la més antiga per al Neolític en restes humanes. Desafortunadament, l'escassetat de restes exhumades durant les excavacions només ens hi ha permès identificar la presència d'individus adults i infantils. No hem pogut realitzar-ne l'adscripció sexual, per tan poc representatius com són els fragments conservats (De Miguel, 2004a).

És diferent la situació per a les coves d'enterrament pertanyents a les últimes fases del Neolític i el Calcolític, on el nombre d'inhumacions sol ser superior al de moments anteriors.

Hem identificat la presència de dones en diverses coves que hem tingut oportunitat d'estudiar en diferents museus (De Miguel, 2000). En general, el nombre de dones identificades sol ser menor que el d'homes. Encara que no podem descartar que aquesta diferència es dega a qüestions culturals, cal ressenyar que en bastants casos hi ha restes que no han pogut ser sexades, bé pel seu deficient estat de conservació, o perquè les seues característiques no estan suficientment clares. És possible que en alguns casos siguin dones i això ens duria a un cert equilibri entre sexes.

Igualment en els contextos campaniformes en els quals hem pogut sexar els cranis hi ha presents homes i dones, com ocorre al Puntal de los Carniceros de Villena (Jover i De Miguel, 2002), i igualment ocorre a la Cueva Occidental del Peñón de la Zorra (Villena), on s'ha identificat una dona a partir de la conservació de dos coxals quasi complets.

És en l'Edat del Bronze quan s'observen les diferenciacions rituals més clares. D'una banda, l'existència d'inhumacions individuals o dobles en jaciments clarament argàrics com ara San Antón (Oriola), Laderas del Castillo (Callosa de Segura), Tabaià (Asp) i la Illeta dels Banyets (El Campello). En dos d'ells, San Antón i Laderas del Castillo, falten els materials antropològics que ens permetrien disposar de dades

Fig. 4. Radis d'una sepultura doble (dona i home, adults) de la cultura de l'Argar. Observeu-hi la clara diferenciació de grandària.

sobre la major o menor presència de dones allí. Disposem d'algunes referències del ritual i de les restes osteoarqueològiques conservades (De Miguel, 2004b).

En el Tabaià només s'han excavat amb metodologia arqueològica sepultures individuals (Hernández, 1990; De Miguel, 2003) en l'estudi de les quals només hem pogut determinar la presència d'homes. No obstant això, coneixem l'existència almenys d'una dona procedent d'excavacions clandestines (Jover i López, 1997:56). La infrarepresentació de dones pot ser deguda a una intencionalitat ritual, encara que hem de tenir en compte el fet que el jaciment només està excavat parcialment.

Molt distint és el cas del jaciment de la Illeta dels Banyets, del qual es conserven restes humanes procedents de diverses sepultures (De Miguel, 2001). En els fons del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant es conserven restes humanes procedents de nou sepultures excavades a partir de la dècada dels anys 70, del segle passat.

Fig. 5. Soterrament d'una dona amb senyals de desarticulació (Cova d'En Pardo, Planes, Alacant) (Fotografia de J. A. Soler i C. Roca).

Destacarem que s'hi produeix una modificació significativa del ritual respecte a les èpoques anteriors que hem descrit, ja que ara comparteixen l'espai amb les vives i els vius. Són sepultures localitzades en llocs d'habitat, havent-s'hi exhumat enterraments individuals i dobles, en allunyar-se dels espais col·lectius habituals fins a aquest moment. Ara els elements d' aixovar, si existeixen, es vinculen als qui ocupen la sepultura de forma personalitzada. És en aquest context cronocultural quan les dones apareixen ben

representades tant en les sepultures individuals com en les dobles, acompanyades per homes.

Les manifestacions rituals es corresponen amb les normes presents en la Cultura del Argar. Presència de sepultures en llocs d'habitació, individuals o dobles, amb persones d'ambdós sexes, igual que infantils. El més freqüent és que en els casos de les sepultures dobles d'adults estiguen formades per una dona i un home, inhumacions realitzades en diferents moments. Les dones solen ser les que primer van ocupar la sepultura, i després d'un temps difícil de precisar se'n produeix la reutilització enterrant-hi un home.

A la Illeta s'han identificat quatre sepultures dobles, en tres de les quals s'evidencia la presència d'una dona i un home, però l'estat de conservació de la quarta sepultura no permet arribar a més precisions. Només en una d'elles coneixem l'ordre de col·locació dels cossos, el primer lloc correspon a la dona i després d'un cert temps, possiblement d'alguns anys, hi va ser dipositat l'home. És possible que

calga buscar en les relacions de parentiu el fet de compartir l'últim estatge. En el cas que foren vincles sanguinis els que uneixen les persones, serà el camp de la genètica qui pugua oferir-nos les dades científiques que permeten corroborar-ho però de moment no en tenim cap.

D'igual manera, s'hi identifica la presència de cinc sepultures individuals. Una d'elles conté un xiquet o xiqueta de 2-3 anys, el sexe del o la qual no ha estat identificat. Les altres quatre estan ocupades per persones adultes, dos homes, una sense determinar i una dona. Baste comprovar que els homes i les dones comparteixen el dret a ser enterrats en llocs d'hàbitat, i la seua presència s'evidencia tant en sepultures dobles com en individuals.

Si eixim de l'àrea argàrica ens trobem amb escasses dades que ens oferisquen informació osteoarqueològica, un fet que condiona considerablement la interpretació dels contextos funeraris.

S'observa que durant l'Edat del Bronze es continua amb l'ús de coves i covatxols com a llocs d'enterrament, incloses algunes de les que es van utilitzar en èpoques anteriors, com la Cova del Cantal o la Cova de la Barçella. Són coneguts els enterraments de Villena, com ara el Cabezo de la Escoba, on es van inhumar un NMI de tres persones adultes, almenys una d'elles dona. De la mateixa manera, en l'entorn de Cabezo Redondo són freqüents els enterraments de diversos individus, i encara que l'estat de conservació no permet una identificació clara de la seua adscripció sexual, la seua diferent robustesa sembla indicar que eren espais compartits per homes, dones i infantils.

Fig. 6. Cranis pertanyents a una dona i un home de la Cova de la Sarsa (Bocairent, València).

Cal subratllar que en les excavacions realitzades pel Dr. M. S. Hernández en l'àrea d'habitació del Cabezo Redondo s'han documentat almenys dues sepultures individuals d'adults, l'una de dona (Fig. 7) i l'altra d'home. Aquesta circumstància torna a plantejar un cert equilibri entre la presència de persones d'ambdós sexes, amb ritus similars.

Un altre jaciment del que coneixem les seues restes humanes és el del Mas del Corral (Alcoi) (Trelis, 1992). En les seues proximitats s'ha localitzat un covatxol amb enterrament múltiple diacrònic, en el qual van ser inhumades persones de diferents edats i sexes. Aquesta situació és diferent a la del poblat, on l'únic enterrament excavat d'adult s'ha identificat com el d'un home. A aquest caldria afegir la presència d'altres dos enterraments d'individus perinatals i la localització, entre les restes de fauna, d'altres restes humanes, preferentment d'infantils.

Al jaciment de la Mola d'Agres va ser excavada la inhumació d'un home vinculat al llenç de la muralla (Martí Bonafé *et alii*, 1996), localització una mica diferent de la resta d'enterraments identificats amb cronologia de l'Edat del Bronze.

Si ens desplaçem cap al nord, les dades disponibles són escasses. Recentment s'han estudiat les restes de la inhumació localitzada a la Muntanya Assolada (Alzira, València) (Fig. 8) la datació de la qual correspon amb una data de 2210-2130 ANE (De Pedro, 2004: 43-44), que hem identificat amb els d'una dona adulta. Associats a aquest jaciment es van publicar els materials procedents d'una cova d'enterrament ocupada per diversos individus de diferents edats, entre els quals, per la diferent robustesa dels ossos llargs, és possible que estiguen representats ambdós sexes.

Fig. 7. Excavació de l'esquelet d'una dona al Cabezo Redondo (Fotografia de M.S. Hernández).

Disposem igualment d'informació sobre altres jaciments valencians on s'ha documentat la presència d'inhumacions en poblat (Cabeço del Navarro, Ontinyent; La Lloma de Betxí, Paterna; i Les Raboses, Albalat dels Tarongers), en tots ells els individus adults inhumats han estat identificats com a homes.

Dins de les coves d'enterrament tenim a la província de València la del Barranc Roig de Sagunt, on s'han identificat unes deu inhumacions, i dues d'elles són de dones (Barrachina *et alii*, 1996).

Igualment creiem de gran rellevància les dades disponibles de la Cova dels Blaus (la Vall d'Uixó, Castelló), un espai on s'ha documentat la presència de nou individus, sis adults o adultes i tres infantils. En aquest jaciment s'han sexuat cinc persones adultes, quatre d'elles dones. El seu minuciós estudi antropològic i paleopatològic ens permet disposar d'una informació poc freqüent en les nostres terres (Polo i Casabó, 2004; Romero *et alii*, 2004).

Per a les fases finals de l'Edat del Bronze no disposem de moltes dades. Cal esmentar la troballa a la Cova d'En Pardo de les restes d'una dona jove, en els quals se n'evidencia la manipulació, amb marques de desarticulació (Chiari *et alii*, 1999). És un cas, de moment, excepcional en el nostre àmbit geogràfic.

Finalment assenyalarem el canvi radical que ocorre en el ritual funerari durant el Bronze Final, almenys en algunes zones, com és l'aparició de la necròpoli de cremació de Les Moreres (González Prats, 2002). Hi destaca la presència de persones d'ambdós sexes i de totes les edats, i hi són més abundants les dones. S'ha subratllat explícitament que el ritual incinerador no ha fet diferenciació ni entre sexes, ni entre edats (Gómez, 2002).

Paleopatologia i dona

Per a comprendre com va ser la vida de les persones disposem, entre altres, de les dades obtingudes a partir de la Paleopatologia. Es calcula que només el 10% de les malalties deixen marca en els ossos, per la qual cosa mai no arribarem a conèixer l'estat de salut de les poblacions del passat d'una manera absoluta. No obstant això, són de gran rellevància les dades que podem obtenir i la possibilitat de fer comparances entre membres d'una mateixa comunitat diferenciant-hi, en la mesura del possible, les malalties patides segons les edats i els sexes. Ja hem explicat les dificultats que trobem a l'hora d'assignar a un o altre sexe els materials exhumats en coves d'enterrament. És per això que són poques les ocasions en què tenim la seguretat, en aquests contextos, que les restes són d'un sexe conegut. Una altra circumstància diferent és quan els enterraments es van realitzar de forma individual, circumstància en què l'adscripció sexual sol ser més fàcil, alhora que disposem del total de l'esquelet per al seu estudi.

És obvi que la patologia més fàcil d'identificar és la d'origen traumàtic. En aquests casos és evident el reconeixement de la relació causa-efecte, fet que les allunyaria dels continguts màgic-religiosos que podrien haver tingut un altre tipus de malalties. Desconeixem quins eren els coneixements sobre com tenir cura i guarir aquestes dolències, però és clara la seua utilització (De Miguel i De Miguel, 2005). En la revisió de materials que s'ha realitzat hem documentat diversos casos de fractures en poblacions prehistòriques. Almenys dues dones exhumades a la Illeta dels Banyets presenten fractures òssies amb total cicatrització de l'os. La primera es localitza en una costella, un fet que hagué de ser freqüent, possiblement com a conseqüència d'una caiguda o d'un traumatisme sobre el costat. La segona és el d'una fractura de Colles (fractura de canell), la causa més freqüent de la qual és una caiguda que obliga a recolzar la mà contra el sòl, i causa aquesta lesió.

Tot i que hi ha evidències de fractures en altres jaciments, el fet de ser coves amb diversos individus ens impedeix determinar si són dones o homes els qui les van patir.

Igualment de causa traumàtica sembla l'erosió localitzada en el parietal esquerre de la dona localitzada en l'esquerda de la Cova de la Sarsa, amb signes clars d'haver iniciat la cicatrització encara que no va arribar a la reparació total de l'os (Fig. 9). Un altre cas és el del crani 14 de la Cova de la Pastora, corresponent a una dona d'uns 15 anys, en la qual s'ha identificat una erosió cranial en el frontal (Campillo, 1978: 269). L'escassetat de les evidències no permet, de moment, fer-ne valoracions en profunditat.

Fig. 8 . Muntanya Assolada, Alzira, València. Excavació de 1989, soterrament dels quadres z/10-11. Foto Arxiu SIP.

Un altre aspecte de la malaltia que és molt interessant és el de la identificació de les alteracions que les infeccions deixen en l'esquelet. En el nostre entorn en són pocs els casos identificats, però considerem de gran rellevància els signes de tuberculosi òssia evidenciats en la Cova dels Blaus (la Vall d'Uixó). En aquest espai sepulcral s'han identificat nou individus, sis van morir en edat adulta i tres durant la infància. És poc freqüent que siguin més dones que homes (4/1) els que s'inhumaren en aquest espai sepulcral. Hi destacarem que set dels esquelets mostren signes compatibles amb tuberculosi òssia, quatre dones, un home i dos infantils (Polo i Casabó, 2004). Atés que amb freqüència el motiu del contagi és pel consum de llet i derivats, o el contacte amb animals infectats, cabria plantejar-se si aquest perfil poblacional potser estiga indicant que foren les dones i els infantils els qui amb més freqüència realitzaren treballs de pasturatge, munyiment i elaboració de productes lactis.

Fig. 9. Evidències de traumatisme cranial en la dona exhumada en l'Esquerda de la Sarsa (Bocairent, València).

Més freqüents són les infeccions bucals, amb pèrdues dentals i càries, tot i que no sembla que hi haja diferenciació per sexe.

No són freqüents les malformacions esquelètiques documentades en la bibliografia paleopatològica. A les nostres terres es pot ressenyar la presència d'un cas d'impressió basilar amb platibasília (malformació cranial), en una dona de 15-18 anys, procedent de la Cova de Palanqués (Navarrés, València) (Campillo, 1978: 78-85). Per la nostra banda hem pogut estudiar un cas de síndrome de Kippel-Feil en la dona inhumada a la Muntanya Assolada. Aquesta patolo-

gia, que consisteix en la fusió de dues o més vèrtebres cervicals (Fig. 10), es dona amb més freqüència en dones (Aufderheide i Rodríguez-Martín, 1998: 61), i són una alteració que causaria una diferenciació en l'aspecte extern de qui la va patir. No obstant això, aquesta circumstància no va produir l'exclusió social de la dona, ni va condicionar la seua vida, per tal com va morir en edat adulta, i va ser enterrada d'una manera acurada.

Encara que són molts més els aspectes paleopatològics que podríem tractar, voldríem acabar aquest apartat amb una reflexió sobre aquella patologia que únicament ens concerneix a les dones: l'obstètrica.

És difícil d'imaginar des de la nostra situació actual quines eren les circumstàncies en què es desenvolupava la vida reproductiva en les societats prehistòriques, tot i que encara tenim llocs al nostre planeta on els avanços científics no estan a l'abast de totes.

Pareix clar que la sedentarització va produir un augment de la fecunditat, en reduir-se els temps entre els naixements. Quan una societat és productora, l'accés als aliments és més fàcil i no passa, en general, grans períodes de fam. Tot això permet a la dona tenir una millor disponibilitat procreadora, amb períodes de fertilitat no condicionats per la nutrició.

El creixement poblacional en societats prevacunals s'assoleix a partir de l'augment de la descendentia assegurant-se que, a pesar de les elevades taxes de mortalitat infantil, hi haja un nombre elevat de supervivents. Això comporta que les dones hagueren de tenir un elevat nombre d'embarassos i parts, dels quals difícilment es té constància en el registre arqueològic. Seran la majoria de les vegades els indicadors indirectes els que ens permetran reconèixer aquestes implicacions de la maternitat en la salut de les dones.

En l'actualitat no disposem d'estudis osteoarqueològics suficients en el nostre territori que permeten comparar edats de mort entre dones i homes, per això manquem de la dada bàsica per a fer inferències sobre la major o menor representació de cada sexe entre els grups d'edat. Tenim com a excepció les dades disponibles de la necròpoli de cremació de Les Moreres (Gómez, 2002), on aquest autor realitza alguna reflexió al respecte. Allí hi ha un major nombre de dones (39%) que d'homes (27%) per a població adolescent i adulta. Hi ha una elevada mortalitat infantil amb una significativa representació de nounats, circumstància que l'autor posa en possible relació amb la mortalitat femenina, "seria suggeridor dir que ambdues mortalitats estan relacionades, a causa de les condicions patològiques inherents a la maternitat d'aquella època" (Gómez, 2002: 463).

Exceptuada la necròpoli de Les Moreres, no n'hi ha d'altres amb un nombre significatiu d'enterraments, ni amb estudis osteoarqueològics que ens permeten fer valoracions en aquest sentit.

Una forma indirecta de reconèixer les complicacions dels embarassos és la presència d'individus perinatals presents en contextos funeraris o habitacionals. En alguns casos, com hem estudiat al Cabezo Redondo i al Mas del Corral, la grandària dels ossos excavats està indicant-nos que es tracta de fetus, nascuts algunes setmanes abans del normal (30-32 setmanes al Cabezo Redondo i 29-31 setmanes al Mas del Corral). Que servisca almenys com a exemple dels múltiples riscos que hagueren de córrer aquestes dones, com ara avortaments, gestosis, parts prematurs, hemorràgies i infeccions de qualsevol tipus, que hagueren de comprometre seriosament la seua vida, si no es van convertir en la causa de la seua mort.

Com a cas commovedor i a manera d'exemple recorrerem a una inhumació trobada al jaciment argàric del Cerro de las Viñas (Coy, Lorca, Múrcia). S'hi va localitzar l'enterrament d'una dona en la pel-

Fig. 10. Vèrtebres cervicals d'una dona amb evidències de patir la Síndrome de Kippel-Feil (Muntanya Assolada, Alzira), comparades amb unes altres sense alteracions.

vis de la qual es van identificar les restes d'un fetus. L'excavació minuciosa va permetre reconèixer la postura fetal, i s'hi documentà la presència del prolapse d'un braç, cas arreplegat en una publicació recent (Malgosa *et alii*, 2004) (Fig. 11). Aquesta circumstància ens indica que la dona va morir durant el part, durant el qual el fetus estaria col·locat en una situació transversal, i això provocà que el braç isquerra pel canal del part després del trencament de la membrana amniòtica, i quedara la resta del cos en l'interior. Aquesta circumstància fa impossible un part vaginal, per la qual cosa, després d'un període d'imprecisa durada (podria haver estat de diversos dies), es va produir la mort de la dona, i conseqüentment la de la seua filla o fill.

De moment és l'únic cas conegut per a aquesta època, però segur que hagueren de ser relativament freqüents aquest tipus de morts clarament relacionades amb la funció reproductiva de les dones.

Fig. 11. Dona morta per complicacions durant el part (Cerro de las Viñas, Coy, Lorca, Murcia) (Fotografia de M. M. Ayala), amb dibuix indicatiu del tipus de distòcia identificat.

Inferències sobre les funcions socials de les dones

No és fàcil reconèixer a partir d'una mostra osteoarqueològica tan escassa quines eren les funcions socials de la dona en els diferents moments de la Prehistòria. Aquestes funcions socials són les que fan que les persones formen part d'un determinat gènere, si bé poden ser canviants al llarg del temps. Cal aproximar-se als registres arqueològics amb una mirada estereoscòpica, en la qual s'imbriquen aspectes materials, espacials, productius, etc. A tot això cal sumar l'estudi detallat dels contextos funeraris, no oblidant-nos que les restes humanes allí contingudes són les dels qui van protagonitzar la història en aquell moment. No podem avançar en el camp dels estudis sobre la dona i del seu paper social sense saber si formen o no part rellevant de la comunitat, a partir del reconeixement de la seua presència en els diferents contextos funeraris.

Hem d'obtenir informació de les restes òssies conservades, de les seues edats i estats de salut, els seus marcadors d'activitat, etc., i a partir d'aqueix punt poder realitzar comparances entre sexes. Tenim com a finalitat reconèixer similituds i diferències, tant entre persones d'una mateixa comunitat com entre d'altres cronològicament i/o geogràficament diferents.

Aquest camí ja ha estat encetat (Campillo, 1996; Grauer i Stuard-Macadam, 1998; Izaguirre *et alii*, 2003; Jiménez-Brobeil *et alii*, 2004; Escoriza i Sanahuja, 2005), però fins i tot les conclusions són limitades. Al nostre territori són moltes les restes humanes que encara estan per estudiar i esperem que, a poc a poc, es pugui progressar i obtenir dades que permetran conèixer cada vegada millor les dones i els homes que ens precediren.

Bibliografía

- AUFDERHEIDE, A. C.; RODRÍGUEZ-MARTÍN, C. (1998): *The Cambridge Encyclopedai of Human Pathology*. Cambridge University Press.
- BARRACHINA, A. M.; VIÑALS, J.; SALVADOR, M. (1996): "Estudio de los restos procedentes del enterramiento del Barranc Roig, Sagunto". En Villalain Blanco, D.; Gómez Bellard, C.; Gómez Bellard, F. (eds.), *Actas del II Congreso Nacional de Paleopatología (Valencia, octubre de 1993)*, págs. 389-393.
- CAMPILLO, D. (1978): *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares*. Montblanc-Martín. Barcelona.
- CAMPILLO, D. (1996): "Sexo y paleopatología". *Avances en antropología ecológica y genética. Actas del IX Congreso Español de Antropología Biológica*, págs. 15-25. Saragossa.
- CHIARRI RODRIGO, J.; RODES LLORET, F.; MARTÍ LLORET, J. B. (1999): "Marcas antrópicas y de carnívoros en los restos óseos hallados en las fosas de inhumación del Bronce Final de la Cova d'En Pardo (Planes, Alicante)". En Soler Díaz, J.A.; Ferrer García, C.; González Sampéris, P.; Belmonte Más, D.; López Padilla, J.A.; Iborra Eres, P.; Cloquell Rodrigo, B.; Roca de Togores Muñoz, C.; Chiari Rodríguez, J.; Rodes Lloret, F.; Martí Lloret, J.B. "Uso funerario al final de la Edad del Bronce de la Cova d'En Pardo, Planes, Alicante. Una perspectiva pluridisciplinar". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 8, págs. 156-164.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2000): *Contribución al estudio osteoarqueológico de la Prehistoria Reciente en las comarcas meridionales valencianas (Colecciones del Museo Arqueológico Provincial de Alicante)*. Memòria de llicenciatura (inèdita). Universitat d'Alacant
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2001): "Inhumaciones argáricas de La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante): aproximación paleopatológica". En: Sánchez Sánchez, J.A. (coord.): *Actas de V Congreso Nacional de Paleopatología (Alcalá la Real, Jaén), 1999*, págs. 9-19.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2003): "Aspectos antropológicos y paleopatológicos de las inhumaciones prehistóricas del Tabayá (Aspe, Alicante)". En: Campo Martín, M. y Robles Rodríguez, F. (eds.). *Actas del VI Congreso Nacional de Paleopatología. ¿Dónde estamos? Pasado, presente y futuro de la Paleopatología*, págs. 263-278.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2004a): "Antropología Física y Paleopatología". En: Torregrosa Giménez, P.; López Seguí, E. (coords.). *La Cova Sant Martí (Agost, Alicante)*. Series Excavaciones Arqueológicas. Memorias, núm. 3. Alacant, págs. 91-96.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2004b): "Aproximación a las manifestaciones funerarias durante la Edad del Bronce en tierras alicantinas, a través de los restos humanos". En Hernández Alcaraz, L. y Hernández Pérez, M. S. (eds.): *La Edad del Bronce en Tierras Valencianas y zonas limítrofes*, págs. 213-225.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. i DE MIGUEL IBÁÑEZ, P. (2005): "Evidencias de Cuidados a través de la patología traumática durante la Prehistoria". En Cañellas Trobat, A. (ed.). *Actas del VII Congreso Nacional de Paleopatología, Mahón, Menorca, 2 al 5 de octubre de 2003*. Universitat de les Illes Balears, págs. 397-402.
- DE PEDRO MICHÓ, M.J. (2004): "La cultura del Bronce Valenciano: consideraciones sobre su cronología y periorización". En Hernández Alcaraz, L. y Hernández Pérez, M. S. (eds.). *La Edad del Bronce en Tierras Valencianas y zonas limítrofes*, págs. 41-57.
- ESCORIZA MATEU, T.; SANAHUJA YLL, M. E. (2005): "La prehistoria de la autoridad y la relación. Nuevas perspectivas de análisis para las sociedades del pasado". En Sánchez Romero, M. (ed.). *Arqueología y Género*. Universidad de Granada, págs. 109-140.
- GÓMEZ BELLARD, F. (2002): "Estudio antropológico de las cremaciones". En A. González Prats. *La Necrópolis de cremación de Les Moreres (Crevillente, Alicante, España) (s. IX-VIII AC)*. III Seminario Internacional sobre Temas Fenicios, págs. 461-469.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2002): *La Necrópolis de cremación de Les Moreres (Crevillente, Alicante, España) (s. IX-VIII AC)*. III Seminario Internacional sobre Temas Fenicios. Universitat d'Alacant.
- GRAUER, A.L.; STUART-MACADAM, P. (1998): *Sex and Gender in Paleopathological perspective*. Cambridge University Press.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, M. S. (1990): "Un enterramiento argárico en Alicante". *Homenaje a Jerónimo Molina*. Academia Alfonso X el Sabio. Murcia, págs. 87-94.
- IZAGUIRRE, N.; BIZCARRA, N. DE; ALZUALDE, A.; ALONSO, S.; RÚA, C. DE LA. (2003): "Sexo y género en yacimientos históricos". En Aluja, M. P.; Malgosa, A.; Nogués, R.M. (eds.). *Antropología y Biodiversidad*, vol. 1, págs. 285-289.
- JIMÉNEZ BROBEIL, S. A.; AL OUMAOU, I.; ESQUIVEL, J. A. (2004): "Actividad física según sexo en la Cultura Argárica. Una aproximación desde los restos humanos". *Trabajos de Prehistoria*, 62, núm. 2, págs. 141-153.
- JOVER MAESTRE, F. J. Y DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P. (2002): "Peñón de la Zorra y Puntal de los Carniceros (Villena, Alicante): revisión de dos conjuntos de yacimientos campaniformes en el corredor del Vinalopó". *Saguntum*, 32, págs. 59-73.
- JOVER MAESTRE, F. J.; LÓPEZ PADILLA, J. A. (1997): *Arqueología de la muerte. Prácticas funerarias en los límites del El Argar*. Publicacions de la Universitat d'Alacant.
- MALGOSA, A.; ALESAN, A.; SAFONT, S.; BALLBE, M.; AYALA, M. M. (2004): "A Distoc childbirth in the Spanish Bonze Age". *International Journal of Osteoarchaeology*, 14, págs. 98-103.

- MARTÍ BONAFÉ, M. A.; GRAU ALMERO, E.; PEÑA SÁNCHEZ, J. L.; SIMÓN GARCÍA, J. L.; CALVO GÁLVEZ, M.; PLASENCIA E.; PALLARÉS, A.; PIQUERAS, F. (1996): "La Mola d'Agres: aportaciones desde una óptica interdisciplinar al estudio de una inhumación individual". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 5, pàgs. 67-82.
- PASCUAL BENITO, J. L. 2002. "Incineración parcial en contextos funerarios neolíticos y calcolíticos del Este Peninsular al sur del Xúquer". En Rojo, M. A. Guerra; Kunst, M. (eds.). *Sobre el Significado del Fuego en los Rituales Funerarios del Neolítico*. *Studia Archaeologica* 9, pàgs. 155-189.
- POLO CERDÁ, M.; CASABÓ I BERNARD, J. A. (2004): "Cova dels Blaus (La Vall d'Uixó-Plana Baixa). Estudio bioantropológico y paleopatológico de los enterramientos de la Edad del Bronce". En Hernández Alcaraz, L. y Hernández Pérez, M. S. (ed.). *La Edad del Bronce en Tierras Valencianas y zonas limítrofes*, pàgs. 147-158.
- ROMERO, A.; POLO CERDÁ, M.; DE JUAN, J. (2004): "Análisis por microscopía electrónica de barrido de la dentición de los individuos de la Cova dels Blaus (Vall d'Uixó, Castellón): Aproximación a la paleodieta a través de la patología y patrón de microestriación dental". En Hernández Alcaraz, L. y Hernández Pérez, M. S. (eds.). *La Edad del Bronce en Tierras Valencianas y zonas limítrofes*, pàgs. 98-103.
- TORREGROSA GIMÉNEZ, P. (2004): "La datación absoluta". En P. Torregrosa Giménez.; E. López Seguí. (Coords.). *La Cova Sant Martí (Agost, Alicante)*. Series Excavaciones Arqueológicas. Memorias, núm. 3. Alacant, pàgs. 105-107.
- TRELIS MARTÍ, J. (1992): "Excavaciones en el yacimiento de la Edad del Bronce de Mas del Corral (Alcoy-Alicante)". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 1, pàgs. 85-89.

EL GRUP DOMÈSTIC I LES ACTIVITATS DE MANTENIMENT EN UN LLOGARET DE L'EDAT DEL BRONZE. LA LLOMA DE BETXÍ (PATERNA, VALÈNCIA)

MARIA JESÚS DE PEDRO MICHÓ
Servei d'Investigació Prehistòrica

Introducció

A l'hora de col·laborar en la redacció del llibre que acompanya l'exposició «Les dones en la Prehistòria» hem intentat, en primer lloc, acostar-nos al significat de l'Arqueologia del Gènere i veure de quina manera havíem d'enfocar la nostra interpretació d'un registre arqueològic publicat anteriorment (de Pedro, 1998). El nostre objectiu és el d'oferir una nova lectura de la informació relativa a una gran edificació construïda en el poblat de l'Edat del Bronze de la Lloma de Betxí (Paterna, València), en els moments inicials de la seua ocupació (Fig. 1). Amb especial atenció de l'aixovar domèstic d'un dels habitatges o departaments d'aquesta edificació que ens permeta il·lustrar les activitats quotidianes realitzades per homes i dones, part d'una petita comunitat camperola de fa aproximadament 4.500 anys.

Diferents autores¹ ens han aportat la necessària informació per a centrar el nostre treball des de la perspectiva de l'Arqueologia del Gènere, un dels enfocaments arqueològics que més interès ha suscitat els darrers anys; sorgit com una crítica a l'androcentrisme tan fortament arrelat en la societat occidental i com a correcció del biaix androcèntric en Arqueologia, el qual inclou la crítica a les discriminacions en la pràctica arqueològica, la revisió de la història de l'Arqueologia, o la pròpia investigació del gènere en el passat a partir de la informació continguda en el registre arqueològic. Sobretot en relació amb l'Arqueologia domèstica i el valor d'allò domèstic en la vida social i política de les societats del passat.

Els treballs pioners de M. W. Conkey, J. F. Spector i J. Gero (Conkey i Spector, 1984; Gero i Conkey, 1991) han estat decisius per a potenciar la aproximació de la teoria feminista a la investigació arqueològica, malgrat les limitacions metodològiques de la disciplina per a fer visibles les dones en els contextos arqueològics (Pallarés, 2000: 62); encara que aqueixa dificultat per a identificar les dones s'estén igualment als homes.

El terme "sexe" està més vinculat als trets biològics i s'expressa en l'oposició binària baró/dona. Pel contrari, el terme "gènere" va més enllà de la dicotomia masculí/femení, i precisa les relacions entre indi-

¹ Entre altres Margarita Díaz-Andreu, Paloma González Marcén, Almudena Hernando, Marina Picazo, Mª Àngeles Querol o Encarna Sanahuja.

vidus. El Gènere es un complex sistema de significats: com a categoria social ens permet comprendre com la gent –en cultures singulars- identifica qui són, què són capaços de fer, què haurien de fer i com han de relacionar-se amb els altres, semblants i diferents a ells mateixos. El gènere és un sistema social, abans que una categoria definida biològicament, que varia transculturalment, i que canvia al llarg del temps (Conkey i Spector, 1984). Podem entendre el gènere com una conducta apresada, resultat d'un procés històric específic de socialització (Gilchrist, 1999:9).

Què significa adoptar un «enfocament de gènere» en les investigacions arqueològiques? L'Arqueologia de gènere ha madurat des dels primers treballs a l'àmbit anglosaxó. Als anys 70 i començaments dels 80 pretenia ser objectiva, fent visibles a les dones, corregint el biaix androcèntric. El gènere pot

Fig. 1: Lloma de Betxí, Paterna. Vista aèria del jaciment al finalitzar la campanya de 1994.

il·lustrar les vies en les quals rols i relacions es construeixen en societat. Els darrers anys moltes autores tendeixen a l'estudi holístic del significat i experiència de les diferències sexuals i de les identitats de gènere al passat (Gilchrist, 1999:146). En Arqueologia podem "usar" el gènere per "fer" i per "dir" més (Conkey i Gero, 1991:12-13). Es tracta, en eixe sentit, d'una perspectiva que permet d'enriquir les interpretacions, imaginant i presentant percepcions múltiples abans que triar l'explicació més obvia, més demostrable o funcional (Tringham, 2000).

En la presentació del jaciment que ara ens ocupa, intentarem plantejar una lectura a partir de l'anàlisi d'a-

quelles variables que ens poden permetre una visualització del grup que habita aquest poblat de l'Edat del Bronze, en funció tant de les seues diferències sexuals, com de les seues relacions de gènere a partir del registre material, de les estructures arquitectòniques, bases econòmiques, etc.

El jaciment

A l'oest de la ciutat de València i al nord del riu Túria, la Lloma de Betxí està situada en una petita elevació, en un turó d'escassa altura a 99 m s.n.m., amb un desnivell de 30 m respecte al pla. De forma allargada, les seues dimensions són 50 x 20 m en la part superior, encara que l'assentament arriba fins a la

part baixa del turó. Les excavacions hi van començar el 1984 i han continuat fins a ara de forma quasi ininterrompuda (Fig. 2).

La part superior està ocupada per una gran edificació de 34 m de llarg i 10 m d'amplària composta per dos departaments separats per un mur i comunicats per una porta, les habitacions I i II, i per una dependència allargada paral·lela als murs d'aquestes, el corredor Oest. Els murs són de pedra d'1 m d'amplària, el seu aparell irregular de mitjana grandària sense encamar, travat amb terra i amb una disposició descurada, i estan revestits per un enlloit o arrebossat. L'alçada de les parets es conserva amb una altura entre 1 i 2'50 m; una obertura d'1 m d'ample comunica ambdós departaments i l'accés a l'exterior es troba en el mur oriental de l'habitació II amb una porta d'1'50 m d'amplària. L'edificació descansa sobre el sòl natural de la muntanya, sense evidències de construcció anteriors, i hagué d'arribar a una altura entre 4 i 6 m; coberta per una sostrada plana, en terrassa, o amb una suau inclinació, i sustentada per dues fileres de pals (Fig. 3). En l'exterior, pel seu extrem sud, se li adossa una cisterna de planta oval i, a continuació, s'obri un camí d'accés en rampa que puja des de la base del turó, en zig-zag. Al costat de la porta d'entrada a les habitacions hi ha una altra cisterna també de planta oval i, cap al nord, un altre departament de grans dimensions i planta aproximadament circular amplia l'espai destinat a habitatge i permet valorar l'evolució del poblat des de la imatge inicial dominada per la singular construcció de la part superior. Així mateix, un complex sistema de terrasses al vessant, realitzat amb grans murs atalussats, configura una sèrie de plataformes i transforma substancialment el perfil original de la muntanya.

La destrucció de l'edifici a causa d'un incendi va segellar el nivell d'ocupació, cobert per potents sol·lides, la qual cosa explica l'extraordinària documentació de què en disposem. La interpretació i valoració de les restes exhumades permet reconstruir la imatge d'un poblat menut situat en una elevació d'escassa altura les construccions més significatives de la qual es troben a la part superior del turó. Les datacions absolutes obtingudes a partir de les restes carbonitzades de la fusta utilitzada en la sostrada situen la construcció entre 3725±60 BP, calibrada entre 2229 i 2045 BC, i 3505±55 BP, entre 1914 i 1753 BC, és a dir, en els inicis del II mil·lenni aC, mentre que la seua destrucció ha estat datada a partir de dues mostres de cereal carbonitzat procedent del sòl de les habitacions, que han proporcionat unes dates entre 3440±70 BP, cal BC 1870-1660, i 3460±80 BP, cal BC 1885-1670.

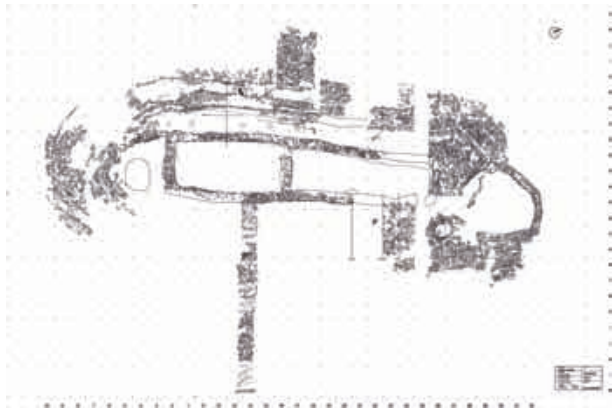

Fig. 2: Lloma de Betxí, Paterna. Plànol de les estructures de l'assentament.

L'habitació I. Les activitats de manteniment

La categoria d'activitats de manteniment fa esment a un conjunt d'activitats, agrupades tradicionalment com domèstiques, relacionades amb la cura i manteniment de la vida en els grups humans: activitats relatives a la pràctica de l'alimentació, la gestació i criança de xiquets i xiquetes, l'atenció als segments del grup que no poden cuidar-se a si mateixos, la higiene i la salut pública. L'estudi d'aquestes activitats pretén historitzar aqueix àmbit de la pràctica humana i restituir al passat la importància del seu dia a dia (Montón, 2000: 53). Es tracta d'identificar el conjunt de pràctiques que comprenen les activitats de manteniment i veure com s'expressen els seus espais. L'arqueologia presenta un gran potencial per a això, ja que la majoria de materials i molts dels espais físics que recuperem en una excavació en són producte d'aquelles pràctiques, i haurien de permetre entendre les relacions que es generen per a portar-les a terme i com es conjuguen amb les altres relacions i pràctiques d'aquella comunitat (Montón, 2000: 54).

Les activitats de manteniment apareixen associades generalment a les unitats domèstiques, en les

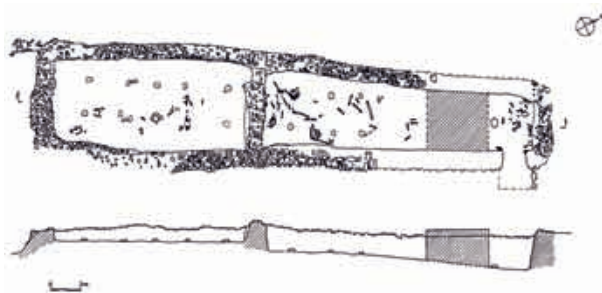

Fig. 3: L'habitació I i II. Loma de Betxí, Paterna. Planta i secció de les habitacions I i II.

quals sempre estan presents les dones, mentre que els espais públics i territorials es vinculen generalment al domini masculí. La investigació coneguda com *household archaeology* o arqueologia de les cases s'interessa per l'organització de les activitats socials a una microescala ja que és precisament en aqueix context on s'ha considerat que està garantida la presència de dones i, per això, el seu objectiu és demostrar com el gènere

estructura les relacions socials i econòmiques dins de les cases, fent visible el treball de les dones. En realitat, no té sentit separar el que passa dins i fora de les cases perquè el que ocorre dins d'una unitat espacial només pot entendre's si se n'analitza la interrelació que manté amb la resta d'unitats espacials (Pallarés, 2000: 74). De fet, l'espai de les activitats de manteniment és més obert que l'espai del *household* i no requereix la presència d'estructures arquitectòniques identificades com a cases (Montón, 2000: 54). «Esfera de relacions socials en la qual diverses persones agrupades amb vincles de sang, afinitat i/o pràctica social conviuen diàriament, l'espai es deriva de l'acció i, per tant, pot ser unitari o múltiple (ocupar més d'un lloc i no necessàriament de tipus d'habitatge)» (Bardavio i González Marcén, 1996:13, citat en Montón, 2000). Hi ha activitats de tipus universal que es realitzen dins de les cases, com ara el processament d'aliments, el consum, el descans, etc. Però també hi ha cases especialitzades en algun tipus d'activitat productiva, i activitats de manteniment que es poden realitzar en espais exteriors vinculats a l'espai domèstic.

En efecte, l'arqueologia de les cases està estretament relacionada amb treballs sobre arquitectura domèstica, però la identificació de cases, cabanyes i estructures arquitectòniques en general és una tasca complicada i hi ha dificultats metodològiques a atribuir restes arquitectòniques i dades específiques a unitats socials com la família o la casa. Les restes arquitectòniques només són una part de la cultura material i és per això que diferents autors reclamen que les restes artefactuals són un millor indicador de la funció de les habitacions que no la grandària de l'habitació o les característiques arquitectòniques.

Tornant al gran edifici de la Lloma de Betxí, sobre les tècniques i materials utilitzats en la seua construcció ja ens hem ocupat en anteriors treballs. Ens interessa ara centrar-nos en la seua organització interna i en la possibilitat de definir-ne les àrees d'activitat i les tasques que configuren el quefer quotidià de dones i homes, en funció del sexe o l'edat, i en relació amb les activitats vinculades no només a l'espai interior o domèstic, sinó també a l'espai exterior. Sobretot, a partir de l'aixovar exhumat en l'habitació I i de l'anàlisi de les bases econòmiques (Fig. 4).

Divisions internes com barandats, realitzats amb materials fràgils, fang, fusta o canyís, no han deixat vestigis de la seua ubicació, a no ser la diferent coloració de la terra assenyada en alguns punts. Així, una zona de color més fosc al costat de la paret oriental s'interpreta com un altell de fusta, la combustió del qual ha deixat una taca uniforme en el sòl de l'habitació; les taques de color vermellós evidencien la descomposició d'estructures d'argila endurida, i les restes d'un

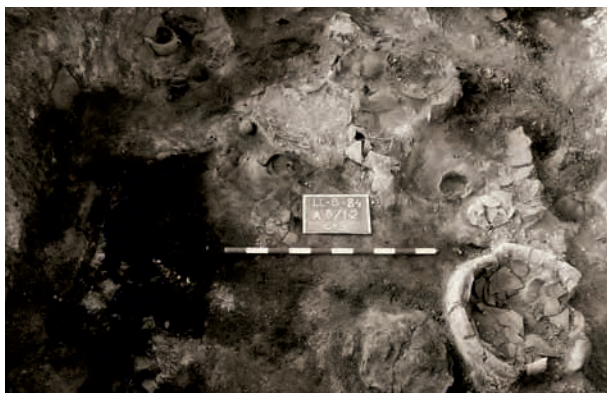

Fig. 4: Campanya de 1984. Habitació I, quadres A-B/1-2. Sòl d'ocupació del nivell I.

paviment o plataforma més elevada apareixen assenyalsades per una concentració de cantals i de pedres menudes. Altres estructures, malgrat la seua composició frèvola, de fang i argila, s'hi han conservat, com ara bancs i suports de terra i de pedra la funció dels quals respon a escudellers, cubetes, murets en relleix, forns menuts, etc. La distribució dels materials arqueològics mostra una zona d'emmagatzematge assenyalsada per la gran quantitat de vasos ceràmics contenint abundant cereal carbonitzat, aproximadament 75 (Fig. 5), entre els quals olles i gerres, bols menuts apilats en nombre de 30; o la interessant troballa d'un gran vas en l'interior del qual apareixen uns altres recipients de menor grandària contenint al seu torn botons d'os i d'ivori amb perforació en «V», grans de collar, dents de falç de sílex, tot això al costat d'un banc adossat, un forn construït amb lloses verticals i un suport circular de fang. També s'hi delimita un espai de mòlta amb molins barquiformes i les seues corresponents moledores, associats a recipients amb cereal carbonitzat. Un conjunt de 28 peces rectangulars de fang amb quatre perforacions cir-

culars, dues a cada extrem, de 22-24 cm de llarg per 12-14 d'ample, apilades sobre el sòl d'ocupació, podria indicar una certa activitat tèxtil, encara que la seua grandària i el seu pes les allunyen de la seua utilització en un teler vertical i més aviat sembla tractar-se del lloc d'emmagatzematge d'unes peces molt homogènies quant a pes, grandària i forma, potser utilitzades com a torcedores de fibres, debanadores, o telers horitzontals menuts.

En resum, l'aixovar domèstic es compon de 130 vasos ceràmics, carenats, olles i gerres grans amb senyals d'haver estat subjectes per cordes, bols, cassoles, vasos geminats, coladors i formatgeres; peces lítiques com dents de falç, algunes de sílex tabular; botons d'os i d'ivori de forma prismàtica i perforació en «V», braçalets d'arquer de pedra i objectes d'adorn com ara grans de collar, petxines perforades, penjolls de pedra i un penjoll de fusta d'olivera. La seua distribució palesa l'existència d'una important àrea vinculada a l'emmagatzematge i la preparació d'aliments, amb els cereals, els molins i moledores

Fig. 5: Vasos ceràmics trobats en l'interior de l'Habitació I. Campanya de 1984.

res i els forns; de certa activitat tèxtil, de l'ús freqüent i el treball de la fusta, i d'activitats artesanals com la cistelleria, com ho proven les restes de corda d'espart carbonitzat, les empremtes de trenat en fragments de fang, o la petjada en negatiu de les cordes que envoltaven el coll d'alguns vasos ceràmics, així com també l'empremta d'una espècie de llata o de trama vegetal que configura l'armadura interna d'alguns recipients, senyal de la seua utilització en la fabricació de ceràmica, desapareguda en el procés de cocció. Activitats que es vinculen tradicionalment amb les dones, en el

cas de la preparació d'aliments, la mòlta o el treball tèxtil; no obstant això, unes altres, com la manufactura lítica, associada generalment a la masculinitat, comparteix ací el mateix espai, si bé parlem de productes ja manufacturats i no de les evidències del procés mateix de fabricació (Fig. 6).

D'acord amb la distribució de l'aixovar, alguns models etnogràfics (Hastorf, 1991) es basen en l'organització espacial de les restes al voltant de les llars per a identificar les àrees d'activitat de gènere en contextos arqueològics. Així, s'assumeix que una major diversitat i variabilitat d'eines pot correlacionar-se directament amb àrea domèstica i tota àrea d'activitat domèstica és automàticament un espai femení. Però el model pot emmascarar la variabilitat dels papers de gènere en diferents condicions socials, culturals, històriques, demogràfiques o mediambientals (Pallarés, 2000: 77). S'assumeix que existeix una segregació espacial de les activitats segons el gènere, però no totes les societats gestionen i utilitzen l'es-

pai de forma específica segons el sexe o la funcionalitat de les activitats i, en ocasions, el model respon a àrees d'activitat polivalents. El comportament de gènere no sempre és visible etnogràficament i tampoc té per què ser visible arqueològicament. L'espai del grup domèstic ha de ser estudiat com un medi il·limitat, conceptualment i físicament, on la pràctica diària de les activitats de manteniment i les relacions socials que aquestes generen, el creen, el modifiquen i el transformen. L'espai físic va més enllà de la casa i es pot estendre al seu entorn o a unes altres àrees. Les tasques de manteniment són multiespacionals, encara que algunes requereixen certes instal·lacions materials, per exemple el processament d'aliments. I, alhora, en una mateixa zona poden portar-se a terme diverses activitats de manteniment. Depèn d'hàbits o rutines que es van marcant de generació en generació (Curià i Masvidal, 1998: 230).

Les bases econòmiques. L'agricultura i la ramaderia

D'acord amb tot l'exposat a l'epígraf anterior, proposem relacionar els artefactes amb altre tipus de restes documentades en el procés d'excavació, com la fauna i les restes botàniques aparegudes tant en l'interior de l'espai domèstic com en l'exterior, en abocadors; determinar les bases econòmiques i analitzar el component social per a valorar millor les relacions de gènere. En l'espai ocupat per l'habitació I, el cereal carbonitzat, els molins i el forn assenyalen un procés de preparació de determinat tipus d'aliments, però no s'hi ha definit amb claredat cap llar, potser a causa de la dificultat

Fig. 6: Vasos ceràmics trobats en l'interior de l'Habitació I. Campanya de 1984.

de la seua localització per tractar-se d'un nivell d'incendi en el qual abunden els carbons procedents de la fusta utilitzada en la construcció, al marge d'uns altres dispersos entre el sediment, raó per la qual la identificació de les llars és dubtosa. Dificultat a la qual s'afegeix que les restes de fauna no indiquen concentracions significatives; són restes estellades en la seua majoria, sobre el sòl d'ocupació, producte del seu consum o de la seua utilització per a la fabricació d'utilitatge, però sense evidències directes del seu cuinat. També influeix el fet que l'habitació havia de netejar-se amb regularitat i les deixalles llançades fora en abocadors localitzats en altres àrees. Però, encara així, hem de preguntar-nos sobre aquestes restes per a inferir-ne les pautes de consum i d'utilització i la incidència de la caça i de la ramaderia en les bases econòmiques del poblat. Així, d'un total de 486 restes, només 160 n'han estat identificades, 75 d'animals domèstics i 85 de silvestres. Bòvids (*Bos taurus*) i porcs (*Sus domesticus*) hi són escassos, i entre

les restes d'ovicaprins, algunes estan cremades i només una costella presenta marques de descarnament. Entre els silvestres, hi ha 34 restes de cérvol (*Cervus elaphus*), algunes amb senyals de descarnament i altres, concretament de banya, deformades pel foc i en dos casos serrades en un extrem. La presència de conill (*Oryctolagus cuniculus*) és de 22 fragments i la resta es reparteix entre porc senglar (*Sus scropha*) -un fragment amb senyals de colpeig i descarnament-, rabosa (*Vulpes vulpes*), fardatxo (*Lacerta lepida*), perdiu (*Alectoris rufa*) i tortuga d'estany (*Mauremys caspica*).

En el còmput total de la fauna del jaciment destaca igualment la presència de cérvol, la qual cosa significa que la seua caça no era ocasional, sinó una de les activitats principals, malgrat estar plenament establides l'agricultura i la ramaderia com a bases econòmiques. Ramaderia que proporcionaria matèries primeres com la llet i els seus corresponents derivats, a més de llana, sèu, pells i carn. La presència de bòvids, amb exemplars vells sacrificats en edat adulta, indica la seua utilització com animals de tracció; altre tant succeeix amb els ovicaprins, exemplars vells, individus no aptes per a la cria ni per a la producció de llet, per què la seua presència ha de relacionar-se amb el seu rendiment com a productors de llana. Parlem, doncs, d'una clara diversificació d'activitats, relacionades amb la transformació de productes bàsics en secundaris, com a complement de l'agricultura i també de la caça. L'explotació de la petita cabanya animal comportaria l'elaboració de productes derivats de la llet, per exemple amb la fabricació de formatges; de certa activitat tèxtil, relacionada amb l'aprofitament de la llana; del treball de les pells i la fabricació d'utilatge ossi a partir de la matèria primera obtinguda dels animals, etc. D'altra banda, la presència abundant de cérvols, al costat de cabirols, senglars, conills, llebres, perdius, i també tortugues d'estany o orades, ens parla d'un paisatge amb una notable cobertura vegetal i cursos d'aigua importants amb abundància de pesca (Sarrión, 1998). En el mateix sentit coincideixen les apreciacions de l'estudi de la resta de la fauna del jaciment, realitzat per A. Sanchis, amb la presència d'un important nombre de restes i un lleuger predomini d'espècies silvestres com el cérvol. Entre els animals domèstics i susceptibles de formar part de la dieta humana, hi destaquen els ovicaprins amb un elevat percentatge de restes no identificades, mostra del grau de fragmentació produït; no obstant això, la representació per espècies, més les edats de sacrifici i la representació anatòmica mostren que l'explotació ramadera en el jaciment està basada fonamentalment en els ovicaprins, mentre els porcs i bòvids hi tenen un paper secundari. La presència d'espècies silvestres com el cérvol i el conill compliria la seua funció de complement a la dieta càrnica, juntament amb la pesca i la recol·lecció. Les restes de cànids trobades es vinculen al seu paper com a ajudants en la caça o en la custòdia de ramats i la seua presència es testifica també indirectament en marques de la seua dentició sobre els ossos d'altres animals (Sanchis i Sarrión, 2004). En general, es tractaria de ramats menuts, essent la pràctica de l'agricultura l'activitat econòmica més important, com indiquen les condicions orogràfiques de l'assentament i la seua proximitat a zones aptes per al cultiu i a cursos d'aigua estables, a més de l'evidència directa que proporcionen les nombroses restes de cereals localitzats en el jaciment.

La valoració de la capacitat d'ús agrícola del territori pròxim al jaciment presenta dues unitats clarament diferenciades. Una correspon al pla al·luvial del riu Túria, al sud del jaciment, on trobem nivells de terrasses

del Plistocé superior i de l'Holocé; són sòls profunds, ben drenats, amb fluctuacions en el contingut de matèria orgànica al llarg del perfil i continguts elevats de carbonat de calci que, donada la seua topografia plana i les seues bones condicions de permeabilitat i ventilació, presenten una capacitat d'ús molt elevada (classe A). L'altra unitat correspon als relleus que cap al NE emmarquen el riu Túria, constituïda per un substrat de calcàries i margues miocèniques, en la qual l'encaixament de la xarxa de drenatge ha conformat una topografia irregular de turons i tàlvegs. Les principals limitacions que es presenten en aquesta unitat són el pendent i l'espessor del sòl, que condicionen una baixa capacitat d'ús (classe D). Localment s'hi presenten àrees més planes (com són les zones d'interfluvi) que poden presentar una capacitat d'ús mitjana (classe C), però que segurament no van ser posades en cultiu pels agricultors de l'Edat del Bronze, donada la proximitat de bons sòls per a l'agricultura amb escàs pendent, com és el pla al·luvial del Túria.

La vocació agrícola de l'assentament està demostrada pel cereal trobat en ambdues habitacions. Les mostres estudiades es refereixen al cereal emmagatzemat en grans recipients ceràmics, en general blat nu, en ocasions ordi vestit, algunes males herbes i lleguminoses; l'ordi vestit i l'*esprilla* són escasses. Hi destaca la presència d'un fragment de llavor de raïm, espècie rara en contextos anteriors a l'Edat del Ferro, encara que la planta es desenvolupa de manera espontània a les vores dels rius, cas de la Llima situada al costat del riu Túria, per la qual cosa seria recol·lectada habitualment per al consum humà. La presència de lleguminoses hi és escassa, faves, algun pèsol i llentilles. L'activitat de recol·lecció de fruits i verdures ha deixat una presència molt pobra en el registre, tan sols raïm i móres. En espais exteriors, com el Sector Est, la presència d'ordi (*Hordeum sp.*) i blat (*Triticum aestivum/durum*) és escassa, hi apareix alguna lleguminosa com el llentiscle (*Pistacea lentiscus*) i hi destaquen, sobretot, els nombrosos fragments de bellotes (*Quercus sp.*) trobats, fruits que han estat utilitzats tradicionalment com a complement de la dieta humana, a més de com a aliment per al bestiar. Igualment és possible el consum dels fruits del llentiscle o el seu ús per a l'elaboració d'oli, i determinades quenopodiàcies o crucíferes també poden ser utilitzades com verdures (Pérez Jordà, 1998).

L'anàlisi de les restes carpològiques, juntament amb les dades que aporta l'estudi dels útils agrícoles, ens permeten acostar-nos a les pràctiques agràries d'aquestes comunitats. Destrals, aixes i dents de falç componen l'utilitatge relacionat amb aquelles, sense oblidar que en gran part aquest s'elabora amb fusta, per la qual cosa la seua conservació és problemàtica. D'altra banda, l'ús dels bòvids com a força de treball permet pensar en la introducció de l'aladre. I les troballes de conjunts tancats formats per una sola espècie indiquen que el cultiu de les diferents espècies s'hi fa per separat. Els cereals documentats poden ser sembrats tant a la tardor com a la primavera, encara que per les característiques climàtiques de la zona mediterrània és habitual el seu cultiu com a cereals d'hivern. El manteniment de la productivitat als camps hagué d'obtenir-se mitjançant el sistema de guaret, que permet la recuperació dels sòls, un major grau d'humitat i el control de les males herbes. A més, les terres en guaret poden ser utilitzades per a l'alimentació del bestiar.

Per a la recol·lecció dels cereals s'utilitzarien les falçs, encara que també es poden arrancar les espigues amb les mans. A continuació, els treballs previs a l'emmagatzematge, l'assecat a l'aire lliure, la trilla

per a desfer les espigues i espícules, el ventat i el garbellat. El cereal s'emmagatzema ja net, sense restes de glumes, de raquis o d'entrenucs i amb presència escassa de males herbes. Les operacions de neteja del cereal hagueren de realitzar-se en l'exterior de la casa, si s'ha de jutjar per l'absència de restes que indiquen aquestes operacions en l'interior. En resum, es tracta d'un sistema agrícola basat en una agricultura extensiva de cereals que va fer possible la introducció de l'aldre, complementada per una agricultura intensiva d'hort.

El grup domèstic. Els homes i les dones que habitaren el llogaret

Analitzem ara el grup domèstic que habità la Lloma de Betxí, entès com un grup social que comparteix una sèrie d'activitats vinculades al manteniment i la cura de la vida diària, i que no pot ser estudiat com una unitat social homogènia. La vinculació de la dona a la vida domèstica, a partir de les tasques de tenir cura i donar suport, s'accepta de bestreta, encara que diversos estudis antropològics i sociològics mostren també que, en moltes societats, individus d'interessos diferents en gènere i en edat mantenen unes pràctiques de relació comunes orientades a satisfer les necessitats bàsiques de manteniment o de reproducció social, i que aquestes pràctiques de relació es palesen en els espais viscuts diàriament o en espais de la vida quotidiana (Curià i Masvidal, 1998: 229).

Hem de considerar igualment que es tracta d'un grup social les bases econòmiques del qual són l'agricultura i la ramaderia, per la qual cosa el ritme de canvi de les seues activitats de manteniment havia de ser cíclic i flexible. El temps cíclic és el que regiria la vida quotidiana dels grups del passat i també d'algunes societats actuals no occidentals, sobretot dels grups que tenen una base econòmica agrícola i ramadera, que tenen com a unitat de temps especialment el cicle, ja siga vital, anual, estacional o diari (Curià i Masvidal, 1998: 232).

En el cas del jaciment que ens ocupa, ens trobem davant una comunitat camperola; però què podem dir sobre els homes i les dones que van habitar el llogaret? En relació amb el que significa el poblament de l'Edat del Bronze en terres valencianes, s'ha parlat en ocasions de comunitats amb una estructura social fortament jerarquitzada. La complexitat observada en les infraestructures d'alguns poblats reflectia l'existència d'una estructura social capaç d'organitzar els treballs de construcció i manteniment; i la informació del registre, quant a les dimensions i la funcionalitat dels assentaments, permetia plantejar la hipòtesi d'un territori jerarquitzat (Gil-Masarell, 1995). L'alternativa d'anàlisi des de la perspectiva teòrica de l'Arqueologia Social i des de pressupostos materialistes (Jover, 1999) planteja una hipòtesi que defensa la consolidació del tipus de vida camperol entre el final del III mil·lenni i l'inici del II aC, a partir de l'existència d'unitats d'assentament de poca grandària i de caràcter familiar extens, amb relacions d'adhesió o filiació entre elles. I, més recentment, Gómez Puche (2004) ha presentat una nova hipòtesi dins del marc teòric de l'Arqueologia Social, adoptant conceptes dels corrents materialistes com ara explotació i conflictivitat social, derivades dels processos de jerarquització i desigualtat. L'autora proposa una estructura social en forma de grups sedentaris jerarquitzats, un mode de vida agrícola camperol en què la família és el nucli bàsic d'organització socioeconòmica; considerant que encara no s'han

establert, entre les formacions socials, relacions clares d'exploatació i subordinació que ens permeten parlar de formacions preclassistes, ni tampoc de classes socials, per la qual cosa serien formacions en què el pes de les relacions de parentiu i entre llinatges continuaria essent gran; grups segmentaris jerarquitzats amb pràctiques econòmiques determinades basades en una agricultura cerealística extensiva i una explotació ramadera intensiva.

Aprofundint un poc més en el tema, la interpretació del registre arqueològic ens parla, en efecte, d'una comunitat camperola amb un nucli estable i reduït de població que recorda, salvant la distància cronològica, el model dels poblats de la cultura *Castreña Astur* estudiats per Fernández-Posse (2000), sobretot en la seua definició de la unitat domèstica, a través de la definició del grup familiar que permet l'estructura interna dels *castros*. La unitat bàsica d'estudi és la família, i les famílies camperoles es caracteritzen per ser productores i consumidores del seu propi treball, és a dir, l'objectiu del seu treball és el consum propi, essent la seua mà d'obra exclusiva tots els seus membres,

sense distinció d'edat o de sexe. El protagonisme de la dona en els treballs del camp i en la vida de la comunitat és valorat generalment, però l'activitat dins de la unitat de producció familiar seria paritària per a home i dona. No obstant això, no hem de confondre la importància de la dona en la unitat de producció, consum i reproducció amb el seu accés a l'estructura de poder, ja que es tracta d'una activitat que es realitza dins de l'esfera domèstica, en paritat amb

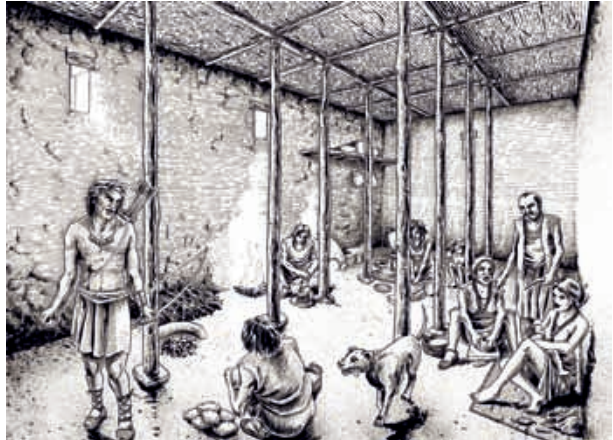

Fig. 7: Reconstrucció de l'espai interior de l'habitació I.

unes altres que tradicionalment se li atribueixen, com ara el teixit o la transformació d'aliments. Fernández-Posse apunta que la tradició antropològica considera la introducció de l'aladre com el moment del pas de la dona horticultora a l'home agricultor, però, en la seua opinió, no sembla conclouent que la dificultat del treball de llaurada fóra la causa de la separació de la dona d'aqueixa activitat, tant per la grandària de les parcel·les, com per la lleugeresa dels sòls, el mateix tipus d'aladre i la presència d'animals de tir, per la qual cosa és raonable pensar que es tractaria d'un treball compartit. I el mateix amb la ramaderia, si tenim en compte que el registre arqueològic contradiu una ramaderia «masculina». Els estudis zooarqueològics revelen una ramaderia de caràcter acusadament domèstic i amb bona compensació entre l'aportament calòric a la dieta i l'aprofitament de productes secundaris, entre els quals destaca la llana; la producció pecuària hi apareix en simbiosi i complementarietat amb l'agrària. Arguments que podrien ser vàlids per a la Lloma de Betxí (Fig. 7).

Conclusions

Encara que de forma breu, volem fer esment d'aquelles línies d'investigació en què diferents autors treballen des de fa ja diversos anys, sumant esforços, experiències i resultats. Servesci d'exemple el reconeixement de la presència de les dones en diferents activitats tradicionalment associades al gènere masculí, com la indústria lítica. M. Sánchez Romero (2000) assenyala la dona com a productora i usuària d'útils de pedra tallada en el jaciment de *Los Castillejos* de Montefrío (Granada), argumentant que entre l'utilatge lític se sol destacar aquell referit a activitats marcadament masculines, com la caça o la guerra, a pesar que la majoria de la tipologia lítica està dedicada al treball de la fusta o la pell, al treball de la ceràmica, a la producció d'aliments, o siga activitats de manteniment en general, per què tals objectes pogueren haver estat fabricats i/o utilitzats per dones. L'autora reivindica així el fet que els espais són compartits i que els dos sexes realitzen tasques d'igual importància econò-

Fig. 8A: Campanya de 2003. Enterrament localitzat als quadres G-H/13-14. Reconstrucció. Infografia d'A. Sánchez Molina.

un recién nacido» (Sánchez Romero, 2000: 101). I altres perspectives semblants d'anàlisis arreplegades en el volum *Arqueologia y Género*, editat per M. Sánchez Romero (2005), amb exemples de P. González Marcén i M. Picazo Gurina, en relació a la quotidianitat com a objecte d'investigació històrica i a l'evidència arqueològica d'allò quotidià en el cas concret del jaciment de Can Roqueta (Sabadell, Barcelona); de S. Montón, sobre pràctiques d'alimentació, cuina i arqueologia; de L. Colomer, sobre la fabricació de ceràmica argàrica; de T. Orozco, sobre l'utilatge lític polimentat, i de M. Sánchez i A. Moreno Onorato, sobre la producció metal·lúrgica a Peñalosa (Baños de la Encina, Jaén).

Si bé l'Arqueologia ens aporta només determinats recursos d'interpretació, no per això hem de renunciar a conèixer el procés històric i el seu desenvolupament, els perquè i les causes dels canvis

mica. *«Incluso si admitieramos que en algunas sociedades prehistóricas las mujeres no fabricaron o usaron útiles, sería insostenible deducir que las actividades económicas desarrolladas por las mujeres no influyeron en las decisiones sobre la producción, uso y desecho de la tecnología de los hombres. Por otra parte es tan amplio el abanico de trabajos y situaciones en las que la mujer debió utilizar útiles de piedra que podría parecer absurdo el negarlo, situaciones que van desde cortar carne, recoger cereal, trabajar la piel, tatuar, cortar el pelo o, incluso, cortar el cordón umbilical de*

i de la seua perduració, i per a això no cal anar a la individualitat ni pretendre sexuar els treballs o els instruments. Altres perspectives d'anàlisi es presenten, i així, en opinió d'A. Vila (2002), si volem veure diferència en les activitats realitzades, en la distribució del producte, en l'accés als recursos, o si hi havia consum diferencial, hem de recórrer als cossos dels/les subjectes, als soterraments. O siga, recórrer a les restes humanes per a veure si hi ha diferències en relació a l'accés als béns i a les condicions de vida; constatar si s'hi van produir mancances físiques, malalties, traumatismes; la presència o no d'aixovar; el treball invertit en la preparació de la tomba, etc. (Vila, 2002: 339). És poc el que podem aportar sobre la presència d'inhumacions diferencials en els jaciments valencians, donada l'escassetat de soterraments ben documentats, almenys pel que fa als poblats de la Cultura del Bronze Valencià (Martí, de Pedro i Enguix, 1995); a més a més, els aixovars hi són quasi inexistent, malgrat l'existència de xarxes d'intercanvi, com ho proven determinades matèries primeres i elements de prestigi com ara els objectes metàl·lics, les ceràmiques decorades o els botons d'ivori, presents en el jaciment que ara ens ocupa. I de la troballa, fins a ara, de dos soterraments humans, ambdós masculins i sense cap tipus d'aixovar; un d'ells en posició primària (Fig. 8A-8B) i l'altre secundari (de Pedro, 2005), l'estudi osteoarqueològic dels quals es troba encara en fase de realització per Mª Paz de Miguel (e.p.).

Conscients de les mancances del nostre treball, hem tractat d'oferir una nova lectura de les dades aportades per un jaciment singular com és la

Lloma de Betxí. Es tracta tan sols d'un avanç realitzat des de la perspectiva de l'Arqueologia del Gènere tot reavaluant-ne l'evidència arqueològica existent, revisant-ne interpretacions anteriors i aplicant-hi la metodologia necessària per a trobar en el registre arqueològic dades que es puguen correlacionar de forma unívoca amb activitats i presència de dones, d'acord amb la nostra voluntat de fer-les visibles, tal com ho expressava P. González Marcén: «No obstante, el problema de base estriba en lo que Ruth Tringham (1991) definía "en cómo dar cara" a los restos arqueológicos, cómo reconocer en ellos seres humanos diferenciados que permitieran interpretar sus lugares y niveles de cooperación o de conflicto. Ciertamente, el registro arqueológico no permite ese reflejo más allá, como mucho, de los humanos fosilizados que encontramos, desde el Pleistoceno hasta el mundo clásico, en enterramientos o en representaciones iconográficas...» (González Marcén, 2000: 15). De manera que, almenys en el nostre cas i

Fig. 8B: Campanya de 2003. Enterrament localitzat als quadres G-H/13-14. Reconstrucció. Infografia d'A. Sánchez Molina.

d'acord amb aquesta autora, ens hi resta molt per fer: desenvolupant noves estratègies d'investigació, creant esquemes de categorització, discutint les bases epistemològiques que fonamenten les interpretacions històriques convencionals, abordant aspectes de les vivències històriques de dones i homes que enriquesquen la complexitat dels discursos, desenvolupant procediments analítics que facen visibles relacions i interconnexions abans ocultes i, també, cercant dades que il·lustren altres activitats, altres treballs, altres vivències (González Marcén, 2000: 15).

Bibliografia

- BARDAVIO, A.; GONZÁLEZ MARCÉN, P. (1996): La vida quotidiana a la Prehistòria. L'estudi de les activitats de manteniment. *Balma*, 6, pp.7-16.
- CONKEY, M.W.; SPECTOR, J.D. (1984): Archaeology and the study of gender. In M. Schiffer (ed.) *Advances in Archaeological Method and Theory*, 7. Academic Press. New York, pp. 1-38.
- CONKEY, M.W.; GERO, J.M. (1991): Tensions, Pluralities, and Engendering Archaeology: An Introduction to Women and Prehistory. In *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Basil Blackwell. Oxford, pp. 3-30.
- CURIÀ, E.; MASVIDAL, C. (1998): El grup domèstic en Arqueologia: Noves perspectives d'anàlisi. *Cypsela*, 12, Girona, pp. 227-236.
- DE PEDRO, M.J. (1998): *La Loma de Betxí (Paterna, València). Un poblado de la Edad del Bronce*. Trabajos Varios del S.I.P., 94, València.
- DE PEDRO, M.J. (2005): L'Edat del Bronze al nord del País Valencià: Hàbitat i Territori. *Cypsela*, 15, Girona, pp. 103-122.
- FERNÁNDEZ-POSSE, M. D.(2000): La mujer en la Cultura Castreña Astur. *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 143-160.
- GERO, J.M.; CONKEY, M.W. (EDS.) (1991): *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Basil Blackwell. Oxford.
- GILCHRIST, R. (1999): *Gender and Archaeology. Contesting the past*. Routledge. New York.
- GIL-MASCARELL, M. (1995): Algunas reflexiones sobre el Bronce Valenciano. *Saguntum-PLAV*, 28, València, pp. 63-74.
- GÓMEZ PUCHE, M. (2004): Estudio de las formaciones sociales de la Edad del Bronce en el País Valencià: Una propuesta teórica. *La Edad del Bronce en tierras valencianas y áreas limítrofes*, Villena-Alacant, pp. 99-105.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P. (2000): Mujeres, espacio y arqueología: una primera aproximación desde la investigación española. *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 11-21.
- HASTORF, C. (1991): Gender, space, and food in prehistory. In *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Basil Blackwell. Oxford, pp. 132-159.
- JOVER, F. J. (1999): *Una nueva lectura del "Bronce Valenciano"*. Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- MARTÍ OLIVER, B.; DE PEDRO, M.J.; ENGUIX, R. (1995): La Muntanya Assolada de Alzira y las necrópolis de la Cultura del Bronce Valenciano. *Saguntum-PLAV*, 28, València, pp. 75-91.
- MONTÓN, S. (2000): Las mujeres y su espacio: una historia de los espacios sin espacio en la Historia. *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 45-59.
- PALLARÉS, M. (2000): Género y espacio social en arqueología. *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 61-92.
- PÉREZ JORDÀ, G. (1998): Estudio paleocarpológico de la Loma de Betxí, Paterna, en DE PEDRO, M. J. (1998), pp. 239-245.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (2000): Mujeres y espacios de trabajo en el yacimiento de los Castillejos (Montefrío). *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 93-106.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. Ed. (2005): *Arqueología y Género*. Universidad de Granada.
- SANCHIS, A.; SARRIÓ, I. (2003): Restos de cánidos (*canis familiaris* ssp.) en yacimientos valencianos de la Edad del Bronce. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXV, València, pp. 161-198.
- SARRIÓ, I. (1998): Clasificación preliminar de la fauna de la Loma de Betxí, Paterna, en DE PEDRO, M. J. (1998), pp. 247-260.
- TRINGHAM, R. (1991): Households with Faces: The Challenge of Gender in Prehistoric Architectural Remains. In *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Basil Blackwell. Oxford, pp. 93-131.
- TRINGHAM, R. (2000): Lugares con género en la Prehistoria. *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 187-221.
- VILA, A. (2002): Viajando hacia nosotras. *Revista Atlántica Mediterránea de Prehistoria y Arqueología Social*, Vol. V, Cádiz, pp. 325-342.

MATERNITAT | PREHISTÒRIA; PRÀCTIQUES DE REPRODUCCIÓ, RELACIÓ I SOCIALITZACIÓ

MARGARITA SÁNCHEZ ROMERO
Universitat de Granada

Introducció

La maternitat ha estat considerada com un dels elements definidors de les dones al llarg de la història de manera que, en nombroses ocasions, la seua capacitat reproductiva ha estat l'element fonamental en la construcció de la seua identitat de gènere; les dones en edat reproductiva i les que no hi estan, les que tenen fills i les que no en tenen, són considerades diferentment, de manera que les seues responsabilitats, la seua autoritat, el seu poder i el seu prestigi van transformant-se al llarg del temps (Crown, 2000:17) i aquests canvis repercuteixen en la forma en què manifesten la seua identitat mitjançant el vestit o els ornaments (Childs, 1991; Sorensen, 1997).

No obstant això, en poques ocasions aquest debat ha tingut en compte que la reproducció suposa per a les dones treball, experiències, coneixements, modificació dels seus cossos, relacions i sentiments. El nostre propòsit és analitzar com s'ha conceptualitzat les dones i mares de la prehistòria des del present, desmentint moltes de les idees preconcebudes que es tenen sobre elles i intentant reconèixer les pràctiques maternals i el seu reflex material en el registre arqueològic de les poblacions prehistòriques.

Per a això hem de tenir en compte que la maternitat és una construcció cultural com tantes altres experiències socials i, com elles, és susceptible de ser redefinida i renegociada constantment, tant en el discurs públic com en el privat. La càrrega ideològica que sustenta la maternitat és fluida i s'enquadra dins de les canviants realitats socials, econòmiques i polítiques (Wilkie, 2005:1). Els individus infantils suposen un recurs la transformació reeixida del qual en adults assegura la reproducció no només biològica, sinó també social, dels grups humans; per tant, conèixer com són alimentats, socialitzats i ensenyats, i com es construeix i interpreta socialment la maternitat, pot ser una gran font d'informació sobre aquestes societats.

ALGUNES REFLEXIONS SOBRE EL CONCEPTE DE MATERNITAT

La definició i evolució del concepte de maternitat

És només a partir dels moviments revolucionaris que se succeeixen a Europa a partir de la darrerïa del XVIII i de les seues elaboracions ideològiques i filosòfiques, quan la maternitat comença a ser definida com quelcom que supera l'estrictament biològic; són els textos de Rousseau els que contribueixen de manera evident a la formació del concepte modern de maternitat. Dins de l'ambient il·lustrat, afirma que les dones dedicades a ser mares i esposes ideals serien considerades, en termes de treball i d'aportació a la societat, tan importants com els homes, ja que la capacitat procreadora de les dones les identifica i les sublima; encara que immediatament després reconeix que les reprimeix i les inhabilita per a realitzar altres activitats (Rousseau, 1762, ed. 1990). Per a aquest autor, els processos biològics duen les xiquetes a convertir-se en mares de manera inexorable, de manera que en el seu procés educatiu s'ha de prestar especial atenció a la seua preparació per a la maternitat, un procés formatiu que no té paral·lel en l'educació masculina (Kaplan, 1992:20).

Durant el XIX, amb aquests pressupòsits assentats, s'institueix el terme instint maternal i es reafirma la necessitat de les dones de ser educades per a la maternitat; la criança de xiquets és considerada, com la tasca natural de les dones en les seues llars, però alhora es corrobora el requisit de preparació i formació per a portar-la a terme. Comença llavors una proliferació de literatura sobre la cura dels xiquets que contribueix al desenvolupament d'una «professionalització» o «vocacionalització» de la maternitat i una intensificació de la legislació que restringeix el treball infantil i amplia l'escolarització obligatòria, prolongant així el període de dependència de la mare. Si durant aquests moments la literatura sobre la cura dels xiquets té un matís religiós i està dedicada primordialment a il·lustrar les dones de la classe mitjana sobre la cura moral i espiritual dels individus infantils, la industrialització i les pobres condicions sanitàries de principis del XX van motivar una literatura de consells maternals centrada en la formació de les mares treballadores perquè procurassen el benestar físic dels fills; la responsabilitat de la cura d'aquests es va convertir en la tasca estel·lar de la «mare moderna», mitjançant aquestes publicacions l'estat recomanava a les mares ignorar els consells de familiars i amigues i seguir els preceptes científics dels metges sobre la maternitat i la cura (Arnup *et al.*, 1990: xx), intentant desvincular les mares de les experiències d'altres dones.

En el transcurs del segle passat, el concepte de maternitat ha experimentat canvis constants i ràpids que s'inauguren amb la incorporació de les dones com a força de treball durant la Primera Guerra Mundial, el desenvolupament del moviment sufragista i la primera onada d'alliberament femení durant els anys 20. Aquests moviments es reflecteixen en un major nombre de dones com a receptores d'educació superior, i en termes reproductius suposa un augment del nombre de dones sense fills (Kaplan, 1992:19). Aquest fet és acompanyat, a més, d'una progressiva importància de l'obstetrícia i la ginecologia, copades per metges homes, i per una pèrdua d'autoritat de les pràctiques de les comares a través del desenvolupament d'una ciència i d'una professió dins de la medi-

cina, en la qual les dones estaven excloses i relegades en el seu paper habitual dins del part. En moltes ocasions, aquests canvis responen a les demandes de les dones de la millor cura possible durant el part, per a procurar un ambient més segur per a la mare i el nadó (Lewis, 1990:1); per exemple, la medicalització del part va fer que a poc a poc es desplaçara des de la casa a l'hospital, fet que va reduir les taxes de mortalitat infantil i maternal, que eren alarmantment elevades a la fi del *xix* i la primeria del *xx*, sobretot als suburbis de les ciutats industrialitzades, amb unes condicions higienicosanitàries paupèrrimes, en les quals la mortalitat arribava al 75% del total de naixements (Arnup *et al.*, 1990:xvi).

Després de la Segona Guerra Mundial, els moviments d'alliberament femení dels anys 60 donen escac a moltes institucions i formes d'organització social, entre elles la de la família nuclear, i es creen les bases necessàries perquè a partir de la dècada dels 80 es desenvolupen tot un seguit d'avanços no només tecnològics (la inseminació artificial, la fecundació *in vitro* o fins i tot les mares de lloguer), sinó també socials (l'augment de famílies monoparentals, nous mecanismes d'adopció o el reconeixement de parelles homosexuals) que han canviat de manera evident com s'entén el desenvolupament de la maternitat i dels processos reproductius.

A causa de la importància central de tenir èxit en la criança dels individus infantils en qualsevol societat, la maternitat ha estat el centre de preocupacions i debats diversos en la investigació feminista (Wilkie, 2003:2). Les principals controvèrsies s'han centrat en qüestions relatives a si està biològicament predeterminat que són les dones les curadores primàries dels individus infantils, han fet referència a l'ús de la maternitat com una forma de repressió de les dones de manera transcultural o han elaborat crítiques a un concepte de maternitat essencialista que defineix les dones (i la feminitat) per la seua capacitat de produir i criar els fills com a fenomen natural i inevitable, de manera que les dones que manifesten el seu desig de no tenir fills han estat vistes com desviades o deficientes en la seua identitat femenina (DiQuinzio, 1999:xiii).

No podem oblidar que els conceptes centrals de la teoria feminista que inclouen el sexe, el gènere, el cos, el desig, la consciència, l'experiència, la representació, l'opressió, la igualtat o la llibertat estan implicats en l'anàlisi de la maternitat des de les diferents perspectives feministes (DiQuinzio, 1999; Mazzoni, 2002). La conceptualització de la maternitat ha passat per diverses fases dins del moviment feminista; des de posicions que argumentaven que la maternitat estava en la base i justificava el paper subordinat de les dones en la societat pel fet que és l'experiència en què pateixen més la tirania de la naturalesa, la biologia i/o el control per part dels homes (DiQuinzio, 1999:x) fins a un pensament que assenyala a la maternitat com una opció de les dones més que com una obligació (Magallón, 2001:124) i que forma part de la seua pròpia identitat. Açò suposa que es considere el fet de la maternitat, no com un obstacle per al desenvolupament personal, sinó com un fet de gran importància i pel qual s'exigeix la reorganització dels espais i del ritme de la societat per a adaptar-los plenament al desenvolupament d'aquesta.

Alguns apunts sobre concepte i estudi de les pràctiques maternals en la literatura arqueològica

La preocupació pels estudis sobre dones, individus infantils, relacions de gènere, sexe o sexualitat hauria d'haver inclòs d'una manera natural el concepte de maternitat en arqueologia; es podria pensar que, pel fet que és una activitat transhistòrica i transcultural socialment construïda i amb una importància crucial en l'articulació de les relacions de gènere, ha estat un element crucial en els diferents debats relatius al gènere i a l'arqueologia. No obstant això, exceptuant els treballs d'algunes autores (Bolen, 1992; Beusang, 2000; O'Donnell, 2004; Wilkie, 2003:5), generalment la maternitat és absent d'aquests debats, com han posat de manifest algunes investigadores (Bentley, 1996:23). La naturalització i la creença de la immobilitat en el desenvolupament de les pràctiques maternals i el no reconeixement dels xiquets i xiquetes com a components plens de la societat, junt amb l'escassetesa d'eines metodològiques adequades (Sánchez Romero, e.p. a), han contribuït a la manca d'investigació sobre la maternitat prèvia als canvis referits a partir de la darrerria del xx, de manera que els coneixements històrics que tenim previs a aquestes dates són encara escassos i en la seua major part descriptius (per exemple, Pringle, 1990; Meskell, 1999; Caballero, 2000).

A pesar d'això, és molt interessant destacar que en la literatura arqueològica del nostre país el tema de la maternitat i la reproducció ha provocat, durant les darreres dècades, l'establiment d'interessants hipòtesis sobre comportament humà i sobre les experiències i treballs de les dones. Almudena Hernando, en els seus diferents estudis sobre la identitat de les dones (Hernando, 2001; 2005), posa de manifest com la maternitat ha estat utilitzada per diferents autors per a justificar biològicament la identitat d'aquelles a través dels vincles creats i de les relacions de dependència establides. No obstant això, aquesta investigadora situa l'origen d'aquest tipus d'identitat en les conseqüències derivades de la pèrdua de mobilitat a causa de les constants cures que requereixen les criatures humanes. Aquestes criatures són les més febles del regne animal, per tal com la prolongació del temps de creixement, que es va produir en el gènere *Homo* fa uns dos milions i mig d'anys, va significar la prolongació del període fetal a vint-i-un mesos, encara que solament nou són intrauterins, convertint-nos en éssers completament depenents, dedicats, bàsicament, a permetre que el nostre cervell arribe a la meitat de la grandària que tindrà en la vida adulta (Domínguez Rodrigo, 1996:157). És aqueixa necessitat de cura per part dels individus infantils la que provoca la reducció de la mobilitat de les dones, articulant noves formes d'entendre el temps i l'espai i marcant de manera molt subtil les primeres desigualtats (Hernando, 2005).

Per la seua banda, M. Ángeles Querol ha enunciat el model d'«ampliació del comportament maternal a la resta del grup» (Querol, 2005). Els homínids de l'Àfrica oriental de fa uns dos milions d'anys estaven exposats, en un hàbitat de plana oberta, a perills que només van poder superar a través de la reorganització de les relacions socials del grup de manera que els diferents individus se sentissen cohesionats a través de la cooperació entre ells i del repartiment de tasques defensives (Domínguez Rodrigo, 1994:123-125). Per a M. Ángeles Querol, aquesta cooperació i aquests mecanismes de solidaritat podrien tenir el seu origen en les relacions socials més evidents, que són les maternals i que comporten socialització, transmissió del coneixement, cura de l'altre, etc. La propagació, a través de diversos

mecanismes, d'aquests comportaments seria una de les claus de l'èxit i de la supervivència d'aquests grups (Querol, 2005).

Per altra banda, des de les perspectives marxistes feministes s'ha analitzat amb profunditat la reproducció biològica des de les teories de la producció de la vida social, posant l'èmfasi en els treballs de producció de cossos i de manteniment de subjectes i d'objectes, mitjançant els quals no només es creen cossos sexuats imprescindibles per a la reproducció social del grup, sinó que també es cuiden, s'atenen i se socialitzen aquests individus (Balaguer i Oliart, 2002; Sanahuja, 2002; Escoriza i Sanahuja, 2005).

L'ANÀLISI DE LES PRÀCTIQUES MATERNALS EN EL MARC DE LES SOCIETATS DE LA PREHISTÒRIA

Plantejaments teòrics i metodològics

Si, com venim reiterant, la maternitat és una pràctica socialment construïda i, per descomptat, no defineix essencialment les dones, hem de preguntar-nos fins a quin punt són les dones les úniques que poden exercir les pràctiques maternals. És clar que existeix una maternitat biològica i una maternitat social que poden ser ocupades per la mateixa persona o per persones distintes (Bolen, 1992:49). Els mecanismes reproductius certament necessiten dels cossos de les dones perquè es pugui produir l'embaràs i el part, i açò és un fenomen universal; ara bé el que ocorre al xiquet o a la xiqueta una vegada ha deixat l'úter matern comporta múltiples possibilitats, fins i tot és distinta la manera com les dones experimenten la maternitat, precisament perquè és una construcció cultural. Ambdós fets són influïts per significats socials, econòmics, culturals, polítics, psicològics i personals (DiQuinzio, 1999). No obstant això, creiem poder afirmar que en les societats prehistòriques les pràctiques maternals van ser desenvolupades, en la major part de les ocasions, i almenys durant els primers anys de vida de l'individu infantil, per les dones, a causa del fet fonamental que constitueixen les necessitats alimentàries dels xiquets.

En la nostra opinió, hem d'analitzar les pràctiques maternals des d'una perspectiva que incloga tots els arguments esmentats amb anterioritat, és a dir, que compregui els mecanismes biològics inherents a la maternitat, però que entengui que les pràctiques maternals són construïdes i que interprete tot això dins del marc que suposa la subjectivitat individualista de les dones, rescatant i considerant determinats aspectes culturals relacionats amb la maternitat però sense fer-los necessaris per al desenvolupament de la vida de les dones (DiQuinzio, 1999:xvi). Per a això ha estat imprescindible utilitzar el concepte de gènere en la nostra anàlisi, una classificació molt útil per a l'estudi de les dones per tal com, en referir-nos a una categoria socialment i culturalment construïda, les deslliga de comportaments naturals i essencials. El gènere, i les relacions que s'estableixen a través d'aquesta categorització, no tenen una forma única, sinó que canvien, es negocien i s'expressen de manera distinta no només entre diferents cultures sinó també en una mateixa cultura a través del temps (Sánchez Romero, e.p. b). Aquesta distinció entre els fets biològics i la construcció del gènere permet que evidentment es reconeguen els fac-

tors biològics, per exemple, el fet que existesquen dos tipus de productors de cèl·lules necessàries per a la fecundació, però permet rebutjar la idea que les dones estan «naturalment» cridades a la maternitat (Rivera, 2003).

És en l'estudi de les pràctiques de cura i en la socialització dels individus infantils on la investigació sobre les pràctiques maternals resulta més atractiva, ambdós treballs poden ser emmarcats dins de les activitats de manteniment (Picazo, 1997; Sánchez Romero, e.p. b) en les quals resten incloses activitats relacionades amb la producció, l'emmagatzematge, la cura, o els conceptes vinculats al reemplaçament generacional i la infància que impliquen relació entre individus. Açò és de vital importància, perquè els llaços existents en aqueixa reciprocitat impliquen la creació d'una esfera en què els individus infantils aprenen a ser, a sentir, a desenvolupar les seues habilitats, a ser inclosos com a membres del grup i a conformar la seua pròpia identitat (Sánchez Romero, 2004: 378).

Tanmateix, l'estudi de les pràctiques maternals en les societats prehistòriques s'ha vist condicionat per diversos factors; a la manca d'estratègies metodològiques assenyalada anteriorment hem d'unir el fet, d'una banda, que són pràctiques normalment relacionades amb el treball femení, marcat per la seua escassa valoració deixant de costat el que comporta per a les dones (Sánchez Romero, e.p. c); però a més hem de tenir en compte un altre factor important en l'estudi de la maternitat: en moltes ocasions s'ha entès que hi ha certes activitats o certs treballs que no canvien, que romanen estàtics i inalterables, siguen quines siguen les condicions que els envolten, i en aquest àmbit s'han introduït amb massa freqüència les activitats denominades de manteniment, a pesar que, precisament per estar relacionades amb la vida quotidiana i els vincles de relació social que es generen al voltant, resulten bàsiques per a entendre les dinàmiques de qualsevol comunitat humana (González Marcén *et al.*, e.p.).

L'anàlisi de les pràctiques maternals a través del registre arqueològic

La gestació i el part

El registre arqueològic, els textos escrits i les observacions etnogràfiques ens proporcionen abundant informació sobre les pràctiques maternals relacionades amb el procés de gestació i de part i amb les cures que es proporcionen als individus infantils arran del seu naixement. Un dels elements més recurrents i significatius referits a les dones són les idealitzacions dels seus cossos relacionant-los quasi exclusivament amb la seua capacitat reproductiva. Les imatges femenines més populars de la prehistòria i que constitueixen les primeres representacions del cos humà són les «venus» que apareixen en gran part d'Europa. Aquestes representacions sobre diversos suports han estat un dels mecanismes més utilitzats des del present per a configurar i crear estereotips sobre el paper de les dones en les societats del passat (Sánchez Romero, e.p. c), per a la construcció, la justificació i la transmissió d'idees sobre els papers femenins i masculins dins de les societats prehistòriques (Masvidal i Picazo 2005:15). No obstant això, aquestes representacions femenines no presenten tanta homogeneïtat com en principi es podria suposar; el període temporal tan ampli en el qual es documenten, fa entre 25.000 i 12.000 anys,

la seua extensa distribució espacial des de Sibèria fins a la Península Ibèrica, les seues variades circumstàncies d'aparició, bé en contextos domèstics, bé amagades en coves i balms o bé dipositades en llocs d'habitació a l'aire lliure, la diversitat de materials, a més de la pluralitat de cossos de dona representats, fan que cada vegada es proposen més alternatives a la idea universal de representació de la deessa-mare (Dobres, 1992; Duhard, 1993; Masvidal i Picazo, 2005; Nelson, 1993; Rice, 1981; Rusell, 1993; McDermott, 1996). En la nostra opinió, és evident que la presència de figuretes és indicativa d'una categoria femenina culturalment reconeguda i emfasitzada (Sánchez Romero e.p. c), però només en alguns casos representen dones en els diferents moments del procés reproductiu; incloses en aquest grup únicament la figura de Grimaldi correspondria al model d'acumulació de greix conegut com esteotopígia i només quatre, les representacions de Lespugue, de Willendorf, de Gagarino i la citada de Grimaldi, tenen proporcions extremes (Bahn i Vertut, 1999); d'altra banda, l'escultura XIII de Kostenki (Rússia) ha estat interpretada com una dona embarassada a punt de parir. També en aquest context del reconeixement de la capacitat reproductiva de les dones s'han d'interpretar les representacions de símbols sexuals femenins que apareixen gravats en les parets de coves i balms durant el Paleolític Superior en tota la Dordonya, com les de vulves documentades a Abri Castanet (Delluc i Delluc, 1991), La Ferrassie (Leroi-Gourhan, Delluc i Delluc, 1995), Cazelle (Aujoulat, 1996), La Font-Bargeix (Barriere, Carcauzon, Delluc i Delluc, 1990), La Cavaille (Delluc i Delluc, 1991) o La Comarque (Duhard, Delluc i Delluc, 1993). A la Península Ibèrica, hem d'acudir a les figuracions rupestres llevantines per a trobar dues dubtoses representacions de dones embarassades, les debatudes figures de l'Abrigo de los Chaparros (Albalate del Arzobispo, Terol) o de l'Abrigo de la Higuera (Alcaide, Terol) (Beltran, 1989; Beltran i Royo, 1994; Escoriza, 2002).

La informació etnogràfica de què disposem ens proporciona dades sobre els diferents llocs en què es produeixen els parts, sobre els diferents procediments i estris utilitzats per a donar a llum o sobre la multitud de recursos medicinals susceptibles de ser utilitzats en tot el procés reproductiu. Entre aquests últims, trobem diverses espècies vegetals que poden haver tingut efectes hormonals directes sobre la funció reproductiva humana, bé usats com a anticonceptius, bé com a avortius en un moment molt proper a la concepció o bé com a remeis que ajuden en el desenvolupament normal de l'embaràs i del part. L'ús d'aquestes plantes per les societats prehistòriques només pot ser inferit per mitjà d'evidències indirectes com ara la comprovació de les propietats medicinals de les plantes, l'ús d'aquestes per part de societats conegudes mitjançant l'etnografia o la seua utilització establida de forma evident per societats de l'antiguitat de les quals disposem de testimoniatges escrits (Taylor, 1996:87).

Pel que fa al reconeixement de les qualitats medicinals, només a principi del segle xx es van començar a explorar des de la medicina oficial les conseqüències en els cicles reproductius humans de determinades plantes; controlar la menstruació i alleujar els símptomes de la síndrome premenstrual, actuar com a anticonceptius o avortius, etc., n'han estat alguns dels usos. No obstant això, aquests coneixements han estat en possessió de les dones al llarg del temps; això està documentat en les tribus dels pujols de la zona nord de Tailàndia, les quals posseeixen, segons els etnobotànics, un immens

arsenal de medicines relacionades amb la fertilitat, l'embaràs, el part i la cura en les setmanes crítiques immediates al part. Aquest mateix tipus de recursos estan documentats a l'Índia o a Sudamèrica. Les preparacions elaborades mitjançant aquestes plantes són complexes, s'administren per diversos mitjans i requereixen coneixements molt especialitzats referents a les dosis i a l'estat físic de les dones a les quals s'apliquen (Taylor, 1996:89).

La segona de les evidències indirectes sobre ús medicinal de determinades herbes, ens la proporciona el coneixement ginecològic i obstetra que transmeten els textos grecs i romans, units a les restes materials que trobem en el registre arqueològic. Hipòcrates, Sorà o Dioscòrides parlen en els seus textos de mètodes anticonceptius i avortius en els quals s'utilitzaven la mirra o l'artemisa (Taylor, 1996:89); aquests coneixements seran arreplegats en tradicions posteriors, com succeeix amb *El llibre d'amor de dones*, text escrit en hebreu possiblement al segle XIII, que conté un compendi de sabers en forma de receptari sense a penes cap aportació teòrica, i que dedica un apartat bastant extens a la cosmètica-ginecologia-obstetrícia. En aquesta secció s'hi descriuen una sèrie de mesures terapèutiques, amulets, unguents i remeis medicinals per mitjà dels quals les dones podrien saber si serien capaces de concebre o no, esbrinar si estan embarassades, ajudar o augmentar la producció de llet materna, interrompre o provocar l'embaràs, triar el sexe del nadó o ajudar en el part (Caballero, 2003).

En altres ocasions, la combinació entre la informació arqueològica i les evidències literàries i iconogràfiques ens proporciona dades sobre rituals relacionats amb el procés reproductiu. Aquests rituals no només es refereixen a la gestació i al part sinó també a la concepció; estudis etnogràfics mostren que l'ús d'objectes votius relatius a la fertilitat són el reflex de les pors socials de moltes dones a la infertilitat a causa de les actituds negatives d'algunes societats tradicionals cap a les dones que no conceben fills (Bolger, 1992: 153). A propòsit d'això són molt destacables les tauletes hitites del segon mil·lenni ANE (Pringle, 1993), una petita col·lecció de textos escrits des del punt de vista mèdic i concentrat en els rituals i els encanteris referents a les parteres. Aquests textos ens acosten als elements rituals que han caracteritzat esdeveniments com ara l'embaràs i el part; indicant-nos que no podem limitar-nos a veure la gestació i la lactància com funcions naturals a les quals les dones estan perfectament adaptades. La depressió del sistema immunològic durant l'embaràs per a minimitzar el rebuig del fetus (Ortner, 1998:88) o períodes de lactància llargs units a nivells nutricionals baixos poden col·locar les dones en una posició de risc en les societats de l'antiguitat, com ocorre en l'actualitat en determinades comunitats rurals de països en vies de desenvolupament (Martin, 2000: 281). Aquest fet queda palés en les estadístiques i estudis antropològics en què es posa en evidència l'elevada mortalitat tant de les mares com dels nadons, podent arribar al 50% dels xiquets nascuts (Bolen, 1992:52) i amb percentatges semblants per a les mares (Ortner, 1998:81), de manera que l'ús d'amulets, oracions i encanteris han estat mecanismes la pràctica dels quals proporcionava certa tranquil·litat i assossec a les dones i que no han de ser menyspreats.

Segons descriuen aquests textos hitites, la majoria de les persones especialitzades en aquest tipus de rituals eren dones, les al·lusions a les quals estaven acompanyades de frases tipus «la que sap d'òr-

gans interns» o «la que té habilitat per a tractar el part»; les pràctiques de les comares incloïen rituals antenatals, de preparació de la mare i de previsió de la data del naixement mitjançant la utilització possiblement d'oracles; durant el part, es recitaven versos mitològics i se supervisava el ritual per a prevenir la presència de dimonis, i després de l'infantament es pronunciaven fórmules màgiques per tal d'assegurar la salut de la mare i del nadó (Pringle, 1993). També el món egipci ens ha proporcionat dades sobre els rituals i pràctiques relacionades amb la maternitat i la procreació (Meskell, 1999: 48; Roth, 2000) que ens mostren fins a quin punt són experiències completament lligades a la comprensió i l'elaboració de creences i pràctiques religioses.

En aquests textos també trobem la documentació referida als estris relacionats amb el part; en la major part de les ocasions, aquests es redueixen a tamborets de fusta i ganivets per a tallar el cordó umbilical (Pringle, 1993:132). Mentre que la identificació de l'ús d'aquests ganivets és pràcticament impossible, els tamborets per al part són fàcilment identificables a causa de l'obertura en forma de mitja lluna que tenen en el seient. El seu ús és conseqüent amb la postura que facilita el part a les mares, amb el cos en posició erecta ja siga asseguda, a la gatzoneta, agenollada o dempeus (Balaguer i Oliart, 2002:61-63). Aquest objecte mobiliari està documentat en molts altres llocs i en cultures diverses, des de les representacions neolítiques de Sesklo (Talalay, 2000) fins al món egipci (Meskell, 1999:100), i també estan presents en les restes interpretades en relació a rituals de fertilitat i naixement evidenciats en el jaciment de l'Edat del Coure de Kissonerga-Mosphilia a Xipre. En l'interior d'una fossa es van trobar un conjunt d'artefactes, pedres trencades per l'aplicació de calor i material orgànic en una matriu d'arena i cendra. Entre els més de cinquanta objectes dipositats deliberadament, mereixen especial atenció un vas ceràmic que imitava una construcció calcolítica i huit figuretes ceràmiques entre les quals destaquen representacions femenines, algunes assegudes en tamborets a la gatzoneta, i una especialment representada donant a llum amb el cap d'un xiquet emergint entre les cames (Fig.1) (Bolger, 1992:149).

El registre funerari i les anàlisis paleoantropològiques també són fonts d'informació sobre parts en les societats prehistòriques. D'una banda, i encara que és un mètode encara discutit, alguns antropòlegs distingeixen el nombre de fills que una dona ha tingut mitjançant l'estudi dels ossos pèlvics (Kelley, 1979; Ehremberg, 1989:60); per altra banda, mitjançant aquestes restes es té constància del risc que significa el part per a la vida de les dones i del mateix nadó, complicacions durant el seu desenvolupament, hemorràgies o cures incorrectes després, que poden ser fatals (Scott, 1999:54; O'Donnell, 2004:164). Exemples d'aquesta elevada mortalitat són les restes òssies que ens mostren dones mortes durant el part, com l'apareguda en el cementeri indi de Windower Site als Estats Units, datada apro-

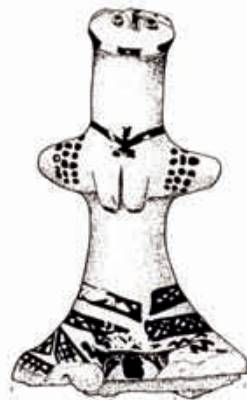

Fig. 1. Font: Bolger, D. L. (1992): «The archaeology of fertility and birth: A ritual deposit from Chalcolithic Cyprus». *Journal of Anthropological Research*, 48.

ximadament fa entre uns 8.000 i uns 7.000 anys, i on la bona conservació de les restes va permetre la identificació d'una dona amb una bossa de tela entre les seues cames que contenia les restes d'un neonat (Hamlin, 2001:121). Al jaciment de Beit Shamesh, a Israel, datat en el segle quart ANE, es va documentar la sepultura d'una jove d'uns catorze anys amb l'esquelet d'un nadó a terme ocupant la seua àrea pèlvica; la mort es va produir probablement perquè el cap del xiquet va ser incapaç d'eixir a través de l'estret canal de part; l'aparició de restes de cannabis cremat en la sepultura podria estar relacionada amb la seua inhalació per part de la mare, ja que no només actua com a calmant sinó que a més a més incrementa la força de les contraccions uterines, com ha restat palés en la seua descripció en papirs egipcis d'uns 1.500 anys ANE (Taylor, 1996); en altres ocasions es facilita la dilatació de l'úter a partir de l'aplicació de vapors herbacis (Balaguer i Oliart, 2002:70). A la Península Ibèrica, un dels exem-

Fig. 2. Enterrament de l'Edat del Bronze. Cerro de las Viñas. Murcia.

ples més interessants és el d'una dona d'uns vint anys morta durant un part distòcic en el jaciment argàric del Cerro de las Viñas (Múrcia) (Fig.2); la sepultura mostra les restes de la mare i les del nounat situats encara en el canal de part (Malgosa *et al.*, 2004).

La documentació etnogràfica que posseïm assenjala diverses possibilitats a l'hora de situar espacialment els parts, en estructures d'habitació dins de la unitat domèstica, a l'aire lliure en llocs apartats o en estructures construïdes allunyades de la població. Cadascun d'aquests llocs implica connotacions socials i ideològiques del que significa l'embaràs i el moment del part en les diferents societats analitzades (Balaguer i Oliart, 2002:73), i en totes elles haurien de complir-se unes condicions que minimitzassen l'estrés mediambiental. Algunes propostes suggereixen que les balmes i coves van ser els llocs idonis per als parts durant el Paleolític Superior, per tal com van poder proporcionar un lloc amb les condicions

de temperatura i espacials escaients, de manera que moltes de les representacions femenines trobades a les parets d'aquestes balmes estarien relacionades amb aquests moments crítics i les seues manifestacions rituals (O'Donnell, 2004). L'escassetat d'objectes que participen en el procés i la qualitat orgànica de la major part dels residus fan que siga pràcticament impossible el reconeixement cert d'aquests llocs.

Les pràctiques d'alimentació i cura

Una vegada que l'embaràs i el part han reeixit, comença un procés de llarga durada en el qual l'individu infantil ha de ser cuidat, alimentat i socialitzat, la realització de les pràctiques comporta no sols una ingent quantitat de treball en la majoria de les ocasions no reconegut (Sánchez Romero, e.p. b), sinó també una sèrie de coneixements i avanços tecnològics relatius al desenvolupament d'aquestes activitats. Els individus infantils necessiten atenció constant durant els primers anys de vida i l'èxit de la realització d'aqueix treball d'acurament es reflecteix en la supervivència dels individus que superen aqueixa etapa.

L'anàlisi de les restes òssies dels individus infantils de la major part de les societats prehistòriques demostra que la seua defunció es va poder produir per dos conjunts de factors, causes endògenes, influïdes per les condicions abans o durant el part, i causes exògenes, derivades de la qualitat del medi ambient postnatal (Sánchez Romero, e.p. a). El tractament d'aquestes possibles causes de mort no només suposa l'aplicació d'una sèrie de cures i atencions sinó que implicaria la comprensió adequada dels símptomes, el suficient coneixement anatòmic i l'elaboració i utilització dels mitjans escaients de curació (Fregeiro, e.p.). A més, aquests mecanismes estarien reforçats amb la pràctica d'un altre tipus de rituals, com els documentats a Deir el-Medina: a través de sortilegis i amulets, els individus infantils eren protegits del refredat comú, del mal d'ull o de les mossegades de serps (Wileman, 2005:21).

Les evidències de la cura que es té dels xiquets es manifesten també en multitud d'objectes especialment dissenyats per a la seua alimentació, el transport i el vestit, per a proporcionar-los educació, socialització i entreteniment. Possiblement un dels primers utensilis inventats i relacionats amb la cura dels individus infantils són els diferents dispositius en forma de sacs o bosses que usen les mares per a transportar als seus fills, un dels artefactes de més presència en totes les cultures, d'una simplesa admirable i de fàcil elaboració. Es fabriquen en pell d'animals o altres tèxtils amb els quals es forma una espècie de bossa que se situa sobre un dels muscles i col·loca l'infant o bé a l'esquena o bé sobre el pit de la mare, aquest utensili proporcionaria a més el contacte amb l'adult necessari per al complet desenvolupament emocional de l'individu infantil (Smuts, 1997) i l'atenció a les necessitats alimentàries d'al·letament a demanda dels xiquets. Desgraciadament, a causa de les matèries primeres amb què es feien, són molt difícils de contrastar en el registre arqueològic (Taylor, 1996:45), encara que n'hi ha algunes representacions, com la que mostra una de les plaquetes del jaciment paleolític de Gonnendorf (Alemanya) (Fig.3) que descriu una cosa semblant (Sánchez Romero, e.p. c). De totes maneres, la seua utilització en diferents cultures en el transcurs del temps, i sobretot en aquelles societats amb sistemes mòbils semblants a les bandes de caçadors recol·lectors, podria indicar-nos que aquests artefactes pogueren ser utilitzats per les dones en els seus moviments pel territori (Roosevelt, 2002:369).

Dins de les activitats de manteniment relacionades amb la cura (Fig.4), una de les de més rellevància pel que significa en termes de supervivència de l'individu infantil és l'alimentació i més concretament els processos de lactància i de desmamament. El pas que fan els individus infantils des de la seguretat de la llet materna a un altre món d'aliments mitjançant la ingestió de llet d'aportació animal en les poblacions prehistòriques hagué de ser un procés incert degut sobretot a les condicions mediambientals i higienicosanitàries d'aquests grups (Herring *et alii*, 1998: 425; Rihuete, 2002:44). En determinats grups amb aquestes condicions insuficients, la retirada massa primerenca de la llet materna a un nadó pot provocar-li diarrees i al·lèrgies a d'altres aliments, a causa del fet que els seus sistemes digestiu i immunològic no estan totalment formats (Katzenberg *et alii*, 1996:178).

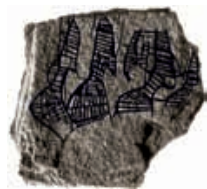

Fig. 3. Plaqueta de Gonnendorf (Alemanya).

Però aquesta no és l'única conseqüència del desmamament per a aquestes poblacions, la lactància a demanda tendeix a suprimir l'ovulació en la mare i a prevenir o reduir les possibilitats d'embaràs depenent de la freqüència amb què es produeix l'alimentació (Bentley, 1996: 33; Katzenberg *et al.*, 1996:178). Per tant, durant gran part del Paleolític i a causa de la seua mobilitat palesa, és probable que les societats posassen en pràctica alguns mecanismes que espaiassen el naixement de nous membres del grup, com s'esdevé en moltes de les poblacions de caçadors-recol·lectors actuals. Una política deliberada a causa del fet que la mare no és capaç de dur més d'un xiquet al braç per a recórrer llargues distàncies, de manera que s'usassen els mètodes descrits anteriorment que induïssen l'avortament o fins i tot l'infanticidi (Llig, 1980:325; Ehremberg, 1989:60-61).

Pràctiques com la lactància o fets puntuals com l'edat de desmamament són factors culturals, que solen variar entre poblacions però no dins d'elles (García, 2005). Per tant, mitjançant l'estudi de casos

individuals en poblacions passades es podrien establir certes tendències en el desenvolupament d'aquests processos en determinades èpoques o per a determinats grups culturals. Entre els molts indicadors que s'han utilitzat per a conèixer l'edat de desmamament dels individus infantils es troba la hipoplàsia dental, la pèrdua d'esmalt que afecta les dents permanents com a conseqüència de les malalties i de la desnutrició durant els primers anys de vida; no obstant això, diversos estudis realitzats en individus infantils de poblacions conegudes com ara la Florència del segle XIX (Moggi-Cecchi *et al.*, 1994) o les poblacions del nord-est nord-americà del XVIII (Wood, 1996) han plantejat seriosos dubtes sobre la conveniència d'utilitzar aquest marcador per a reflectir el moment del desmamament, ja que la seua aparició pot estar relacionada amb qualsevol altre tipus d'estrès nutricional (Katzenberg *et alii*, 1996:186). Sí que s'ha presentat com a molt més fiable l'examen dels isòtops estables de nitrogen i carboni dels ossos i dents de

poblacions passades, pel fet que aquests valors són indicatius del nivell tròfic que ocupa l'individu. Els xiquets alletats estaran un nivell tròfic per damunt de les seues mares. Els valors dels xiquets varien amb l'edat: mentre que en el naixement són equiparables als de la mare, ja que reben els aliments que ella ingereix a través de la placenta, durant lactància els valors del xiquet es van incrementant i arriben a situar-se un 3-5% per damunt dels de la mare. En començar el desmamament, els totals descendeixen fins a ocupar el nivell que els correspon en la cadena tròfica segons l'alimentació que reben, de manera que els valors del xiquet ens indicaran l'origen de les proteïnes suplementàries que comencen a introduir-se amb el desmamament (García, 2005).

Utilitzant aquest criteri, s'han dut a terme diversos estudis sobre diferents poblacions; per exemple, l'anàlisi de les costelles i les peces dentals procedents del jaciment arqueològic medieval de Wharrant Percy (Regne Unit) va evidenciar que els individus infantils deixaven la lactància al voltant dels dos anys, just l'edat que recomanen els textos de l'època, que a més aconsellaven el canvi d'a-

Fig. 4. Font: Kourotrophos del Museu d'Argos. Referència: Web del Museu d'Aghios. Ubicació: Museu d'Aghios.

limentació d'una manera gradual substituint la llet materna per llet animal o farinetes. El suggeriment que es fa en aqueixos mateixos textos que els xiquets deixassen de mamar entre sis i dotze mesos abans que les xiquetes, no va ser seguit de la mateixa manera, ja que no hi ha evidències en les restes òssies de diferències en l'alimentació entre els individus infantils (Richards *et al.* 2002:210). De totes maneres, aquesta diferenciació en el moment del desmamament entre xiquets i xiquetes sí que ha quedat demostrada en altres casos, les anàlisis fetes a les poblacions prehistòriques del sud-oest dels Estats Units demostren que les xiquetes iniciaven el període de desmamament abans que els xiquets, ja que la seua salut als tres anys estava en general més compromesa fisiològicament que no la dels seus companys masculins, a causa d'una nutrició més pobre provocada per un desmamament més primerenc (Martin, 2000).

La consideració del desmamament com un període prolongat més que com un fet momentani queda reafirmada per les dades obtingudes en l'estudi de dos jaciments maies d'època postclàssica; els resultats de les anàlisis d'isòtops mostren que aquest procés va començar al voltant dels 12 mesos en els individus infantils i que l'aportació de la llet materna no va cessar fins als tres o quatre anys d'edat (Williams *et alii*, 2005). D'altra banda, l'evidència que la pràctica de la lactància i el posterior desmamament responen a una elecció cultural, la tenim en els textos de Sorà i Galé, que aconsellaven la introducció d'una barreja de mel i llet de cabra en l'alimentació dels xiquets a partir dels sis mesos d'edat; la comprovació arqueològica d'aquesta pràctica la trobem en el jaciment egipci d'època romana de Kellis (Dupras *et alii*, 2001:210).

Aquests processos de desmamament i les seues conseqüències en la reproducció han sofert variacions al llarg de la història. La progressiva sedentarització que va comportar l'economia productora neolítica representà un canvi important en la vida de les dones. Han estat molts autors els que han demostrat que la implantació de les labors agrícoles va empitjorar considerablement la vida de les femines a causa de les noves càrregues de treball (Claassen, 2002; Erehmberg, 1989). Les evidències relatives a la morfologia dels ossos, els marcadors d'estrés i les patologies de les restes òssies indiquen un increment del temps dedicat a la preparació d'aliment, particularment a la mòlta (Crown, 1990:283; Marvin i Ross, 1987). Pel que fa a la reproducció, les dades parlen d'un augment considerable de la població en aquests moments, ço que suposa un nou canvi per a les dones, que passen d'embarassos cada tres o quatre anys a un augment de la freqüència d'aquests. L'elaboració d'aliments per als xiquets mitjançant els productes derivats de la domesticació animal, sobretot la llet, va fer que la periodicitat de lactància fóra menor, la qual cosa va provocar que els nivells de prolactina, inhibidora de l'ovulació, com hem esmentat anteriorment, baixassen en les dones i que fóra més fàcil la concepció. La necessitat cada vegada més gran, a partir d'aquest moment en avant, d'una força de treball en aquestes economies productores va provocar probablement l'aparició d'algun tipus de control sobre les capacitats reproductives de les dones.

Aquests mecanismes relacionats amb la finalitat de la lactància són també observables per a alguns investigadors a través de determinats avanços tecnològics que tenen lloc en determinades pro-

duccions. Per exemple, diversos estudis etnogràfics han documentat que quan les dones duen a terme treballs subsistencials que són incompatibles amb la lactància, s'inicia abans el procés de desmamament i són les farinetes preparades amb cereals les que s'utilitzen com l'aliment ideal per a portar a terme aquest canvi alimentari; no obstant això, la preparació de les farinetes necessita una cocció molt llarga i a uns 100 graus centígrads (Skibo i Blinden, 1999:173) perquè els cereals siguin fàcils de digerir; perquè aquest fenomen es produeix són necessaris determinats recipients ceràmics. Aquest fet ha dut a interpretar els canvis que es comproven en diferents moments en l'adopció o en la transformació de la producció ceràmica per a diferents poblacions prehistòriques dels Estats Units com relacionats amb les pràctiques alimentàries dels individus infantils (Crown, 2000:253; Crown i Wills, 1995). Entre els diferents artefactes relacionats amb l'alimentació s'hi documenten les banyes de bòvids utilitzades com biberons a l'Anglaterra anglosaxona pràcticament sense cap modificació

Fig. 5. Font: Taylor, T. (1996): *The Prehistory of sex. Four million years of human sexual culture*. Fourth State, Londres, pàg. 171.

(Willeman, 2005:23) o també, de la mateixa època, els primers biberons fets en ceràmica (Fig.5) (Taylor, 1996:171). Però a més dels avanços tecnològics, també van poder articular-se estratègies d'organització social que permetessin a les mares exercir treballs lluny dels individus infantils, com ara la cura dels xiquets per part d'uns altres membres del grup, sobretot per altres xiquets i xiquetes més grans i pels individus d'edat avançada (Claassen, 2002; Sánchez Romero, e.p. c). Aquestes pràctiques permetien mantenir i allargar la lactància materna com una part important de l'alimentació infantil en algunes poblacions com, per exemple, els *efe* del nord del Zaire (Peacock, 1991).

La socialització dels individus infantils

D'una manera paral·lela a tots aquests processos es desenvolupen les tasques de socialització i aprenentatge per part dels individus infantils. Aquest tipus de pràctiques van poder ser dutes a terme per diferents membres del grup social amb identitats de gènere i edat diferenciades. A través dels processos de socialització i aprenentatge, els individus infantils reben informació i coneixements relatius a la producció i a la tecnologia que els permetrà introduir-se en l'esfera productiva de les societats, però a més reben informació sobre la seua pròpia identitat. Se situen en una esfera social determinada, coneixen les característiques de la seua identitat de gènere i comprenen i comparteixen la manera de veure el món d'aqueixes societats, de manera que s'aconsegueixca l'èxit tant en la reproducció biològica com en la social. L'adquisició d'aquests principis per part dels individus infantils té lloc mitjançant els conceptes d'*habitus* i *hexis* definits per Bourdieau; l'*habitus* es refereix a la lògica pràctica i al sentit d'ordre que s'aprén inconscientment mitjançant les normes establides en la vida quotidiana, l'*hexis* es descriu com aqueixes experiències socials creades per les categories de gènere, classe o edat que es reflecteixen en el cos (Gilchrist, 1999:81), i tots aquests processos han de deixar necessàriament una empremta en el registre arqueològic. Els

objectes relacionats amb el món infantil són, per tant, evidències de la transmissió de missatges culturals mitjançant els quals els adults defineixen i reforcen les identitats d'edat, de gènere o de classe social, de manera que s'assumeixen com a propis determinats treballs i responsabilitats (Sánchez Romero, e.p. a).

L'anàlisi d'aquests objectes d'ús infantil, que en ocasions s'han interpretat com joguets, pot portar-se a terme des d'una perspectiva etnoarqueològica com la classificació feta per Gustavo Politis sobre poblacions *Nukak* a l'Amazònia colombiana. Segons la seua categorització, entre els possibles joguets hi trobem objectes fabricats per adults perquè serveixen com a tals, objectes procedents del món adult que per deixalla o trencament són utilitzats pels individus infantils i, finalment, objectes sense transformar (Politis, 1998:10). El registre arqueològic possibilita que puguem incloure-hi també els objectes manufacturats pels mateixos individus infantils dins dels seus processos d'aprenentatge i socialització (Nájera *et al.*, 2006). Però a més, en aquest apartat hem d'enquadrar aquells jocs que no deixen empremta en el registre arqueològic i que estan relacionats amb les tradicions orals; a través de contes i narracions, els adults inicien els individus infantils no només en normes i comportaments socials sinó també en les creences rituals i religioses que sostenen el seu món (Breedon, 1988).

A la Península Ibèrica podem citar dos exemples d'aquests objectes relacionats amb el món infantil: d'una banda, en el jaciment argàric del Cerro de la Encina (Monachil, Granada) trobem vasos ceràmics de petites dimensions que imiten diferents formes ceràmiques pertanyents a aqueixa cultura, encara que amb característiques tècniques i formals diferents: formes asimètriques, sense tractament de les superfícies amb degradants molt gruixuts en contrast amb l'alta qualitat de la ceràmica argàrica (Aranda, 2004). Entenem que aquestes formes ceràmiques correspondrien a joguets realitzats per individus infantils dins del procés d'aprenentatge de la manufactura ceràmica, apareixen tant en contextos domèstics com associats a individus infantils dins de les sepultures (Fig.6) (Sánchez Romero, e.p. a). El segon dels exemples l'ha proporcionat l'assentament de l'Edat del Bronze de la Motilla del Azuer (Molina *et al.*, 2005), on en una de les sepultures es va documentar un individu infantil probablement masculí i d'uns vuit o nou anys que posseïa un aixovar compost, entre altres elements, per tres vasos ceràmics i un

Fig. 6. Vista general de la sepultura 22 del jaciment de l'Edat del Bronze del Cerro de la Encina (Monachil, Granada).

rodet en miniatura i un vas ceràmic carenat de petites dimensions, de factura molt semblant al documentat en el Cerro de la Encina (Najera *et al.*, 2006). L'aparició d'aquests objectes en un context funerari confirmaria la relació entre individus infantils i reproduccions a petita escala, ja que ens mostra objectes característics de la vida quotidiana lligats als processos de socialització i aprenentatge d'individus infantils (Sánchez Romero, 2004; e.p. a).

La socialització d'aquests individus no només es produeix en l'àmbit productiu sinó que resta també emmarcat en el desenvolupament d'un ritual perfectament normalitzat dins del món adult; a través d'aquests mecanismes tenim constància de l'articulació de diferències socials clares en les dinàmiques polítiques i socials de les poblacions prehistòriques. Un estudi recent sobre els aixovars de les sepultures infantils pertanyents a la Cultura de l'Argar en diferents jaciments del sud-est de la Península Ibèrica ha posat de manifest aqueixes clares diferenciacions socials (Sánchez Romero, e.p. a).

Entre els aixovars infantils d'aquesta època es documenten des de sepultures sense ofrenes fins a tombes que contenen objectes metàl·lics, recipients ceràmics o eines i ornaments en pedra, os o altre tipus de materials, que demostren clares diferències socials en les quals els xiquets participen. L'estudi revela que els individus infantils defineixen la seua identitat a través dels objectes d'adorn que apareixen en els aixovars de les seues tombes, una identitat que presenta canvis al llarg del desenvolupament vital dels individus, el fet més significatiu n'és la progressiva introducció d'eines metàl·liques a mesura que s'avança en edat, amb aqueixa última adquisició en l'últim grup d'edat que signifiquen les dagues. L'estatus diferencial d'aquests individus infantils vindria marcat per la utilització de determinats metalls com la plata, i sobretot l'or, en l'elaboració dels objectes d'adorn. D'altra banda, no semblen molt significatives en els primers anys de vida les diferències de gènere, per tal com, tot i que és encara molt complicat establir el sexe dels individus infantils, la profusió d'elements d'adorn ens fa pensar en una classificació més lligada a l'edat que no al gènere, tendència que començarà a canviar, probablement, a partir dels canvis en els cicles reproductius tant de dones com d'homes, i que apareixerà associada al tipus de treball que desenvolupe cada individu (Sánchez Romero, e.p. a).

Consideracions finals

Com hem observat, la consideració i l'anàlisi de les pràctiques maternals en la interpretació arqueològica constitueixen un element crucial per al coneixement de les societats del passat. En aquestes pàgines hem volgut, d'una banda, intentar comprendre de quina manera s'ha conceptualitzat les dones i la seua relació amb els processos reproductius dels grups humans prehistòrics, i d'una altra, aproximar-nos a l'estudi d'aquest conjunt d'activitats que comporten elements iconogràfics, productius, ideològics i socials; que representen treball, relacions afectives, modificació de cossos, coneixements tecnològics i mecanismes d'aprenentatge, i l'abast i la significació dels quals no han de ser menyspreats a l'hora d'analitzar els grups del passat. La progressiva articulació de mecanismes teòrics i metodològics per a l'estudi d'aquests processos permet, cada vegada amb més freqüència, l'elaboració d'interpretacions i hipòtesis que incloguen aquests processos com una part integrant de la vida de les societats prehistòriques.

Bibliografia

- ARANDA JIMÉNEZ, G. (2004): «Craft specialization in pottery production during the Bronze Age in south-eastern Iberia». *Journal of Iberian Archaeology*, 6, p. 157-179.
- ARNUP, K.; LÉVESQUE, A. i ROACH PIERSON, R. (1990): *Delivering motherhood: maternal ideologies and practices in the 19th and 20th centuries*. Routledge. Londres
- AUJOULAT, N. (1996): «Une nouvelle grotte située en Dordogne. La grotte de Cazelle (Les Eyzies-de-Tayac, Dordogne). New decorated cave in the Dordogne». *Inora* 13, p. 10-12.
- BAHN, P.G. i VERTUT, J. (eds) (1999): *Journey through the Ice Age*. Seven Dials. Londres
- BALAGUER, P. i OLIART, C. (2002): «Una revalorización del trabajo femenino: análisis de la reproducción biológica desde una perspectiva socio-económica». En M. D. Molas i S. Guerra (eds.): *Morir en femenino. Mujeres, ideología y prácticas funerarias desde la Prehistoria a la Edad Media*. Ediciones de la Universidad de Barcelona, Barcelona, p. 53-80
- BARRIERE, C.; CARCAUZON, C.; DELLUC, B. i DELLUC, G. (1990): «La grotte ornée de La Font-Bergeix». *Travaux de l'Institut d'Art préhistorique de l'Université de Toulouse*, 32, p. 9-47.
- BEAUSANG, E. (2000): «Childbirth in prehistory: an introduction». *European Journal of Archaeology*, 3, p. 69-87.
- BELTRAN, A. (1989): *El arte rupestre aragonés. Aportaciones de las pinturas prehistóricas de Albalate del Arzobispo y Estadilla*. Saragossa.
- BELTRAN, A. (1995): «El abrigo de la Higuera. Un santuario de la fecundidad». *Revista de Arqueología*, 167, p. 20-26.
- BENTLEY, G.R. (1996): «How did Prehistoric Women Bear "Man the Hunter"? Reconstructing fertility from the Archaeological record». En R.P. Wright (ed.): *Gender and Archaeology*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, p. 23-51.
- BOLEN, K.M. (1992): «Prehistoric construction of mothering». En C.P. Claassen (ed.): *Exploring gender through archaeology. Selected papers from the 1991 Boone Conference*. Prehistory Press, Madison, p. 49-62.
- BOLGER, D.L. (1992): «The archaeology of fertility and birth: A ritual deposit from Chalcolithic Cyprus». *Journal of Anthropological Research*, 48, p. 145-164.
- BREEDEN, S. (2003): «Los primeros australianos». *Edición especial. Mundos Primitivos National Geographic*, p. 2-25.
- CABALLERO, C. (2003): *El libro de amor de mujeres*. Universidad de Granada, Granada.
- CHILDS, T.S. (1991): «Style, Technology, and Iron Smelting Furnaces in Bantu-Speaking Africa». *Journal of Anthropological Archaeology*, 10, p. 332-359.
- CLAASSEN, C. (2002): «Mothers' Workloads and Children's Labor during the Woodland Period». En S. Nelson i M. Rosen-Ayalon (eds.): *In pursuit of gender: worldwide archaeological approaches*. Altamira, Walnut Creek, p. 225-234.
- CROWN, P. L. (ed.) (2000): *Women and Men in the Prehispanic Southwest*. School of American Research Press. Santa Fe
- CROWN, P.L. i WILLIS, W.H. (1995): «The origins of southwestern ceramic containers: women's time allocation and economic intensification». *Journal Anthropological Research*, 51, p. 173-186.
- DELLUC, B. i DELLUC, G. (1991): «L'art pariétal archaïque en Aquitaine». *28e supplément à Gallia Préhistoire*, CNRS, p. 393.
- DIQUINZIO, P. (1999): *The impossibility of motherhood: feminism, individualism, and the problem of mothering*. Routledge, Nova York.
- DOBRES, A.M. (1992): «Reconsidering Prehistoric 'Venus' Figurines: a Feminist Inspired Re-analysis» En A. Goldsmith (ed.): *Ancient Images, Ancient Thought: The Archaeology of Ideology*. University of Calgary, Calgary, p. 245-261.
- DOMÍNGUEZ-RODRIGO, M. (1994): *El origen del comportamiento humano*. Librería Tipo, Madrid.
- DUHARD, J.-P. (1993): *Réalisme de l'Image Féminine Paléolithique*. CNRS, Paris.
- DUHARD, J.P.; DELLUC, B. i DELLUC, G. (1993): «Une femme sculptée dans la grotte ornée magdalénienne de Comarque à Sireuil». *Bulletin de la Société historique et archéologique du Périgord*, 120, p. 843-850.
- DUPRAS, T.L.; SCHWARCZ, H.P. i FAIRGRIEVE, S.I. (2001): «Infant feeding and wearing practices in Roman Egypt». *American Journal of Physical Anthropology*, 115, p. 204-212.
- EHRENBERG, M. (1989): *Women in Prehistory*. British Museum, Londres.
- ESCORIZA MATEU, T. (2002): *La representación del cuerpo femenino. Mujeres y arte rupestre levantino del arco mediterráneo de la Península Ibérica*. Archaeopress, Oxford.
- ESCORIZA MATEU, T. i SANAHUJA YLL, Mª E. (2005): «La Prehistoria de la autoridad y la relación. Nuevas perspectivas de análisis para las sociedades del pasado». En M. Sánchez Romero (ed.): *Arqueología y género*. Universidad de Granada, Granada, p. 109-140.
- FREGEIRO MORADOR, M^a.I. (e.p.): «La dimensión social de la Paleopatología». *Actes del VII Congrés Nacional de Paleopatologia*. Maó.
- GARCÍA GUIXÉ, E. (2005): «Aplicación de los análisis de isótopos estables en la reconstrucción de la dieta de poblaciones humanas antiguas (paleodietas)». En P. Alcorlo, R Redondo i J. Toledo (eds.): *Nuevas técnicas metodológicas aplicadas al estudio de los sistemas ambientales: los isótopos estables*. Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, p. 213-233.

- GILCHRIST, R. (1999): *Gender and archaeology: contesting the past*. Routledge, Londres.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P.; MONTÓN SUBÍAS, S. i PICAZO GURINA, M. (e.p.) «Continuidad y cambio en la cultura material de la vida cotidiana». En M. Sánchez Romero (ed.): *Arqueología de las mujeres y de las relaciones de género*, Complutum, 18.
- HAMLIN, C. (2001): «Sharing the Load: Gender and Task Division at the Windover Site». En K. Arnold y N.L. Wicker (eds.): *Gender and the archaeology of death*. Altamira Press, Walnut Creek, p. 119-135.
- HARRIS, M. i ROSS, E. (1999): *Muerte, sexo y fecundidad: la regulación demográfica en las sociedades preindustriales y en desarrollo*. Alianza, Madrid.
- HERNANDO, A. (2001): *Arqueología de la Identidad*. Akal, Madrid.
- HERNANDO, A. (2005): «Mujeres y Prehistoria. En torno a la cuestión del origen del patriarcado». En M. Sánchez Romero (ed.): *Arqueología y género*. Universidad de Granada, Granada, p. 73-108.
- HERRING, D.A.; SAUNDERS, S.R. i KATZENBERG, M.A. (1998): «Investigating the Weaning Process in Past Populations». *American Journal of Physical Anthropology*, 105, p. 425-439.
- KAPLAN, E.A. (1992): *Motherhood and representation: the mother in popular culture and melodrama*. Routledge, Londres.
- KATZENBERG, M.A.; HERRING, D.A. i SAUNDERS, S.R. (1996): «Weaning and infant mortality: Evaluating the skeletal evidence». *American Journal of Physical Anthropology*, 101, p. 177-199.
- KELLEY, M.A. (1979): «Parturition and pelvis changes». *American Journal of Physical Anthropology*, 51, p. 541-546.
- LEE, R.B. (1980): «Lactation, ovulation, infanticide and women's work: a study of hunter-gatherer population regulation». En M.N. Cohen, R.S. Malpas y H.G. Klein (eds.): *Biosocial Mechanisms of population regulation*. Yale University Press, New Haven, p. 321-348.
- LEROI-GOURHAN, A.; DELLUC, B. i DELLUC, G. (1995): *Préhistoire de l'art occidental*. Mazenod, París.
- LEWIS, J. (1990): «"Motherhood issues" in the late nineteenth and twentieth centuries». En K. Arnup, A Lévesque i R Roach Pierson (eds.): *Delivering motherhood: maternal ideologies and practices in the 19th and 20th centuries*. Routledge, Londres, p. 2-19.
- MAGALLÓN PORTOLÉS, C. (2001): «El pensamiento maternal. Una epistemología feminista para una cultura de paz». En F.A. Muñoz (ed.): *La paz imperfecta*. Universidad de Granada, Granada, p. 123-141.
- MALGOSA, A.; ALESSAN, A.; SAFONT, S.; BALLBÉ, M. i AYALA, M. M. (2004): «A dystocic childbirth in the Spanish Bronze Age». *International Journal of osteoarchaeology*, 14, p. 98-103.
- MARTIN, D.L. (2000): «Bodies and Lives: Biological Indicators of Health Differences and Division of Labor». En P.L. Crown (ed.): *Women and Men in the Prehispanic Southwest*. School of American Research Press, Santa Fe, p. 267-300.
- MASVIDAL, C. i PICAZO, M. (2005): *Modelando la figura humana. Reflexiones en torno a las imágenes femeninas de la antigüedad*. Quaderns Crema, Barcelona.
- MAZZONI, C. (2002): *Maternal impressions: pregnancy and childbirth in literature and theory*. Cornell University Press, Ithaca.
- McDERMOTT, L.D. (1996): «Self-representation in Upper Paleolithic female figurines». *Current Anthropology*, 37, p. 227
- MESKELL, L. (1999): *Archaeologies of social life*. Blackwell, Oxford.
- MOGGI-CECCHI, J.; PACCIANI, E. i PINTO-CISTERNAS, J. (1994): «Enamel hypoplasia and age at weaning in 19th century Florence». *American Journal of Physical Anthropology*, 93, p. 299-306.
- MOLINA GONZÁLEZ, F.; NÁJERA COLINO, T.; ARANDA JIMENEZ, G.; SÁNCHEZ ROMERO, M. i HARO, M. (2005): «Recent fieldwork at the Bronze Age fortified site of Motilla del Azuer (Daimiel, Spain)». *Antiquity* 79, [http://antiquity.ac.uk/ProjGall/306.html]
- NÁJERA COLINO, T.; MOLINA GONZÁLEZ, F.; SÁNCHEZ ROMERO, M.; i ARANDA JIMÉNEZ, G. (2006): «Un enterramiento infantil singular en el yacimiento de la Edad del Bronce de la Motilla del Azuer (Daimiel, Ciudad Real)». *Trabajos de Prehistoria*, 63.
- NELSON, S.M. (1993): «Diversity of the Upper Palaeolithic "Venus" Figurines and Archaeological Mythology». En C.B. Brettell y C.F. Sargent (eds.): *Gender in Cross-Cultural Perspective*. Upper Saddle River, Prentice Hall, p. 67-73.
- O'DONNELL, E. (2004): «Birthing in Prehistory». *Journal of Anthropological Archaeology* 23:1 p. 63-171.
- PEACOCK, N.R. (1991): «Rethinking the Sexual Division of Labor: Representation and Women's Work among the Efe». En M. Di Leonardo (ed.): *Gender at the cross roads of knowledge: feminists anthropology in the post-modern era*. University of California Press, Berkeley, p. 339-360.
- PICAZO, M. (1997): «Hearth and home: the timing of maintenance activities». En J. Moore i E Scott (eds.): *Invisible people and processes. Writing Gender and Childhood into European Archaeology*. Leicester University Press, Londres, 59-67.
- POLITIS, G. (1998): «Arqueología de la infancia: una perspectiva etnoarqueológica». *Trabajos de Prehistoria* 55, p. 5-19.
- PRINGLE, J. (1993): «Hittite Birth Rituals». En A. Cameron i A Kuhr (eds.): *Images of women in antiquity*. Routledge, Londres, p. 128-141.
- QUEROL, M. A. (2005): «El origen del hombre" y la identidad femenina: los mitos duraderos». En M. Sánchez Romero (ed.): *Arqueología y género*. Universidad de Granada. Granada.

- RICE, P.M. (1981): «Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood?» *Journal of Anthropological Research*, 37, p. 402-414.
- RIHUETE HERRADA, C. (2002): «Esqueletos humanos en la investigación arqueológica de la diferencia sexual». En M. D. Molas i S. Guerra (eds.): *Morir en femenino. Mujeres, ideología y prácticas funerarias desde la Prehistoria a la Edad Media*. Universidad de Barcelona, Barcelona, p. 19-50.
- RIVERA GARRETAS, M. M. (2003): *Nombrar el mundo en femenino. Pensamiento de las mujeres y teoría feminista*. Icaria, Barcelona.
- ROOSEVELT, A.C. (2002): «Gender in human evolution: Sociobiology Revisited and Revised». En S. Nelson i M. Rosen-Ayalon (eds.): *In pursuit of gender: worldwide archaeological approaches*. Altamira, Walnut Creek.
- ROTH, A.M. (2000): «Father Earth, Mother Sky. Ancient Egyptian Beliefs About Conception and Fertility». En A.E. Rautman (ed.): *Reading the body. Representation and remains in the archaeological record*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, p.187-201.
- ROUSSEAU, J.J. (1762): *Emilio o de la educación*. Alianza, Madrid, 1990.
- RUSSELL, P. (1993): «The Palaeolithic mother-goddess: fact or fiction?». En H. du Cros y L. Smith (eds.): *Women in Archaeology. A Feminist Critique*. Canberra: The Australian National University, p. 93-97.
- SANAHUJA, M. E. (2002): *Cuerpos sexuados, objetos y prehistoria*. Cátedra Feminismos, Barcelona.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (2004): «Children in south east of Iberian Peninsula during Bronze Age». *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*, 45, p. 377-387.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (e.p. a): «Actividades de mantenimiento en la edad del bronce del sur peninsular: el cuidado y la socialización de individuos infantiles». En M. Sánchez Romero (ed.): *Arqueología de las mujeres y de las relaciones de género*, Complutum 18
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (e.p. b): «Actividades de mantenimiento, espacios domésticos y relaciones de género en las sociedades de la prehistoria reciente». En L. Prados y C. Ruiz (eds). *Arqueología del Género. Ier Encuentro Internacional en la U.A.M.*, Madrid.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (e.p. c): «El reflejo de la maternidad en las representaciones y cuerpos de mujeres en la Prehistoria». En A. Muñoz, C. Gregorio y A. Sánchez (eds.) *Cuerpo de mujer: miradas, representaciones e identidades*. Universidad de Granada. Colección «Feminae». Granada
- SCOTT, E. (1999): *The archaeology of infancy and infant death*. Archeopress, Oxford.
- SKIBO, J.M. i BLINMAN, E. (1999): «Exploring the origins of pottery on the Colorado Plateau». En J.M. Skibo i G. Feinman (eds.): *Pottery and people*. University of Utah Press, Salt Lake City, p. 171-183.
- SMUTS, B.B. (1997): «Social Relationships and Life Histories of Primates». En M.E. Morbeck, A. Galloway i A. Zihlman (eds.): *The Evolving Female*. Princeton University Press, Princeton, p. 60-68.
- SØRENSEN, M.L.S. (1997): «Reading dress: the construction of social categories and identities in Bronze Age Europe». *Journal of European Archaeology*, 5, p. 93-114.
- TALALAY, L.E. (2000): «Archaeological Ms.conceptions: Contemplating gender and the Greek Neolithic». En M. Donald i L. Hurcombe (eds.): *Representations of Gender from Prehistory to the Present*. MacMillan, Londres, p. 3-16.
- TAYLOR, T. (1996): *The Prehistory of sex. Four million years of human sexual culture*. Fourth State, Londres.
- WILEMAN, J. (2005): *Hide and seek. The archaeology of childhood*. Tempos, Stroud.
- WILKIE, L.A. (2005): *The archaeology of mothering*. Routledge, Nova York.
- WILLIAMS, J. S.; WHITE, C.D., i LONGSTAFFE, F.J. (2005): «Trophic level and macronutrient shift effects associated with the weaning process in the postclassic Maya». *American Journal of Physical Anthropology*, 128, p. 781-790.
- WOOD, L. (1996): «Frequency and chronological distribution of linear enamel hypoplasia in a North American colonial skeletal sample». *American Journal of Physical Anthropology*, 100, p. 247-260.

REFLEXIONS SOBRE LES EINES DE PEDRA

TERESA OROZCO KÖHLER

Universitat de València

Les restes materials que recuperem en les excavacions prehistòriques no són únicament objectes curiosos, sinó que també són elements que aporten informació sobre la tecnologia, les maneres de subsistència, les relacions socials i la ideologia de les societats del passat. Dins de l'ampli ventall de vestigis que apareixen als jaciments, els instruments de pedra tenen un paper destacat. Tant és així que, ja des dels primers moments en els quals la Prehistòria adquireix rang científic en el segle xx, aquests útils aprofiten per a traçar les primeres classificacions, i permeten definir etapes en l'evolució de la Humanitat, com ara l'Edat de la Pedra Antiga o Paleolític i l'Edat de la Pedra Nova o Neolític.

Els criteris estètics i museístics que han prevalgut durant gran part de la història de l'Arqueologia Prehistòrica han fet que es done més importància a útils com ara puntes de fletxa, punyals, ganivets, considerats necessaris per a activitats *prestigioses* (com la caça o la guerra) realitzades per homes, abans que no a uns altres com raspadors o rascadores, a pesar que la majoria de tipus lítics poden posar-se en relació amb les activitats de manteniment¹ (Sánchez Romero, 2000) i, en aquest sentit, amb tasques portades a terme per dones. Això ve determinat pel biaix presentista que duu a considerar —de forma conscient o inconscient— que les societats del passat es regeixen per uns rols de gènere com els del món occidental actual, on les dones executen aquelles tasques *que li són pròpies*,² normalment relacionades amb la cuina i amb la cura de xiquets i ancians, entre altres (Figs. 1 i 2).

Deixant a banda les estampes actuals sobre la vida quotidiana en la Prehistòria, que podem entendre superades en major o menor mesura, i que poden, en ocasions, ser més que ridícules, pot fer-se una pregunta: ¿per què bona part de les eines de pedra s'associen a l'*àmbit masculí*? La resposta posa de manifest l'evident biaix androcèntric amb el qual encara avui dia es tinten les interpretacions sobre el passat. En aqueix sentit, s'associen a activitats que es consideren masculines,

¹Sobre la definició d'activitats de manteniment hi ha una àmplia bibliografia (Picazo, 1997; Colomer *et al.*, 1998; entre altres treballs).

²L'èmfasi és meu.

bé per la suposició d'un necessari esforç físic (per exemple, en la tala d'un arbre), bé per la suposició del prestigi que pot estar relacionat amb aqueixa tasca (per exemple, en la caça o en la guerra). Però si anem més enllà de l'ús i les tasques associades a les eines, i reflexionem sobre la fabricació de l'utillatge lític, veiem que, de forma més o menys explícita, es veu considerant com una tasca masculina. Si ens repetim la pregunta (¿per què?), la resposta immediata és que la fabricació d'aquestes peces comporta el coneixement de la tecnologia i el domini de les tècniques necessàries; en el món contemporani, el control tecnològic pertany a l'àmbit d'allò masculí.

Dins del variat repertori d'utils lítics es troben des de peces molt simples quant a la seua elaboració, fins a elements de gran complexitat. Els suports lítics serveixen per a confeccionar un ampli repertori d'utils: des de peces polivalents (Fig. 3) a d'altres que es destinen de forma específica a treballs d'incisió, perforació, percussió, etc.

Fig. 1. Una visió de la vida quotidiana en la Prehistòria. Aquí són els personatges masculins els qui treballen la pedra, tallant o emmanegant elements lítics. Font: www.raitre.rai.it

Fig. 2. En aquest cas, els personatges prehistòrics apareixen desdibuixats en bona mesura; no obstant això, el treball de la pedra el porta a terme un home, ben caracteritzat en la seua masculinitat per la barba.

La capacitat d'utilitzar eines es considerava com un tret específic dels homínids. No obstant això, les investigacions sobre l'etologia de determinades espècies de primats no humans (ximpanzés i bonobos), van posar de manifest que aquests parents pròxims també empen instruments senzills. La diferència està en el que s'ha anomenat intel·ligència operativa (Carbonell i Sala, 2000) que correspon a la capacitat d'utilitzar uns instruments per a fabricar-ne altres. La manipulació d'elements extracorporals i la seua producció sistemàtica ens ha diferenciat de la resta de primats i ha propiciat el nostre control del medi i el nostre èxit evolutiu.

Una eina de pedra es treballa per a dotar-la d'unes propietats determinades, com ara unes vores tallants i fines, o robustes i resistents. Les tasques que ha de dur a terme són bàsicament raspar, perforar, tallar, percutir o trencar. La investigació ha prestat gran atenció a les peces amb tall, en considerar que les eines amb tall comporten una millora qualitativa notable en les condi-

cions de vida, i permeten afrontar les necessitats quotidianes dels grups prehistòrics amb més eficàcia.

Una ràpida anàlisi cronològica de les etapes prehistòriques mostra una evolució tecnològica que es reflecteix de manera clara en la major especialització de les eines lítiques amb tall. El llarg període cronològic que comprèn el Paleolític Inferior ens mostrarà des de la simplicitat dels cudols tallats al progrés que comporta l'eina que coneixem com a bifaç, de gran eficàcia per a realitzar múltiples tasques: tallar, raspar, capolar, etc. Els estudis sobre la indústria lítica d'aquestes etapes antigues ens parlen de la immediatesa i l'escassa planificació en la fabricació d'aquestes eines, fet que contrasta notablement amb el Paleolític Mitjà, quan l'*Homo neanderthalensis* mostra una gran capacitat de reflexió i abstracció en l'elaboració d'instruments lítics, i desenvolupa la talla *levallois* (Fig. 4).

Amb l'arribada a Europa dels humans anatòmicament moderns, s'apliquen noves tècniques al treball de la pedra (tractament tèrmic, talla per pressió, etc.), i apareix de forma clara, en el Paleolític Superior, una diversificació de l'utilatge: gratadors, burins, perforadors, entre altres, són alguns dels elements que ens parlen de l'especialització de les tasques, reflectida en la varietat d'eines que des d'ara apareixen en el registre arqueològic (Fig. 5).

A causa del desenvolupament de l'economia de producció, les societats del Neolític tindran unes altres necessitats lligades a la nova base econòmica, basada en l'agricultura i la ramaderia. Tot i que hi ha una perduració en els tipus lítics i algunes tècniques de talla conegudes ja en etapes anteriors, en el treball de la pedra destaca l'aparició de l'utilatge polimentat (Fig. 6). Podem dir que, des d'aquests moments fins a la fi dels temps prehistòrics, les innovacions en l'instrumental de pedra ja s'han completat, i les variacions van a correspondre a preferències tant en la tipologia com en l'aplicació d'una tècnica determinada, o bé en l'ús preferent d'un determinat material.

Fig. 3. Alguns útils de pedra, com ara les rascadores, poden utilitzar-se en múltiples funcions. Font: Arxiu SIP.

En les pàgines següents ens interessa plantejar algunes qüestions de caràcter general sobre el procés de producció lítica, prescindint d'estimacions cronològiques precises, i incidint en els aspectes socials, concretament en els agents que van poder prendre-hi part. ¿Realment podem pensar que les dones no van participar en el procés de producció lítica al llarg de la Prehistòria? Si analitzem de manera detallada els passos d'aquest procés, podem comprendre que no hi ha raons biològiques, etnogràfiques, sociològiques o experimentals que indiquen que les dones no van realitzar aquestes activitats (Bird, 1993; Gero, 1991). Moltes autores consideren que la visibilitat i les activitats de les dones en els contextos domèstics indiquen que juguen un paper significatiu en la producció i manteniment de les eines de treball (Sánchez Romero, 2000). Vull pensar que les dones van poder prendre-hi part, en la producció d'útils lítics, i que són visibles també en els espais públics.³

Fig. 4. La tècnica coneguda com a talla levallois, característica del Paleolític Mitjà, implica una reflexió prèvia al treball de la pedra, contrastant amb la immediatesa de la producció lítica en etapes anteriors. Font: Arxiu SIP.

La pràctica de les activitats relacionades amb la fabricació i l'ús del món material és un escenari on el gènere i la cultura material s'articulen des del punt de vista cultural. El concepte de gènere no es refereix únicament al sexe biològic (dona/home), sinó que comprén una sèrie d'identitats socials construïdes culturalment i històricament, i no comportaments fixats per una realitat biològica. La identitat de gènere conflueix amb altres identitats, amb la religiosa, l'ètnica, d'estatus i, sobretot, amb la d'edat (Gero i Conkey, 1991; Gilchrist, 1999; Moore, 1988, 1994; entre altres treballs), sent així un concepte variable en la seua dimensió espacial i temporal que, de cap manera pot considerar-se universal i atemporal.

Certament, el registre arqueològic presenta grans dificultats per a establir relacions entre elements de la cultura material i categories de gènere. Però hem de tenir en compte que, de la mateixa manera que no hi ha una forma fàcil de trobar les dones en el registre arqueològic, tampoc no n'hi ha per a identificar els homes (Pallarés, 2000).

Si tractem de superar aqueixa idea de l'existència d'una rígida divisió sexual del treball en la Prehistòria, i pensem en els agents que poguerem participar en els processos descrits, obtindrem una visió menys esbiaixada del passat. Per a la lectura que proposem ens recolzarem en diversos exemples etnogràfics i etnoarqueològics, sense que això signifiqui establir analogies de forma

Si tractem de superar aqueixa idea de l'existència d'una rígida divisió sexual del treball en la Prehistòria, i pensem en els agents que poguerem participar en els processos descrits, obtindrem una visió menys esbiaixada del passat. Per a la lectura que proposem ens recolzarem en diversos exemples etnogràfics i etnoarqueològics, sense que això signifiqui establir analogies de forma

³ Una definició dels conceptes públic - privat - domèstic, està arreplegada en Munt, 2000.

mecanicista, sinó amb la intenció de redimensionar i comprendre el conjunt d'accions que poguen portar a terme homes, dones i diversos grups d'edat.

El procés de producció lítica

La producció lítica no és simplement la modificació manual i seqüenciada d'un cos inert (pedra) i la seua transformació en artefacte cultural. Els fenòmens tècnics són fenòmens enterament socials (Karin, 1992); no són simplement les activitats i accions físiques de producció i l'ús d'instruments, sinó que són un dels principals mitjans a través del qual es defineixen i es reafirmen les relacions socials i la visió del món (Dobres, 2000). Malgrat això, la producció d'indústria lítica per part de les dones ha estat vista com a marginal i simple. Alguns exemples etnogràfics mostren que el treball

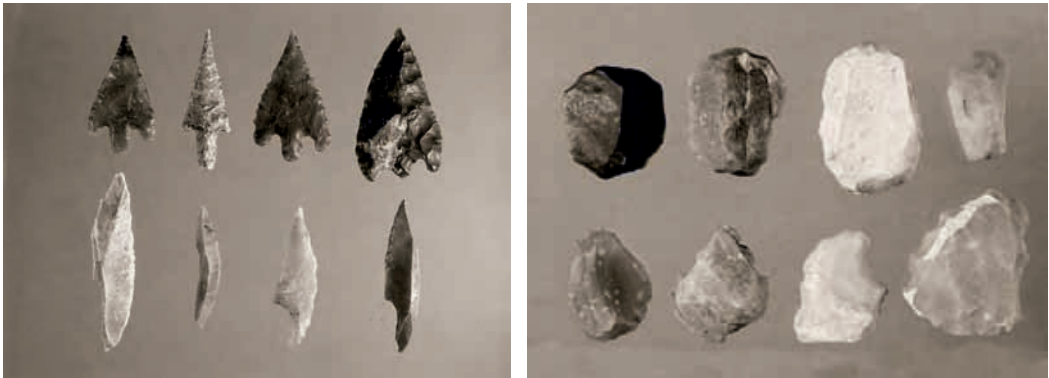

Fig. 5. La diversificació de l'utilatge lític ens parla de l'especialització de les tasques a partir del Paleolític Superior. a) Puntes de fletxa. b) Gratadors. Font: Arxiu SIP.

sobre suports lítics que les dones realitzen es dedica a l'obtenció de peces poc sistematitzades, generalment resquills sense retocar, cosa que ha propiciat l'escàs interès de la investigació cap a aquests conjunts (Sánchez Romero, 2005: 231). Tot i que difícilment podrem identificar individus «reals» per mitjà del registre arqueològic, la comprensió del procés de producció lítica com a element dinàmic en el marc social pot ajudar en la interpretació del canvi cultural (Orozco, 2005).

El procés de producció lítica ha estat abordat i definit en diversos treballs (Martínez i Afonso, 1998; Terradas, 2001; entre altres); en el seu desenvolupament es poden seqüenciar etapes diferenciades: selecció i proveïment de matèria primera, processos tècnics de manufactura, manteniment i reciclat, i diversos processos d'ús, que culminen amb la deposició o l'abandó dels objectes. La implementació i l'articulació dels processos referits estarà condicionada tant per les característiques físiques del material lític com per les necessitats socioeconòmiques de les societats.

El subministrament de matèries minerals s'estructura a l'entorn de dos mecanismes d'obtenció: l'explotació directa del medi, i l'aprovisionament indirecte; aquest últim cas correspon a l'obtenció de les matèries primeres per mitjà de l'intercanvi amb altres poblacions. Ambdós sistemes no són excloents; els grups humans poden haver obtingut els recursos lítics per mitjà de l'un, de l'altre, o per mitjà d'ambdós.

L'explotació directa del medi pot realitzar-se mitjançant tècniques diferents, com ara:

- mineria del subsòl,
- activitats extractives a cel obert (pedreres),
- cultiu o recol·lecció superficial.

Fig. 6. Les destrals polides apareixen en la Prehistòria europea a partir de l'adopció de l'economia agrícola i ramadera. Font: Arxiu SIP.

L'explotació del subsòl es documenta al llarg de la Prehistòria. Tot i que les pràctiques mineres són conegudes en alguns contextos del Paleolític Superior europeu, el seu desenvolupament entre grups caçadors-recol·lectors es considera una estratègia esporàdica i aïllada (Terradas, 2001). A partir del Neolític trobem nombrosos exemples il·lustratius d'aquesta activitat, amb variacions notables pel que fa a la complexitat de pous i galeries. En l'àmbit peninsular es documenten explotacions mineres prehistòriques, destacant-hi la recent troballa de Casa Montero (Vicálvaro, Madrid), un jaciment dedicat a l'extracció de sílex, amb més de 3.000 pous verticals que, en ocasions, arriben als 7 m de profunditat (Díaz-del-Río *et al.*, 2006). Així mateix, al llarg de la Prehistòria es practica l'extracció a cel obert (treballs de pedra picada), i el material lític també pot obtenir-se mitjançant el cultiu o la recol·lecció superficial.

En aquest últim cas, l'esforç invertit en l'obtenció de suports lítics és molt menor.

Disposem d'exemples etnogràfics que il·lustren una gran varietat de situacions, en molts casos de certa complexitat (Blackwood, 1950; Hampton, 1999; Pétrequin i Pétrequin, 1993; entre altres nombrosos treballs). Bona part dels exemples coneguts mostren que l'explotació de recursos lítics és una activitat d'una marcada temporalitat i estacionalitat, que sol tenir un caràcter col·lectiu i excepcional i, alhora que es realitza aquesta part del procés, es porten a terme tasques d'aprenentatge per part dels joves (Fig. 7).

Una de les tasques més especialitzades que es porta a terme en les àrees d'extracció és el reconeixement d'un bon suport (Fig.8). Una vegada realitzada aquesta part del procés (obtenció de la matèria primera), la producció lítica pot continuar bé en la mateixa àrea extractiva, o en el lloc d'hàbitat, o als seus voltants. Serà la lectura en el registre arqueològic dels desfets o residus el que ens informe de la localització de l'àrea de taller.

Podem pensar que les dones no participen en aquesta part del procés de producció, pel fet de suposar la seua incapacitat per al transport de les pesades càrregues extretes en l'àrea font. No obstant això, és nombrosa la documentació etnogràfica que ens mostra comunitats «primitives» en les quals les dones realitzen la recollida de combustible (Fig.9) i duen a les seues esquenes enormes càrregues (que superen en ocasions els 50 kg). Hem de suposar que si els treballs d'explotació i obtenció de materials lítics estan restringits a una part de la societat, és a causa de factors culturals.

Una evidència directa de la participació de les dones en els processos d'extracció de materials lítics es verifica en els indicadors d'activitat física i càrregues laborals que poden aparèixer en les restes òssies prehistòriques. Els ossos de l'esquelet humà tenen capacitat per a remodelar la seua estructura amb la finalitat de plantar cara a les pressions biomecàniques derivades de l'exercici físic, i aquesta remodelació pot adoptar formes o dimensions distintives, tot i que la seua lectura no és, de cap manera, senzilla (Balaguer *et al.*, 2002). El treball d'aquestes autores mostra dones fent treballs de pedra picada, en l'Edat del Bronze, reconeguts a partir de les osteopaties identificades.

El pas següent en el procés de producció lítica és la manufactura de les eines. A través d'una sèrie de gestos tècnics els suports són transformats en útils, aplicant-hi diverses tècniques de talla i treball de la pedra, depenent de l'objecte desitjat, com també de variables culturals. Generalment, l'aplicació de percussió i/o pressió als suports anirà desbastant i modelant el material lític (Fig. 10). Aquesta part del procés és ben coneguda pels prehistoriadors, i ha estat descrita de manera molt detallada en nombroses obres (Bordes, 1961; Brezillon, 1968; Tixier *et al.*, 1980; entre molts altres autors). Els exemples etnogràfics mostren una diversitat de situacions pel que fa als agents socials que prenen part en aquestes activitats: en alguns casos aquests treballs són individuals, en uns altres poden ser col·lectius; en diversos grups es fan per homes, en altres per dones, en uns altres aqueix treball es reserva a les persones d'edat avançada, altres

Fig. 7. De vegades, els joves participen en els treballs d'extracció del material lític.

casos mostren la participació de xiquets i xiquetes, etc. Cal assenyalar, en aquest sentit, que la importància del treball infantil al llarg de la Prehistòria ha estat invariablement ignorada pels arqueòlegs, malgrat les nombroses evidències de la seua contribució econòmica en època històrica (Kamp, 2001). En qualsevol cas, no sembla creïble suposar que aquest coneixement tecnològic estiga solament a la disposició d'una part del grup, ja que aquests coneixements han de transmetre's als individus més joves, que haurien de practicar per a desenvolupar aquesta habilitat.

Aquesta part del procés pot dur-se a terme en àrees restringides, com també en espais públics. Certament pot donar-se una gran variabilitat d'escenaris on es desenvolupa el treball de la pedra, de tal manera que no pot establir-se'n un patró espacial general (Fig. 11); l'espai de treball vindrà determinat per factors culturals però també per necessitats tècniques que corresponguen a aqueix estadi tecnològic (aplicació de foc o calor, necessitat d'aigua, etc.).

Fig. 8. Testar i reconèixer un bon suport per a la seua posterior transformació és una de les tasques que es realitzen en la zona d'extracció.

Fig. 9. Mercat de la llenya. Les dones s'encarreguen del seu transport, recorrent en ocasions llargues distàncies. Font: www.terra.org

Els contextos d'ús de les peces són escenaris on, de forma clara, la tecnologia es converteix en un fenomen social. Ací és realment extensa la varietat de situacions d'ús i manteniment de les eines que podem citar. Basta imaginar totes aqueixes possibilitats, i suposar que els usuaris i les usuàries de l'instrumental posseeixen certes nocions per al manteniment i la reparació de les peces. Si intentem visualitzar dones portant a terme tasques diverses amb ganivets de sílex, és fàcil imaginar-les retocant la peça per a reavivar el tall. Obtenim una imatge similar si pensem en un home dedicat a tasques com la tala d'arbres (Fig. 12) o la recol·lecció de plantes, entre moltes altres: els agents que fan servir els instruments lítics són coneixedors, en bona mesura, de les tècniques necessàries per al seu manteniment.

La cultura material primitiva es caracteritza per la versatilitat i l'ambivalència dels seus valors d'ús (Ramos Millán, 1999). En efecte, els valors d'ús d'aquests instruments van més enllà de les utilitats subsistencials, i així ho reflecteixen nombrosos exemples etnogràfics: peces de trets morfològics i

tipològics similars poden tenir usos i/o valors molt diferents, depenent del context (Orozco, 2005). En la producció, distribució i consum dels útils lítics entren en joc una sèrie de valors socials. Aquestes peces poden ser objecte d'acumulació, en diversos graus d'elaboració o ja acabades. Sabem que en moltes cultures i en diferents èpoques van jugar un paper important en els circuits d'intercanvi.

El context deposicional és el marc a partir del qual solem assajar la reconstrucció de la història d'aquestes eines. A aquesta etapa del procés de producció lítica solem aplicar termes com ara: deixalla, abandó, pèrdua, dipòsit; etiquetes que en la majoria de casos expressen certa informació tant sobre les condicions de conservació com del context en què els útils són recuperats.

No és difícil suposar que aquests útils es conserven, transmetent-se de generació en generació, mentre que en altres ocasions passen a formar part dels contextos funeraris, com a elements de l'aixovar. L'estudi dels àmbits funeraris no pot deslligar-se de l'anàlisi de les activitats quotidianes

Fig. 10. Una variada sèrie d'eines s'empren en el treball de la pedra.

Fig. 11. La fabricació d'utils lítics pot portar-se a terme en espais públics, vertebrant al mateix temps les relacions socials.

dels grups humans i, en aquest sentit, el registre arqueològic mostrarà una gran diversitat de patrons. Uns mateixos costums poden tenir significats molt diferents en diferents grups culturals, però també és possible que costums o situacions molt diverses en el món dels vius siguin menys-preables a l'hora d'analitzar el registre funerari.

Els contextos funeraris sempre han despertat gran interès. Quan les peces lítiques apareixen formant part de l'aixovar podem preguntar-nos si es tracta d'eines per als vius o per als morts. Els exemples arqueològics són molt diversos i ens mostren una multiplicitat de situacions (Fig. 13). Així, és possible trobar peces amb desgastats molt intensos, i fins i tot fragmentades, associades als enterraments. Però també apareix en molts casos la situació inversa: utilatge lític dipositat formant part de l'aixovar funerari, fabricat de forma expressa per a aqueixa funció, que no presenta senyals d'ús. En coneixem exemples peninsulars, com és el cas d'alguns sepulcres de fossa catalans. En algunes sepultures de la Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallés, Barcelona) es van recuperar làmi-

nes de sílex sense usar. Això és indicatiu que, en algunes circumstàncies, es tallaven peces amb l'objectiu de deixar-les al costat dels inhumats (Gibaja *et al.*, 2005).

Són molts els exemples que podrien citar-se per a il·lustrar el procés de producció lítica. Una de les crítiques més fàcils de fer és que la investigació prehistòrica no permet reconstruir identitats individuals. Però aquesta limitació no resulta insuperable: des de diverses disciplines i adoptant altres perspectives d'anàlisi podem accedir, en ocasions de manera parcial, a aqueixa informació.

En la nostra disciplina, l'anàlisi del procés de producció lítica ajuda a comprendre la formació del registre arqueològic. Aquest apartat de la cultura material compleix un paper fonamental, estruc-

Fig. 12. Tala d'arbres amb una destal de pedra polida.

Fig. 13. Els contextos funeraris presenten multiplicitat de situacions, així com una gran diversitat en els rituals i l'aixovar dipositat en la sepultura. La imatge correspon al soterrament anomenat "del jove príncep", en el jaciment de Arene Candide (Ligúria, Itàlia), datat a finals del Paleolític superior (ca. 16.500 aC). Font: digilander.libero.it/ponticellig

turant les relacions de gènere. Les eines de pedra són fabricades, utilitzades i abandonades, en la seua major part, per amplis grups socials, sense que puguem deduir que en la Prehistòria són creades per i per als homes. Dones, xiquetes, xiquets i altres categories socials també van participar en aquest procés. La inclusió d'aquestes en una visió del passat depén de nosaltres.

Bibliografía

- BALAGUER, P.; FREGEIRO, M.ª I.; OLIART, C.; RIHUETE, C. i SINTES, E. (2002): «Indicadores de actividad física y cargas laborales en el esqueleto humano. Posibilidades y limitaciones para el estudio del trabajo y su organización social en sociedades extintas». En Clemente, I. et al. (eds.) *Análisis Funcional. Su aplicación al estudio de las sociedades prehistóricas*. B.A.R. International Series, 1073, Oxford: 97-108.
- BIRD, C. F. M. (1993): «Woman the toolmaker: evidence for women's use and manufacture of flaked stone tools in Australia and New Guinea». En Du Cros, H. & Smith, L. (eds.) *Women in Archaeology: a feminist critique*. Occasional Papers in Archaeology, 23, Canberra: 22-30.
- BLACKWOOD, B. (1950): *The technology of a Stone Age people in New Guinea*. Pitt Rivers Museum, Occasional Papers on Technology, 3, Oxford University Press.
- BORDES, F. (1961): *Typologie du Paléolithique Ancien et Moyen*. C.N.R.S. París, 101 pàgs.
- BRÉZILLON, M. (1968): *La dénomination des objets de pierre taillée: matériaux pour un vocabulaire des préhistoriens de langue française*. Gallia Préhistoire, supplément 4, C.N.R.S., 411 pàgs.
- CARBONELL, E. i SALA, R. (2000): *Planeta Humano*. Península. Barcelona. 263 pàgs.
- COLOMER, L. GONZÁLEZ MARCÉN, P. i MONTÓN, S. (1998): «Maintenance activities, technological knowledge and consumption patterns: a view from northeast Iberia». *Journal of Mediterranean Archaeology*, 11: 53-80.
- DÍAZ-DEL-RÍO, P.; CONSUEGRA, S.; CASTAÑEDA, N.; CAPOTE, M.; CRIADO, C.; BUSTILLO, M. A. i PÉREZ-JIMÉNEZ, J. L. (2006): «The earliest flint mine in Iberia». *Antiquity*, 80, núm. 307. <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/diazdelrio/>
- DOBRES, M.A. (2000): *Technology and Social Agency*. Blackwell Publishers, Oxford, 300 pàgs.
- GERO, J. (1991): «Genderlithics: Women's roles in Stone Tool Production». En Gero, J. & Conkey, M. (eds.) *Engendering Archaeology*. Blackwell, Oxford: 163-193.
- GERO, J. & CONKEY, M. (eds.) (1991): *Engendering Archaeology*. Blackwell, Oxford.
- GIBAJA, J.F.; PALOMO, A. i TERRADAS, X. (2005): «Producción y uso del utillaje lítico durante el Mesolítico y Neolítico en el nordeste de la Península Ibérica». En Arias Cabal, P. et al. (eds.) *III Congreso del Neolítico de la Península Ibérica, Santander 2003*, Universidad de Cantabria: 223-233.
- GILCHRIST, R. (1999): *Gender and Archaeology. Contesting the Past*. Routledge. Londres.
- HAMPTON, O. W. B. (1999): *Culture of Stone. Sacred and Profane uses of stone among the Dani*. Texas A&M University Press. 331 pàgs.
- KAMP, K.A. (2001): «Where have all the children gone?: The Archaeology of Childhood». *Journal of Archaeological Method and Theory*, vol. 8, 1: 1-34.
- KARLIN, C. (1992): «Connaissances et savoir-faire: comment analyser un processus technique en Préhistoire». En Mora, R. et alii (eds.) *Tecnología y cadenas operativas líticas*. Treballs d'Arqueologia, 1, Bellaterra: 99-124.
- MARTÍNEZ, G. i AFONSO, J. A. (1998): «La producción lítica: un modelo para el análisis histórico de los conjuntos arqueológicos de piedra tallada». En Bernabeu, J. et alii (eds.) *Los recursos abióticos en la Prehistoria. Caracterización, aprovisionamiento e intercambio*, València: 13-28.
- MONTÓN SUBÍAS, S. (2000): «Las mujeres y su espacio: una historia de los espacios sin espacio en la Historia». *Arqueología Espacial*, 22, Terol: 45- 59.
- MOORE, H. L. (1988): *Feminism and Anthropology*. University of Minnesota Press. Minneapolis. 246 pàgs.
- MOORE, H. L. (1994): *A passion for difference*. Indiana University Press. Indiana. 177 pàgs.
- OROZCO KÖHLER, T. (2005): «Cultura material y actitudes de género: el utillaje lítico pulimentado». En Sánchez Romero, M. (ed.) *Arqueología y género*. Granada: 245-260.
- PALLARÉS, M. (2000): Género y espacio social en arqueología. *Arqueología Espacial*, 22, Teruel: 61-92.
- PÉTREQUIN, P. i PÉTREQUIN, A. M. (1993): *Écologie d'un outil: la hache de pierre en Irian Jaya (Indonésie)*. Monographies du C. R. A., 12, CNRS. 439 pàgs.
- PICAZO, M. (1997): «Hearth and home: timing of maintenance activities». En Moore, J. & Scott, E. (eds.) *Invisible people and proceses. Writing gender and childhood into European Archaeology*. Leicester University Press. Leicester: 59-67.
- RAMOS MILLÁN, A. (1999): «Culturas neolíticas, sociedades tribales: economía política y proceso histórico en la Península Ibérica». *II Congrés del Neolític a la Península Ibérica. Saguntum*, Extra 2: 597-608.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (2000): «Mujeres y espacios de trabajo en el yacimiento de Los Castillejos (Montefrío)». *Arqueología Espacial*, 22, Terol: 93-106.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (2005): «Cultura material y actitudes de género: el utillaje lítico tallado». En Sánchez Romero, M. (ed.) *Arqueología y género*. Granada: 219-243.
- TERRADAS i BATLLE, X. (2001): *La gestión de los recursos minerales en las sociedades cazadoras-recolectoras*. Treballs d'Etnoarqueologia, 4, CSIC, Madrid. 177 pàgs.
- TXIER, J.; NIZAN, M. L. i ROCHE, H. (1980): *Préhistoire de la Pierre Taillée, 1. Terminologie et technologie*. Cercle de Recherches et d'Études Préhistoriques. París. 115 pàgs.

LES DONES DES DE L'ANTROPOLOGIA UNA REVISIÓ DES DE LA PRODUCCIÓ ETNOGRÀFICA

YOLANDA AIXELÀ

Universitat d'Alacant

Totes les societats semblen reconèixer una categoria de persones que s'aproxima al que nosaltres qualifiquem de «dona»... La més admirada, la «dona» més típica, pot no ser la mateixa a tot arreu.

SH. ARDENER (1978:43)

Introducció

La invisibilitat de les dones en les Ciències Socials ha estat notòria durant molt de temps. L'impacte del feminisme en les diferents disciplines als anys setanta i, en el nostre cas, en l'Antropologia, va ser fonamental per a revisar marcs teòrics i metodologies, premisses i conclusions, qüestions que, en reformular-se, permetien afirmar que les dones van participar directament o indirecta, en major o menor mesura, en esferes socials com ara la política, l'econòmica, la familiar o la religiosa.

I és que l'Antropologia va ser una de les disciplines que van fer més visibles les dones gràcies a la seua metodologia: el treball de camp antropològic requeria l'observació constant de les societats que s'estudiaven i estava acompanyat per nombroses tècniques d'anotació dels fets observats. Per això, es pot afirmar que, a pesar que l'anàlisi de les dones no va ser prioritari en la disciplina, sí que es va prendre bona nota de les activitats i responsabilitats de les dones, observacions que permeten posar de manifest el reconeixement social que aquestes rebien i les tasques que aquestes desenvolupaven en els seus contextos (tal com vaig desenvolupar en Aixelà, 2003; 2005a).

Aqueix revisionisme en les teories i en els mètodes, afavorit pel feminisme, ha permès rellegir treballs etnogràfics clàssics per a recuperar i conèixer la participació social de les dones. Alhora s'ha pogut fer palesa la influència de l'androcentrisme en algunes conclusions. Com va afirmar Warren (1988:51), «les dades del treball de camp han estat vistes recentment com uns textos que no només revelen el marc en un moment interpretatiu; per això, el gènere s'analitza no només com allò que conté els processos i les pressuposicions sinó també les produccions del treball de camp».

Antropòlogues de prestigi com Poewe (1981:v) han rebutjat la universalitat de la preponderància masculina: «la dominació masculina universal és una il·lusió etnològica». Altres antropòlegs, com M. Harris (1987:79-80), rebutjaren la base biològica de la construcció dels sexes seguint les consignes feministes: «M'incline cap al punt de vista del moviment d'alliberament de la dona que sosté que l'"anatomia no és destí", donant a entendre que les diferències sexuals innates no poden explicar la distribució desigual de privilegis i poders entre homes i dones en les esferes domèstica, econòmica i política.»

A continuació, presentem alguns dels casos etnogràfics en què les dones ostentaren influència social en l'esfera del parentiu, de la política, de la religió o de l'economia, amb l'objectiu de fer més visible el col·lectiu femení.

Els casos remarcats ens mostraran que la construcció de gènere varia d'un lloc a un altre i que, fins i tot en aquells contextos on emergeix una preponderància masculina androcèntrica, les dones han desenvolupat diferents estratègies socials per a ostentar poder o autoritat o per a fer-se més visibles i influents socialment.

Com s'observarà, un bon nombre dels casos etnogràfics on s'observa aqueixa influència de les dones coincideixen a ser grups matrilineals (la filiació és transmesa per línia femenina). Aquest fet posa de manifest l'interés per aprofundir en aquests grups per tal com, encara que les dones mai no van ostentar el poder en solitari, es tractava de grups en què aqueix poder i aqueixa autoritat eren compartits, de manera més o menys igualitària, amb els homes. Es tracta de posar en relleu que van existir societats amb una visibilitat social similar entre els sexes, denominades de *paral·lelisme sexual* (Poewe), *unisex* (Geertz) o *isogenèriques* (Aixelà).

Les dones en l'esfera del parentiu

Les dones han ostentat diferents reconeixements socials en l'esfera del parentiu. Alguns relacionats amb la seua influència en la filiació (amb preponderància masculina, femenina o d'ambdues línies de parentiu), d'altres relacionats amb la residència del grup (en la comunitat materna o paterna, entre moltes altres) o d'altres amb la importància que rebia la maternitat en el seu context. De fet, aquest és un tema especialment interessant tant en els grups patrilineals com en els cognaticis i matrilineals. En el cas dels grups patrilineals hi ha nombrosos treballs que ens mostren que a pesar que el pes masculí siga més gran, les dones han pogut gestar diferents estratègies per a tenir més influència i visibilitat social (Abu-Lughod, 1988; Aixelà, 2000). En el cas dels grups matrilineals i cognaticis, perquè aquests podrien haver afavorit la visibilitat femenina mentre que la memòria genealògica i el prestigi del grup requeia en les dones o en ambdós sexes, tal com vaig afirmar en Aixelà (2005b)¹.

Un primer exemple d'això el recuperem gràcies a R. Lowie, que estudià diferents indis americans entre els quals destacaren els *crow*, els *iroquesos* i els *hopi*. Una de les afirmacions de Lowie

¹Ralston (1988:80), historiadora, considerà que l'impacte d'Occident va ser negatiu per a les dones en l'esfera del parentiu i en la social en general: «en temps previs al contacte, la importància del parentiu en les societats polinèsiques tenia un èmfasi particular en el paper de les dones com a filles, germanes i ties, mentre que com a mullers i mares eren menys influents... En general, les dones no eren pensades com febles, dependents, passives o amb necessitat de protecció».

(1972:63) més importants va ser el reconeixement simultani de la línia materna i paterna, cosa que comportava la visibilitat femenina. Respecte als indis *pueblo*, els *jasi* d'Assam i els *iroquesos*, Lowie (1972) afirmava que eren grups matrilineals en què les dones havien tingut drets especials o havien jugat un paper destacat en la vida pública. En el cas *crow*, Lowie (1984:81) afirmava que «el reconeixement institucional de l'estatus de la muller s'hi evidencia en el fet que entre els *crow* ella normalment participa amb el seu marit en els rituals sagrats». De fet, aqueix protagonisme de les dones s'havia estès a d'altres esferes, ja que Lowie (1963:61) afegia que les dones *crow* tenien un lloc segur en la vida tribal i una part equitativa en les seues compensacions. Aqueixa participació pública i aqueix reconeixement social de les dones coincidien, en el cas dels *iroquesos* i dels *pueblo*, amb el fet que, a més de matrilineals, es tractava de grups matrilocals (residència en la comunitat de la muller). De fet, per a Lowie (1984:80) «la posició de les dones era decididament alta respecte al que sovint s'assumia». (Fig. 1)

Meyer Fortes va estudiar en profunditat els *tallensi* i els *ashanti* de Ghana. Va observar que en ambdós grups la filiació, tant patrilineal com matrilineal, condicionava les relacions entre les persones i entre els grups i donava en el segon cas un reconeixement social més gran a les dones.

Pierre Bourdieu (1972) va abordar qüestions relatives al parentiu entre els *berbers* de la Kabília algeriana (Fig. 2), amb un treball que va fer molt visibles les dones d'aquest grup i que desmitificava bona part dels estereotips sobre dones àrabs i berbers. Va destacar la importància que tenien les diferències que hi havia entre el parentiu oficial (patrilineal) i el parentiu pràctic (cognati). Aquest parentiu pràctic cognati es manifestava quan tenia lloc un matrimoni d'endogàmia preferencial: creia que si es proposava que el matrimoni amb la filla del germà del pare era el preferent (sobretot entre els grups àrabs) era perquè s'estava reconeixent el parentiu que transmetien les dones (també Aixelà, 2000, per al cas marroquí). D'altra banda, també va ser important la comprovació de Bourdieu (1972) respecte a la capacitat de les dones berbers d'establir pactes matrimonials (també Aixelà, 2000). Tal com assenyalava, tot i que aquest tipus de matrimonis concertats per dones pogués ser «minoritari» i aparentment sempre legitimat pels marits, la veritat és que la seua existència posava

Fig. 1. Les dones *naga* tenen una completa llibertat sexual fins al naixement del seu primer fill, però a partir d'aquest moment han d'anar a viure amb el seu espòs. Font: "Pueblos de la tierra. Razas, ritos y costumbres". Salvat Editores, S.A., Barcelona.

en relleu nous marges d'acció femenins. Per a Bourdieu (1972:271), es tractava de matrimonis *ordinaris*, enllaços que, majoritàriament, eren protagonitzats per les filles.

Gottlieb (1990), en la línia de Bourdieu, es va desmarcar d'aquells treballs que, sota la suposada preponderància de la filiació patrilineal, negaven la influència i el poder de les dones, considerant que les nocions de pol·lució femenina eren una metàfora de la marginalitat sociològica de les dones. Gottlieb (1990:128) ho havia observat entre els *beng* de la Costa d'Ivori.

També O. Journet (1985:31) afirmava que entre els *joola* (diola) de Basse-Casamance del Senegal (patrilineals i patrilocals) l'autoritat masculina sobre les mullers era relativa i el poder de les dones es recolzava precisament en la seua capacitat reproductiva.

Fig. 2. Les dones dels poblats berbers són més lliures que les dones àrabs.
Font: "Pueblos de la tierra. Razas, ritos y costumbres". Salvat Editores, S.A., Barcelona.

Smedley (1980:355) va observar també l'important paper de les dones en la mediació entre parents i en la determinació dels comandaments entre els *birom* de Nigèria (de filiació cognàtica) a pesar d'haver-hi una certa preponderància masculina en el sistema.

Finalment, cal recuperar Clastres i Firth. Clastres (1981:249) atorgava una rellevància singular al paper de les dones des de la maternitat, per tal com, a pesar de considerar que l'obligació de les dones «és assegurar la reproducció biològica i, encara més, social de la comunitat: les dones porten els xiquets al món... la feminitat és la maternitat, en principi com a funció biològica, però sobretot com a domini

sociològic exercit sobre la producció de xiquets: depèn exclusivament de les dones que hi haja o no hi haja xiquets... és això el que assegura el domini de les dones sobre la societat». Per la seua banda, Firth (1961:110) va creure que entre els *tikopia* les restriccions femenines eren més aparents que vertaderes: «De vegades, aqueixes regles tradicionals imposen vertaderes inhabilitacions a les dones, encara que això, freqüentment, és més aparent que real. Qualsevulla que siga, teòricament, la seua posició social, una dona exerceix, en la pràctica, una influència considerable... Aqueixes diferències socials entre l'un i l'altre sexe —diferències que es donen en tot tipus de societat humana— poden referir-se, en última instància, a la situació biològica de la dona en la seua condició d'ésser que engendra fills».

Les dones en l'esfera política

Les dones han ostentat influències diferents en l'esfera política (Fig. 3). Aquesta influència podia expressar-se en el seu poder, autoritat o lideratge d'òrgans comunitaris. Per a il·lustrar aquesta qüestió assenyalarem diferents casos etnogràfics en els quals es relatava algun d'aquests marges d'acció, factors que permeten relativitzar la suposada subordinació femenina universal.

Fortes (1963:65) es va referir en nombroses ocasions als *ashanti* (matrilineals) en termes d'equitat: «L'anàlisi genealògica mostra que la posició de cap de la família (*fie panin*) és clau per a la major part de les característiques més importants de l'estructura domèstica. Ambdós, home i dona, ocupen aquesta posició, i els *ashanti* defensen que hi ha una completa igualtat entre ells referent a això».

Firth (1961:128-129) havia assenyalat que entre els *bemba* de Zimbabwe les dones, filles i nétes podien ser caps tribals. De fet, també Fortes havia observat que entre els *ashanti* cada cap de poblament prenia una dona d'una certa edat que era designada pel consell de notables per a dirigir la comunitat. En el cas *ashanti* aquest poder i aquesta autoritat que tenien les dones *akan* també havia estat confirmat per Yakan (1995:70), que va comprovar que les dones sempre havien participat en l'estructura política.

Murdock (1945:207) destacava també que entre els *haida* de la Colúmbia Britànica «la prefectura s'hereta per línia materna, tant en la família com en el clan. Els béns, els privilegis i l'autoritat descendeixen en conjunt al parent més pròxim —un germà més jove o, si no n'hi ha, el fill major de la germana de més edat—. La dona hereta la prefectura únicament si no hi ha hereus barons».

Per la seua banda, Claudot (1993:122), que havia analitzat la influència i els poders que històricament havien posseït les dones *tuareg* (grup matrilineal) va observar que les dones intervenien directament en la gestió de les tribus i les faccions.

Claudot (1993:121) assenyalava que l'autonomia femenina *tuareg* estava garantida, a més, pels seus béns.

Cunnison (1960:297) també havia observat que entre els matrilineals *luapula* el poder de la muller del cap era tan clar que assenyalava que podien trencar la comunitat, i Mair (1984:74) també havia remarcat l'autoritat de les dones enfront dels homes entre els *lele* (de filiació matrilineal), cosa que Mair pensava que provocava en els marits una polèmica humiliació.

També remarcant els deures dels marits envers les seues mullers s'havia declarat Colson (1961:69) en el cas dels *tonga*: «el marit exerceix disciplina, no obstant això, només quan la seua muller

Fig. 3. La tia de Dinizulu, "reina" dels *zulus* en l'última dècada del segle xx. Es calcula que com a "preu de la núvia" o *lobolo* almenys ascendia a vint vaques. Font: "Pueblos de la tierra. Razas, ritos y costumbres". Salvat Editores, S.A., Barcelona.

falla en els seus deures cap a ell. En la resta de les seues activitats, ella actua lliurement». D'altra banda, Chilver i Kaberry (1969:134) assenyalaven l'existència d'associacions liderades per dones entre els *tonga*, punt confirmat per Lebeuf (1960:113).

Per la seua banda, Alpers (1972:178) recordava que encara que la prefectura dels *yao* no acostumava a recaure en les dones, algunes d'elles eren advertides de la pròxima elecció per tal de conèixer la seua opinió. Per a Mitchel, encara que habitualment l'autoritat requeia en els homes, hi havia casos en què eren les dones *yao* qui ostentaven el poder i el lideratge de la comunitat, per bé que matisava que si el conflicte a resoldre presentava gravetat hi podia participar el seu germà classificatori.

Fig. 4. Les dones *teda* són tan orgulloses com els homes. Si un marit insulta grollerament la seua dona en públic, aquesta pot despulgar-se davant els presents i anar-se'n desdenyosament. Font: "Pueblos de la tierra. Razas, ritos y costumbres". Salvat Editores, S.A., Barcelona.

En el cas dels *ohaffia* recollit per Nsugbe (1974:68), s'explicitava l'existència d'una associació de dones, anomenada *Ikpirikpe*, que funcionava al marge de la *Umuaka*, que era l'òrgan polític i ritual ostentat per homes. Des de l'associació de les dones era possible modificar les decisions preses per l'òrgan masculí mitjançant diferents mecanismes de pressió (Fig. 4). Per a Nsugbe (1974:68), els òrgans comunitaris masculí i femení, *Umuaka* i la *Ikpirikpe*, estaven al mateix nivell. Així, entre els *ohaffia* hi havia un repartiment de poder entre els dos sexes.

Per la seua banda, Holy (1986:210) considerava que els marges de poder de les dones en el grup *toka* (de descendència matrilineal) eren clars, per tal com la societat tradicional confirmava la centralitat femenina.

Les dones en l'esfera de la religió

La visibilitat de les dones en l'esfera religiosa ha estat menor que la que han obtingut en altres esferes socials (Fig. 5). En general, els antropòlegs constataren que sí que mantenien certa influència en els rituals o en la màgia, per bé que en aquells llocs on havia impactat alguna de les religions monoteistes la seua influència s'havia vist molt limitada.

Així, Lowie (1983:193-194) comprovava que entre els *crow*, els *iroquesos* o els *pueblo* hi havia dones magues igual que homes mags, ço que li permetia qüestionar que les dones estigue-

ren realment excloses de les manifestacions religioses: «fins a quin punt aqueixa incapacitat [religiosa] està basada en una peculiaritat innata, fins a quins límits és conseqüència del seu entorn cultural específic?»

Per la seua banda, Victor Turner (1980:4), estudiós dels *ndembu* de Zàmbia (matrilineals), destacava que era de les dones «de qui depén la continuïtat social dels poblats» (Fig. 6). Aqueixa preponderància femenina a través del parentiu, que constantment explicitava Turner (1980:23), creia que «més que qualsevol altre principi de l'organització social, la matrilinealitat confereix ordre i estructura a la vida social *ndembu*». Turner (1980:63) explicava com les dones *ndembu* utilitzaven el ritual de la pubertat, per tal com aquest «assegura que encara que la matrilinealitat es veja constantment desafiada per altres principis i altres tendències [patrilocalitat, tensions entre sexes, ambdós escenificats davant l'arbre de la llet], persisteix malgrat ells i triomfa sobre ells».

C. Geertz (1987:343) assenyalava que per als *balinesos* «la diferenciació sexual està culturalment esborrada en extrem, car la major part de les activitats formals i informals comprenen la participació d'homes i dones en peu d'igualtat, i generalment aqueixa activitat s'exerceix en parelles. Des de la religió fins a la política, l'economia, la vestimenta, Bali és més aviat una societat *unisex*, circumstància clarament expressada pels seus usos i pel seu simbolisme. Fins i tot en contextos en què les dones no

representen en realitat un gran paper —la música, la pintura, certes activitats agrícoles—, la seua absència, que en tot cas és només relativa, és més una qüestió circumstancial que no un fet imposat per la societat».

Entre els *ohaffia* de Nsugbe (1974:19), nombrosos ritus eren protagonitzats per dones: «hi ha casos de tradicions entre els *ohaffia* en els quals el paper de les dones pren rellevància en la fundació de les comunitats i dels llinatges. Aquest fet és conegut i ritualitzat any rere any. En el poble d'Amuma, per exemple, hi ha un ritu anual en memòria de la fundació del poble. En aquest, el líder del ritual és una dona».

Fig. 5. Algunes sacerdotesses i una avlesi, comediant tocada amb un barret, ballen en la festa d'unes noces. Font: "Pueblos de la tierra. Razas, ritos y costumbres". Salvat Editores, S.A., Barcelona.

Les dones en l'esfera econòmica

La participació de les dones en l'esfera econòmica s'ha fet evident en la majoria de les societats. Elles, juntament amb els homes, han garantit la supervivència del grup amb les nombroses tasques que realitzaven tant en economies de subsistència com en les economies de mercat. Certament, no sempre han pogut utilitzar els recursos obtinguts segons els seus propis criteris, ni tampoc ha rebut el seu treball el prestigi social que mereixia. No obstant això, és important remarcar algunes de les seues nombroses labors a l'economia del grup i, per descomptat, alguns dels casos en què les seues tasques van ser reconegudes socialment.

Va ser Polanyi amb la seua classificació de les economies (de la més rudimentària que es basava en la reciprocitat fins a la més complexa basada en l'economia de mercat) qui plantejaria que havia

estat l'Estat i, sobretot, l'impacte de la colonització el que havia generat les diferències de sexe en nombroses societats, tal com diferents antropòlogues, després de l'impacte del Feminisme, posarien en relleu (Sacks, Boserup, Stoler, entre altres).

Per la seua banda, Lowie (1972:61) havia destacat en els casos *iroqués*, *pueblo* i *navaho*, que no es podia afirmar que les dones foren sempre esclaves del treball en les societats «primitives», perquè deia que «la distribució de tasques és bastant igualitària».

Per a rebutjar aquests judicis de valor, Herskovits (1952:75-76) va posar l'exemple de les dones del *Dahomei*, on va remarcar la important participació d'aquestes en l'esfera social i domèstica i, fins i tot, la seua independència econòmica: «les dones, que venen mercaderies al mercat o fan ceràmica o tenen cura

Fig. 6. Aquestes dones *bakalé*, a la zona del riu Ngounié, Gabon, han fet una medicina a força d'escorces d'arbres aromàtics, per a prevenir-se dels espèrits dolents que provoquen l'esterilitat de la tribu. Font: "Pueblos de la tierra. Razas, ritos y costumbres". Salvat Editores, S.A., Barcelona.

de les hortes, contribueixen a la seua sustentació... (Fig. 7) Com els guanys d'una dona són seus i en pot disposar, i com les dones, com a comerciants en el mercat, gaudeixen d'una posició econòmica elevada... n'hi ha un nombre apreciable que disposen de mitjans abundants». Per a Herskovits (1937:340) «la dona és respectada, no sols pels membres del seu propi entorn sinó pels *dahomei* en general. Habitualment ella és rica i, segons el nombre de persones que estiguen sota el seu control, poderosa, mentre que, com qualsevol altre *dahomei* que pot controlar recursos i persones, manca de prestigi».

També Douglas (1963:52) va remarcar les prebendes que gaudien les dones *lele* en el marc econòmic, com per exemple la llibertat amb què les dones podien distribuir alguns aliments: «Cada dona

casada controlava les seues pròpies provisions de gra. Ella podia donar-les com desitjàs». De fet, Douglas (1963:33) assenyala l'existència d'una divisió del treball segons sexe entre els *lele*: «els diferents treballs entre homes i dones els fan dependents els uns dels altres». (Fig. 8)

També Heusch (1980:30) va remarcar els nombrosos treballs que realitzaven les dones *tonga*: «la majoria dels treballs agrícoles, com sempre, recauen en les esquenes de les dones».

Terray (1977:129-130) també havia observat que les dones del país *kulango* i *abron*, a pesar d'establir que «existeix innegablement dominació dels homes sobre les dones i explotació del treball femení», en el seu cas concret «la divisió del treball entre els sexes realitza una distribució de les tasques més equilibrada... Les dones poden vendre, per al seu profit, l'excendent de la seua producció. Els béns deixats per una dona són heretats per la seua germana uterina, per la seua filla o per la filla de la seua germana... Les dones, i en particular les ancianes, són consultades regularment i exerceixen sobre les decisions una influència discreta, però considerable. D'altra banda, els "afers de dones" són dirigits per les dones... En resum, en el país *abron* i en el país *kulango*, les dones gaudeixen d'una autonomia relativa, afavorida a més a més per la regla de residència paral·lela i la tendència a l'endogàmia de llogaret... També trobem aquesta relativa autonomia en el pla polític, com es coneix pel lloc assignat a les reines en l'organització de l'Estat *abron*».

Fig. 7. Venda d'escalònies, conegudes localment com *sabala*, en un mercat d'Angola. Menyspreat pels homes, el comerç és una tasca exclusiva de les dones. Font: "Pueblos de la tierra. Razas, ritos y costumbres". Salvat Editores, S.A., Barcelona.

Conclusions

La invisibilitat de les dones en les societats ha estat una constant que ha dut nombrosos investigadors a assenyalar que la subordinació femenina era universal. No obstant això, aquesta afirmació ha de ser matisada. En primer lloc, perquè, com hem observat, hi ha nombrosos casos etnogràfics que demostren que les dones tenien reconeixement i prestigi social en les seues societats. En segon lloc, perquè probablement aquestes asseveracions venien esbiaixades per una mirada androcèntrica que havia arrelat en les teories antropològiques.

Es pot dir que és totalment necessari remarcar que les dones han generat les seues pròpies estratègies socials per a influir socialment tant en contextos adversos, amb major preponderància masculina, com en contextos propicis, on elles compartien les responsabilitats amb els homes.

D'altra banda, l'impacte d'alguns processos androcèntrics ha estat molt negatiu en aquells contextos en què les dones tenien una visibilitat social notable. Aquest és el cas de l'impacte de la colonització, de les religions monoteïstes i de la construcció dels Estats-nació en la categorització sexual dels grups de filiació matrilineal i cognàtica, atés que, en aquests grups, la possibilitat que les dones ostentassen poder, autoritat i/o lideratge d'òrgans comunitaris juntament amb els homes, va ser menor, si no rebutjada. Així, la influència de la colonització en els grups de filiació matrilineal es va expressar en tant que la seua categorització sexual s'establí en termes jeràrquics i desiguals: per exemple, la resolució de certs conflictes i la mateixa gestió colonial va passar en nombroses ocasions per la interlocució dels colonitzadors (homes) amb uns òrgans comunitaris que podien estar ocupats per dones (per exemple, el cas *ashanti*), cosa que d'alguna manera va influir en una masculinització imposada pels administradors. En referència a l'androcentrisme monoteïsta, es pot remarcar que diferents investiga-

Fig. 8. Els *dongo* observen una rígida divisió del treball. Les dones tenen al seu càrrec l'elaboració d'objectes de fang cuit. Font: "Pueblos de la tierra. Razas, ritos y costumbres". Salvat Editores, S.A., Barcelona.

cions posaren de manifest l'impacte que va poder tenir aqueix biaix de gènere en els grups de filiació matrilineal: la visibilitat femenina s'hi veia minvada a favor de la masculina. Finalment, la construcció dels Estats-nació es va edificar sobre una perspectiva masculina i androcèntrica que també podia significar la pèrdua de visibilitat per part d'un col·lectiu femení que fins llavors havia acaparat poder i prestigi social. L'impacte d'aquests dos darrers processos es percep amb claredat en l'illa de Mafia (Tanzània), on Caplan (1984:42) va comprovar la pèrdua

de poders femenins arran de l'establiment de l'Estat i de l'impacte de la islamització.

En qualsevol cas, la revisió plantejada pretén continuar la labor que nombrosos antropòlegs van iniciar en el reconeixement del prestigi i la influència que diferents dones han ostentat en els seus respectius contextos socials.

Bibliografia

- AAV: "Pueblos de la tierra. Razas, ritos y costumbres". Salvat Editores, S.A., Barcelona.
- ABU-LUGHOD, Lila (1987): *Veiled sentiments. Honor and Poetry in a Beduin Society*. American University in Cairo Press, El Cairo.
- AIXELÀ CABRÉ, Yolanda (2000): *Mujeres en Marruecos. Un análisis desde el parentesco y el género*. Ediciones Bellaterra, Barcelona.
- AIXELÀ CABRÉ, Yolanda (2003): «La construcción de género en al Antropología Social». *Revista de Occidente*, febrer, núm. 261, p. 79-95.

- AIXELÀ CABRÉ, Yolanda (2005a): *Género y Antropología Social*. Doble J/ Comunicación Social, Sevilla.
- AIXELÀ CABRÉ, Yolanda (2005b): «Parentesco y género en el África subsahariana. La categorización sexual de los grupos matrilineales». *Studia Africana*, 16, p. 80-89.
- ALPERS, Edward A. (1972): «Towards a History of the Expansion of Islam in East Africa: the Matrilineal Peoples of the Southern Interior». En T. O. Ranger, I. N. Kimambo (eds.): *The Historical Study of African Religion. With special reference to East and Central Africa*. Heinemann, Londres / Nairobi / Ibadan, p. 172-201.
- ARDENER, Shirley (1978): «Introduction. The Nature of Women in Society». En Ardener (ed.): *Defining females: The Nature of Women in Society*. Croom Helm, Londres, p. 9-48.
- BOURDIEU, Pierre (1972): *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Librairie Droz, Ginebra.
- CAPLAN, Patricia (1984): «Cognatic descent, Islamic law and women's property on the East African Coast». En Hirschon (ed.): *Women and property. Women as property*. St. Martin's Press, Nova York, p. 23-43.
- CLASTRES, Pierre (1981) (1977): «La desgracia del guerrero salvaje». En Clastres: *Investigaciones en antropología política*. Gedisa, Barcelona, p. 217-256.
- CLAUDOT-HAWAD, Hélène (1993): *Les touaregs. Portrait en fragments*. Edisud, Aix-en-Provence.
- COLSON, Elisabeth (1961): «Plateau Tonga». En D. Schneider y K. Gough (eds.): *Matrilineal Kinship*. University California Press, Berkeley / Los Ángeles, p. 36-95.
- DOUGLAS, Mary (1963): *The Lele of the Kasai*. Oxford University Press, Londres.
- FIRTH, Raymond (1961) (1938): *Tipos humanos. Una introducción a la antropología social*. Editorial Universitaria de Buenos Aires, Buenos Aires.
- FORTES, Meyer (1963) (1949): «Time and social structure: an ashanti case study». En Fortes (ed.) *Social Structure Studies presented to A. R. Radcliffe-Brown*. Russell & Russell Inc, Nova York, p. 54-84.
- FORTES, Meyer (1975) (1971): «La estructura de los grupos de filiación unilineal». En Dumont: *Introducción a dos teorías de la antropología social*. Anagrama, Barcelona, p. 170-198.
- GEERTZ, Clifford (1987) (1973): *La interpretación de las culturas*. Gedisa, Barcelona.
- GOTTLIEB, Alma (1990): «Rethinking Female Pollution: The Beng Case (Côte d'Ivoire)». En Sanday, R. G. Goodenough (eds.): *Beyond the Second Sex. New Directions in the Anthropology of Gender*. University of Pennsylvania Press, Filadelfia, p. 115-138.
- HARRIS, Marvin (1987) (1974): *Vacas, cerdos, guerras y brujas*. Alianza: Madrid.
- HERSKOVITS, Melville J. (1937): «A note on 'women marriage' in Dahomey». *Africa*, Londres, v.10, p. 335-341.
- HERSKOVITS, Melville J. (1952) (1948): *El hombre y sus obras. La ciencia de la antropología cultural*. Fondo de Cultura Económica, México-Buenos Aires.
- HOLY, Ladislav, (1986): *Strategies and Norms in a Changing Matrilineal Society. Descent, succession and inheritance among the Toka of Zambia*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HEUSCH, Luc de (1980): «Heat, Physiology, and Cosmology: Rites de Passage among the Thonga». En I. Karp, Ch. S. Bird, (eds.): *Explorations in African Systems of Thought*. Indiana University Press, Bloomington, p. 27-43.
- JOURNET, Odile (1985): «Les hyper-mères n'ont plus d'enfants. Maternité et ordre social chez les Joola de Basse-Casamance». En N.C. Mathieu, (ed.) : *L'arraisonnement des femmes. Essais en anthropologie des sexes*. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, p. 17-36.
- KABERRY, Phyllis (1969): «Witchcraft of the Sun: Incest in Nso». En Douglas y Kaberry (ed.): *Man in Africa*. Tavistock Publications, Londres, p. 175-195.
- LEBEUF, Annie M. D. (1960): «Le rôle de la femme dans l'organisation politique des sociétés africaines». En Palme (ed.): *Femmes d'Afrique Noire*. Mouton & Co, Paris, p. 93-119.
- LOWIE, Robert (1963) (1935): *The Crow Indians*. University of Nebraska Press, Londres.
- LOWIE, Robert (1972) (1920): *La sociedad primitiva*. Amorrortu editores, Buenos Aires.
- LOWIE, Robert (1983) (1952): *Religiones primitivas*. Alianza, Madrid.
- LOWIE, Robert (1984) (1954): *Indians of the Plains*. University of Nebraska Press, Londres.
- MAIR, Lucy (1984) (1969): *African Marriage and Social Change*. Frank Cass & Co Ltd, Londres.
- MURDOCK, George Peter (1945) (1934): *Nuestros contemporáneos primitivos*. Fondo de Cultura Económica, México.
- NSUGBE, Philip O. (1974): *Ohafia. A Matrilineal Ibo People*. Clarendon Press, Oxford.
- POEWE, Karla O. (1981): *Matrilineal Ideology. Male-Female Dynamics in Luapula, Zambia*. Academic Press for the International African Institute, Londres.
- POLANYI, Karl (1976) «El sistema económico como proceso institucionalizado». En Godelier (comp.): *Antropología y economía*. Anagrama, Barcelona, p. 155-178.

- RALTSON, Caroline, (1988): «Polyandry, 'pollution', 'prostitution'. The problems of eurocentrism and androcentrism in Polynesian studies». En Caine, Grosz i Lepervanche (eds.): *Crossing boundaries. Feminisms and the critique of knowledges*. Allen & Unwin, Londres, p. 71-80.
- SMEDLEY, Audrey (1980): «The implications of Birom Cicisbeism». *Journal of Comparative Family Studies*, vol. XI, núm. 3 (número especial), p. 345-358.
- TERRAY, Emmanuel (1977) (1975): «Clases y conciencia de clase en el reino abron de Gyaman». En Bloch (comp.): *Análisis marxistas y antropología social*. Anagrama, Barcelona, p. 105-162.
- TURNER, Victor (1980) (1967): *La selva de los símbolos*. Siglo XXI, Madrid.
- WARREN, Carol A. B. (1988): *Gender Issues in Field Research*. Sage Publications, Londres.
- YAKAN, Mohamad Z. (1999): *Almanac of African Peoples & Nations*. Transaction Publishers, Londres / New Brunswick.

GLOSSARI DETERMES

- **aC/ dC:** abans de Crist / després de Crist. Símbol que indica que una data s'expressa en l'escala cronològica solar que té el seu origen en l'any del naixement de Crist.
- **ANE / DNE:** abans de la nostra era / després de la nostra era. Símbol que indica que una data s'expressa en l'escala cronològica solar que té el seu origen en l'any del naixement de Crist.
- **Anàlisi d'isòtops:** estudi de diversos components químics presents en els ossos humans que permeten reconstruir la dieta ingerida per les persones.
- **Androcèntric:** visió del món i de les relacions socials centrada en el punt de vista masculí.
- **Art paleolític cantàbric:** art que es desenvolupa en la cornisa cantàbrica entre el 30.000 i el 10.000 BP, caracteritzat per realitzar-se en cavitats profundes, amb representacions de caràcter figuratiu i simbòlic.
- **Art Llevantí del Mediterrani Occidental:** estil d'art rupestre caracteritzat per la representació naturalista d'homes, dones i animals. Escenes pintades en color roig, negre i blanc, realitzades entre el 8.000 i el 3.000 aC. en abrics a l'aire lliure.
- **Art moble:** realitzat sobre suports menuts com ara pedres, ossos, banyes o ivori.
- **Artefactes:** qualsevol objecte material moble sobre el qual l'ésser humà haja intervingut.
- **Assentament:** lloc on es va establir un grup humà.
- **BC:** *Before Christ*. Abans de Crist.
- **Bifaç:** instrument lític que presenta retoc en ambdues cares i l'extrem distal agusat. Es coneixen també com destrals de mà.
- **Bonobo:** és un primat del gènere dels ximpanzés, denominat també «ximpanzé pigmeu». *Pan paniscus*.
- **BP:** *Before Present*. Abans del present.
- **Burí:** artefacte de pedra que presenta un angle diedre i la funció del qual és ranurar. Servia per a treballar la banya, l'os, i gravar sobre les roques.
- **Cal BC:** símbol que indica que una datació absoluta ha estat calibrada d'acord amb el calendari en anys reals, abans de Crist.
- **Cal BP:** símbol que indica que una datació absoluta ha estat calibrada d'acord amb el calendari en anys reals, abans de Crist.
- **Calcolític:** pertanyent o relatiu al període prehistòric de transició entre el 2.700 i el 2.200 aC, entre el Neolític i l'Edat del Bronze, caracteritzat per la introducció de la metal·lúrgia.
- **Campaniforme:** tipus de vas ceràmic amb forma de campana invertida que dóna nom a una cultura que es desenvolupa entre el 2.600 i 2.250 aC.

- **Carcaix:** caixa portàtil per a fletxes, ampla i oberta per dalt, estreta per baix i penjant d'una corda o corretja amb què es portava del muscle esquerre al maluc dret.
- **Cistes de pedra:** soterrament que consisteix en quatre lloses laterals i una cinquena que fa de coberta.
- **Cognats:** aquelles persones relacionades amb un individu per llaços de consaguinitat.
- **Coxals:** pertanyents o relatius al maluc.
- **Cultura Argàrica:** Cultura de l'Edat del Bronze Antic (2.250-1.600 aC) que s'estenia pel SE de la Península Ibèrica, caracteritzada per poblats amb muralles defensives i soterraments amb rics aixovars. Hi van desenvolupar una economia agrària complexa, utilitzaren l'arada i també la metal·lúrgia i la mineria.
- **Desgreixant:** additiu que es barreja amb el fang per a fer-lo resistent a la cocció.
- **Descendència matrilineal:** la que passa de mares a fills.
- **Descendència patrilínea:** la que passa de pares a fills.
- **Descendència cognàtica:** comprén tots els descendents d'un antecessor definit per una combinació de vincles per mitjà de la línia materna o paterna en qualsevol combinació.
- **Diacrònic:** es diu dels fenòmens que tenen lloc al llarg del temps, en oposició als sincrònics.
- **Edat del Bronze:** període comprés entre el 2.200 i el 700 aC.
- **Endogàmia:** preferència que du els individus a casar-se només al si del seu grup de parentiu particular.
- **Esteatopígia:** terme provinent del grec que significa "greix en els glutis" o "grassor controlada".
- **Estudis osteològics:** relacionats amb els ossos.
- **Etnoarqueologia:** disciplina que relaciona l'arqueologia amb l'etnologia. El seu objectiu és investigar la conducta socio-cultural contemporània des d'una perspectiva arqueològica.
- **Etnografia:** descripció sistemàtica d'una cultura contemporània única.
- **Figures d'emalum redó:** l'escultura d'emalum redó és aquella obra aïllada visible des de tots els angles i que pot ser rodejada per l'espectador. L'escultura d'emalum redó es denomina també exempta.
- **Filiació:** procés en el qual els individus són socialment assignats als seus pares.
- **Gestosi:** denominació de tots aquells problemes que es poden presentar, des del començament de la gestació fins a la finalització.
- **Gilania:** definida per Gimbutas com una forma de societat pacífica i feliç que va ser destruïda a la fi de Neolític i substituïda per societats patriarcal.
- **Habitus:** lògica pràctica i sentit d'ordre que s'aprén inconscientment a través de les normes establides en la vida quotidiana.
- **Hexis:** experiències socials creades per les categories de gènere, classe o edat.
- **Hipoplàsia dental:** defecte en la formació de l'esmalt dental.
- **Holocè:** època més recent del període quaternari, que abasta des de fa uns 10.000 anys fins als nostres dies.
- **Homo neanthertalensis:** grup humà denominat *Homo sapiens neandertalensis* que va viure a Europa entre el 200.000 i el 35.000 BP, caracteritzat per un gran volum corporal i encefàlic.
- **Impressió basilar amb platibasília:** malformació cranial.
- **Indústria lítica:** conjunt d'objectes mobiliaris de pedra utilitzats o fabricats per les persones durant la prehistòria.
- **Inhumació:** cadàver enterrat.
- **Loess:** dipòsit de llim eòlic que cobreix àmplies extensions continentals en latituds mitjanes-altes d'Euràsia i Amèrica del Nord. Es forma en temps de clima fred i sec.

- **Megàlits:** monuments prehistòrics construïts amb pedres grans.
- **Mesolític:** període prehistòric situat entre el Paleolític Superior i el Neolític, que va durar aproximadament entre el 10.000 i el 5.000 aC.
- **Micròlit:** instrument molt menut de pedra tallada.
- **Necròpoli:** cementiri d'una comunitat determinada.
- **Neolític:** període comprés entre el 7.000 i 2.800 aC, caracteritzat per l'inici de l'agricultura i la ramaderia.
- **Neolític cardial:** període antic dins del neolític mediterrani occidental caracteritzat per l'ús de la ceràmica decorada amb impressions feta sobre la superfície amb les vores de les conquilles del gènere *Cardium*.
- **NMI:** Nombre Mínim d'Individus. Mètode per a establir l'abundància de les espècies en conjunts faunístics, es basa en el càlcul del nombre mínim d'animals necessaris per a justificar els ossos identificats. També es fa servir en l'estudi de les restes humanes.
- **Osteoarqueologia:** s'ocupa de l'estudi de les ossades arqueològiques.
- **Paleoantropologia:** disciplina que estudia les restes d'homínids i de primats relacionats amb l'evolució humana.
- **Paleolític Inferior:** període datat entre fa 1.000.000 d'anys i 100.000 a Europa.
- **Paleolític Mitjà:** període datat entre fa 100.000 i 35.000 anys a Europa.
- **Paleolític Superior:** període datat entre fa 35.000 i 12.000 anys a Europa.
- **Paleopatologia:** disciplina que estudia les malalties detectades en les restes humanes del passat.
- **Paquípods:** definició donada per H. Obermaier per a descriure un tipus d'arquers de l'art llevantí caracteritzats per ser individus naturalistes amb cames molt gruixudes de musculatura modelada i tòrax curt.
- **Part distòcic:** part difícil o amb complicacions.
- **Piriforme:** que té forma de pera. Aquest terme s'utilitza per a descriure la forma dels caps en l'art rupestre llevantí.
- **Plaqueta:** suport de pedra sobre el qual es pinta o es grava en determinats períodes històrics.
- **Plistocè:** època del període terciari, que abasta des de fa 2 milions d'anys fins a fa 10.000 anys.
- **Prehistòria:** època de la història anterior a l'escriptura.
- **Prolactina:** hormona que estimula la secreció làctia.
- **Rascadora:** instrument lític realitzat sobre un resquill o fulla que presenta en una o més vores un retoc continu que pot ser pla, semiabrupte, escamós o escaleriforme.
- **Registre arqueològic:** nom genèric donat al conjunt d'elements formals originats per l'acció social pretèrita que perduren fins a l'actualitat i que constitueixen les fonts de l'arqueologia.
- **Resquills:** trossets de pedra despresos del nucli per percussió o pressió.
- **Somàtic:** en un ésser animat, que és material o corpori.
- **Talla:** treball de la pedra mitjançant extraccions per a obtenir instruments.
- **Talla levallois:** tècnica de talla de la pedra en la qual es predeterminen la forma de les extraccions mitjançant la preparació del nucli.
- **Talla per pressió:** tècnica de talla de la pedra en la qual es fa servir un compressor.
- **Trilla:** instrument per a trillar. Acció i efecte de trillar.
- **Tròfic:** pertanyent o relatiu a la nutrició.

Aquest llibre ha sigut editat amb motiu de l'exposició itinerant "Les Dones en la Prehistòria" del Museu de Prehistòria de València.

Juny 2006

Museu de Prehistòria de València

